

Віталій Ромашченко

ЛЕНИН

Руйнівник епохи

Віталій Романченко
Ленін: руйнівник епохи

2021

Зміст

Від автора.....	4
1. Пролог. «Привид бродить по Європі – привид комунізму»: зародження марксизму.....	7
2. Дитинство та юність Володимира Ульянова.....	13
3. Початок політичної кар’єри на зламі століть.....	25
4. «Є така партія!»: народження більшовизму.....	64
5. Перші успіхи у вирі революції 1905 – 1907 років.....	80
6. Тактична евакуація та життя в еміграції.....	112
7. «Кому війна, а кому мати рідна»: Перша світова війна і Ленін у Швейцарії.....	132
8. Мета виправдовує засоби: Ленін у буремних подіях 1917 року.....	148
9. Тріумф волі: Жовтневий переворот та створення першої соціалістичної держави.....	182
10. «Ми на горі всім буржуям Світову пожежу роздуєм, Світову пожежу у крові – Господи, благослови!»: Громадянська війна.....	198
11. Історичний перелом: битва під Варшавою 1920 року та крах Світової революції.....	236
12. НЕП як тактичний відступ.....	250
13. «Живіший за всіх живих»: агонія та смерть Володимира Ілліча.....	268
14. Приватне життя революціонера: жінки, побут, вподобання.....	279
15. Життя після смерті: культ особи червоного диктатора.....	295
Післямова.....	306
Рекомендована література.....	309

Присвячую моїм батькам – Віктору Григоровичу та Лідії Костянтинівні

Від автора

Роль особистості в історії... Чи важко її переоцінити? Деякі дослідники вважають, що саме маси творять історію. До них відносяться і прихильники лівих політичних поглядів. Але, чи був би світ таким, яким ми його знаємо без Юлія Цезаря, Христофора Колумба, Наполеона Бонапарта, Отто фон Бісмарка, або ж Томаса Едісона? Питання риторичне, адже великі особистості ведуть за собою маси і прогрес, перетворюючи наш світ відповідно до власних уподобань та ідеалів.

Ідея цієї книги народилася декілька років тому, коли в Україні відбувались масові акції протесту, що увійшли в історію під назвою «Революція гідності»¹. Протестуючі, котрі вимагали повернення на шлях європейської інтеграції та дострокових виборів, вирізнялись розмаїттям поглядів: там були присутні і ліберали, і ліво - центристи, і право - центристи, і націоналісти. Останні скористались хвилею народного гніву і розпочали самовільно зносити пам'ятники В. Леніну, котрі з радянських часів сотнями лишалась стояти в Україні. Дані події теж отримали своє термінологічне визначення: «ленінопад»². Тоді у суспільстві розпочалась дискусія щодо історичного минулого та персони Володимира Ульянова - Леніна.

На превеликий подив, більшість українців мали надто аморфне уявлення про персону Леніна. Під час опитувань пересічні громадяни або взагалі не могли охарактеризувати рекордсмена по числу пам'ятників, або ж користались загальними кліше а - ля «вождь світового пролетаріату» (що не було правдою, так само як і титул Й. Сталіна «батько народів»), «президент Радянського Союзу»

¹ Від кінця листопада 2013 р. до кінця лютого 2014 р. у столиці України відбувались опозиційні мітинги, що були викликані силовим розгоном владою київських студентів 30 листопада 2013 р. Опір владі президента В. Януковича зумовлювався відкладенням підписання угоди про асоціацію України з Євросоюзом, незаконними силовими діями правоохоронних органів щодо протестантів, а також небезпідставними звинуваченнями команди В. Януковича у системній корупції. Підсумком протестів стала втеча президента України до Росії, формування нового уряду, зміни до Конституції та більше сотні загиблих людей.

² «Ленінопадом» прийнято називати потужну хвилю несанкціонованих знесень та пошкоджень пам'ятників Володимирові Леніну, що прокотилась Україною під час та після «Революції гідності». Початком «ленінопаду» прийнято вважати знесення пам'ятника у Києві 8 грудня 2013 р. До кінця 2014 р. було повалено понад 500 пам'ятників В. Леніну.

(котрим бум лише останній лідер СРСР – М. Горбачов), «кат і диктатор». Практично жоден опитаний багатьма ЗМІ не зміг назвати посаду Леніна, хоча вона і важка для запам'ятовування – Голова Ради Народних Комісарів (Раднарком) Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, а з 30 грудня 1922 р. – Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Та проблематика полягала навіть не у назвах. Більшість пересічних громадян мали своє усвідомлене ставлення до «ленінопаду», зазвичай вкрай радикальне: однозначно «за», або однозначно «проти». У цій ідеологічній дискусії губилась саме персона та життєвий шлях В. Леніна. Суспільне протистояння скочувалось до примітивних аргументів: «це наша історія і не можна зносити будь-які пам'ятники», «ці архітектурні витвори створені за бюджетні гроші і не можна їх позбуватись», «а що поставлять замість знесеного? Це ж нові витрати грошей, які можна використати більш конструктивним чином». Прихильники «ленінопаду» також мали загальну аргументацію: «Ленін – ворог українського народу», але наводилась лише згадка про вторгнення в Україну більшовицьких військ у грудні 1917 р. та повторна окупація у 1919 – 1920 рр. Найбільш конструктивною була третя позиція: «якщо щось і варто зносити, то лише у передбаченому законом порядку». На початку 2014 р. автор цих строк мав можливість окреслити цю думку на місцевому телебаченні, будучи запрошеним до участі у круглому столі, організованому бердянським телеканалом «Юг». Звісно, кожна сторона залишилася при своїй думці.

Весною 2015 р. український парламент ухвалив пакет законів про декомунізацію, що стало правовою основою для заборони комуністичної ідеології, знесення пам'ятних знаків радянським діячам, перейменування вулиць, міст та сіл в Україні. Так завершилась дворічна епопея, що неймовірним чином оминула головне питання: ким був комуністичний ідеолог та практик Володимир Ульянов, що став знаменитим під псевдонімом Ленін?

Саме на це запитання і покликана відповісти дана книга. Без перекручувань, ідеологічних штампів та намагань сподобатись прихильникам, чи противникам певних поглядів. Звісно, об'єктивність є ідеальною метою, якої варто вічно

прагнути, однак неможливо остаточно досягти. Будемо пам'ятати про це. Зі свого боку я окреслю своє ставлення до героя цієї праці лише у післямові, надавши тобі, читачу, право прийти до власних висновків.

Симптоматично, що українська наука та публіцистика так і не явила суспільству жодної розлогої біографічної праці про Володимира Леніна на третьому десятиріччі незалежності України. Що ж, заповнимо цю порожнечу. Вперед, у минуле!

1. Пролог. «Привид бродить по Європі – привид комунізму»¹: зародження марксизму

Свобода, рівність і братерство. Ідея, що витала з часів Христа, вибухнула в Європі 1789 року. Почалась Велика французька революція. На заміну феодалізму приходив буржуазний капіталізм, на заміну абсолютизму приходила демократія, а ідея дотримання прав людини незалежно від майнового стану і походження руйнувала старі устої суспільно - політичної думки. Паралельно нова країна на політичній карті світу – Сполучені Штати Америки – приймає 1787 року демократичну Конституцію, що творилась під впливом ідей французьких просвітителів XVIII ст.

Світ змінювався, а разом із ним і політичні погляди. Підприємці з перемінним успіхом ослабляли вплив аристократії, а філософи прагнули розробити модель більш справедливого порядку. І у цей же час відбувається промислова революція. Ручна праця поступається машинній, розростаються заводи і фабрики, залізниці та парові двигуни. Потужно зростають міста, а у містах з'являються фабричні робітники. З кожним днем їх все більше, але капіталізм ще не став соціально відповідальним. Становище робітників було, переважно, жахливим, тоді як буржуазія нарощувала прибутки шаленими темпами (цьому допомагали африканські та азійські колонії європейських країн). Саме ця невідповідність стане основою формування соціалістичних ідей, що буйно розквітнуть у XIX ст.

У лютому 1848 р. виходить фундаментальна спільна праця К. Маркса та Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії». Примітно, що книга була надрукована майже одночасно з початком «Весни народів»². У ній автори визначають весь історичний процес як боротьбу класів, де робітник є товаром, що змушений

¹ Цією пафосною фразою розпочинається «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса.

² «Весна народів» - хвиля демократичних та національних революцій, що прокотилась країнами Європи у 1848 – 1849 рр.

«продавати себе поштучно» експлуататорові - буржую ¹. Останній виконував певну позитивну роль, похитнувши панування аристократії, але розвиток машинного виробництва та боротьба за ринки збуту призвели, на думку Маркса та Енгельса, до того, що рівень життя робітників погіршився. Вони безапеляційно заявили: «у пролетаря немає власності; його ставлення до дружини і дітей не має більше нічого спільного з буржуазними сімейними відносинами; сучасний промисловий труд, сучасне ярмо капіталу, однакове як в Англії, так і у Франції, як в Америці, так і в Німеччині, стерли з нього всякий національний характер. Закони, мораль, релігія – все це для нього не більше як буржуазні забобони, за якими ховаються буржуазні інтереси». Дане узагальнення та возведення в абсолют негативних сторін життя найбідніших робітників (не кажучи вже про відмову від релігії та моралі) Маркс та Енгельс використали як мотив для своєї ідеї: знищення існуючої цивілізації. Ось що вони писали з цього приводу: «пролетарі ж можуть завоювати суспільні продуктивні сили, лише знищивши свій власний нинішній спосіб привласнення, а тим самим і весь існуючий досі спосіб привласнення у цілому. У пролетарів немає нічого свого, що треба було б їм охороняти, вони повинні зруйнувати все, що до сих пір охороняло і забезпечувало приватну власність». Отже, мова йшла про боротьбу з поліцією, судами, чиновниками та державою як такою. Весь «Маніфест» пронизаний ідеями насилля й тероризму. І не простого тероризму, а тотального: варто знищити весь існуючий світ та на його уламках побудувати новий.

Але який світ прагнули створити два німецьких бороданя ²? Маркс та Енгельс вважали, що після формування пролетаріату у свідомий клас, повалення буржуазії та завоювання пролетаріатом влади (а комуністи, як вони вважали, були передовим загоном робітничого класу) буде зроблено наступне:

а) знищення приватної власності та права на торгівлю, тобто заборона будь-якої підприємницької діяльності з метою отримання прибутку. Це стало основою

¹ Буржуазія – соціальний прошарок у капіталістичних країнах; середній клас, до котрого належать підприємці, фінансисти й купці.

² Карл Маркс (1818 – 1883) був єврейського походження, Фрідріх Енгельс (1820 – 1895) власне німецького.

комуністичної ідеології: «ліквідація буржуазної особистості, буржуазної самостійності та буржуазної свободи»;

б) заміна домашнього виховання суспільним. Тут автори зробили деструктивну заяву: «буржуазні просторікування про сім'ю і виховання, про ніжні відносини між батьками і дітьми вселяють тим більше огиди, чим більш руйнуються всі сімейні зв'язки в середовищі пролетаріату завдяки розвитку великої промисловості, чим більше діти перетворюються на прості предмети торгівлі і робочі інструменти». Як бачимо з висоти ХХІ сторіччя, такі висновки Маркса та Енгельса виявились повністю відірваними від реальності;

в) спільність дружин. Тут мова йде про скасування подружньої вірності та перехід до вільних сексуальних відносин. Звісно, така ідея виглядала неймовірно сороміцькою не лише для середини ХІХ ст., але навіть для століття ХХІ. Тим не менш, такі відносини зараз сповідуються свінгерами. Автори звинувачували буржуазний шлюб в експлуатації дружин, звертали увагу на подружні зради та проституцію у суспільстві, а тому прагнули вирішити проблему радикально;

г) скасування національності. Як писали автори «Маніфесту», «робітники не мають батьківщини». Ця космополітична ідея також стане одним із стовпів комуністичної ідеології, псевдоморальним правом на втручання у справи інших країн, але розіб'ється об камінь реальності: насправді робітники як представники своїх країн усвідомлюватимуть себе частиною певної країни. Це доведе і Перша, і Друга світові війни. Однак, оскільки у середині ХІХ ст. національне питання ще не стояло на порядку денному європейської політики, то Маркс та Енгельс просто зробили невірні висновки і прогнози;

д) після відмирання класової розрізненості має вмерти і держава як така, їй на заміну прийде асоціація індивідів.

Це був план - максимум, але і план мінімум у комуністичних ідеологів був набленим: 1) націоналізація земельної власності та витрачання коштів з земельної ренти на потреби держави; 2) високий прогресивний податок ¹ (більше

¹ Цікаво, що зараз подібна система оподаткування сприймається частиною ліберальних кіл та навіть націоналістами.

заробляєш – платиш більше податків у відсотковому відношенні); 3) скасування права спадкування; 4) конфіскація майна емігрантів та заколотників; 5) створення Національного банку та його монополія у сфері кредитування; 6) націоналізація транспорту; 7) збільшення кількості державних фабрик та планування покращення сільськогосподарських земель; 8) запровадження промислових армій та обов'язковість праці для всіх; 9) поєднання землеробства з промисловістю, поступове стирання різниці між містом і селом; 10) суспільне безкоштовне навчання дітей у поєднанні з виробництвом і заборона фабричної праці для дітей «у сучасній формі». Отже, у «Маніфесті Комуністичної партії» переплелись ідеї як соціалізму, так і популізму, що видно з ідеї поєднати місто з селом, хоча вони виконують різні економічні функції.

Вихід колективної праці Маркса та Енгельса, що закінчувалась легендарною фразою «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», вплинув на розвиток соціалістичних ідей – вони ставали модними. Надалі німецькі філософи продовжували розвивати свої соціалістичні ідеї, поповнюючи ряди прихильників та послідовників. К. Маркс видав фундаментальну працю «Капітал. Критика політичної економії», котра розвивала ідеї «Маніфесту». Від теорії до практики один крок, що засвідчила Паризька комуна¹.

Як бачимо, у Європі відбувались стрімкі процеси, що хоч і не руйнували стару систему, але активно на неї впливали. А що ж відбувалось у Російській імперії ХІХ століття? Необхідно на цьому зупинитись, інакше нам не зрозуміти хід подальших подій, роль Леніна та його партії.

У 60 - их – 70-их рр. ХІХ ст. Росія переживала процес реформування, котрий полягав у скасуванні кріпацтва, створенні реального місцевого самоврядування, незалежного суду, інвестиційного клімату, послабленні цензури та реформі освіти. Одночасно у політичній системі імперії не відбувалось жодних змін. Абсолютна монархія у вигляді самодержавства не допускала жодного

¹ Після поразки Франції у війні з Пруссією, 1871 р. владу у Парижі захопили ліві революціонери, котрі змогли протриматись трохи більше двох місяців, оскільки були розбиті урядовими військами. Символом паризьких комунарів був червоний прапор.

легального політичного життя та громадянської активності. Політика перебувала у підпіллі. Громадянські права фактично були відсутніми.

На той момент популярним стає рух народників, котрі прагнули повалити самодержавство та створити більш «народний» устрій. Народники не зупинялись на підпільній агітації, влаштовуючи пограбування банків та вбивства чиновників. Проте, вони представляли з себе не організований рух, а окремі осередки. До початку 80 - их рр. рух народників починає занепадати: він не міг зламати систему, тому поступово і прогнозовано згасає.

Проте, на зміну народникам приходять марксистські гуртки, котрі являли собою інтелектуальні й підпільні групи молоді, значною мірою студентства. Популярність марксизму активно зростала, оскільки він всотував у себе основні ідеї народництва, але надавав їм не романтичного, а наукового обґрунтування. Потужне економічне зростання Росії, коли щороку поставали сотні нових підприємств, міста зростали шаленими темпами, а населення дужче відчувало майновий розрив між бідними і багатими – все це викликало у молодих інтелектуалів питання: як влаштувати життя народу на справедливих засадах? Як зробити людей вільними, заможними та самодостатніми? На всі ці питання давав відповідь марксизм. Це не означає, що догми К. Маркса та Ф. Енгельса сприймалися на 100%. В умовах політичних дискусій (як у Європі, так і у Росії) народжувались «сепаратні» ідеології. Російські марксистки, на відміну від народників, не влаштовували пограбувань та вбивств – вони зосереджувались на читанні, аналізі та спілкуванні. Справедливо наслідуючи Маркса, вони вважали, що Росія ще має досягти реального капіталізму, після якого можливо почати будувати соціалізм і комунізм. Тому, потрібно було просто чекати, споглядати як феодальні устої старої Росії поступаються місцем капіталістичній модернізації. Іноземні інвестиції цьому неабияк сприяли.

Зростання промисловості у Російській імперії останніх десятиліть XIX ст. відбувалося шаленими темпами. Основна маса робітників – вихідці з села. Скасування кріпацтва не зробило їх заможними, тому сотні тисяч чоловіків шукали кращого життя у містах. Господарі фабрик знали, що можуть легко

замінити одного сільського робітника на іншого – безробітних екс - селян було набагато більше, ніж потребувала промисловість. Подібна практика дозволяла встановлювати надзвичайно важкі умови праці. Заробітна плата була низькою, робочий день – дуже тривалим. У 80 - их і на початку 90 - их рр. він часто складав дванадцять – тринадцять годин на добу. У результаті відбувалися численні страйки¹, оскільки робітники не бачили «світла у кінці тунелю», вони лишалися чужими для міського простору і не могли надіятись на краще майбутнє. Вчорашні селяни, невдоволені власним станом, ставали ідеальним електоратом для соціалістичних діячів, котрі поступово виходили за межі квартирних зустрічей та йшли «у народ».

У 90 - их рр. XIX ст. створюється Російська соціал - демократична робітничка партія, котра попервах не стала повноцінною політичною структурою, але засвідчила прагнення лівих сил до об'єднання. До початку XX ст. ліві ідеї стануть тотально панувати у політичному середовищі Росії. У різних виявах – меншовизм, більшовизм, анархізм, соціалізм есерів, національні соціал - демократичні сили. Прагнення перевлаштувати авторитарну Росію у бік додержання прав і свобод людини, демократії, соціальної політики, направленої на покращення рівня життя населення, ненависть до бюрократії, поміщиків, великих капіталістів – всі ці настрої витатимуть у повітрі, знаменуючи майбутні дві революції під червоними прапорами.

¹ Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. — М.: Аграф, 2001. — С. 4.

2. Дитинство та юність Володимира Ульянова

22 квітня 1870 року ¹ у провінційному місті Російської імперії Симбірську відбулась рядова подія – у родині дворянина народилась дитина. Дворянином та батьком був Ілля Ульянов – директор народних училищ Симбірської губернії, високопрофесійний педагог, що зробив кар’єру за схемою «з грязі у князі», добившись визнання та спадкового дворянства, хоча і походив з бідних міщан. Матір’ю була Марія Ульянова (у дівочтві Бланк). Свого сина Ілля та Марія вирішили назвати канонічним православним іменем Володимир. На той момент він був третьою дитиною у родині – до Володимира народились Анна та Олександр. Всього ж родина педагога - чиновника мала 6 дітей і одному з них судилося стати руйнівником епохи та творцем першої соціалістичної держави.

Ілля Ульянов (1831 – 1886 рр.) розпочав професійну діяльність працюючи викладачем фізики та математики, часто переїжджаючи з місця на місце. 1863 р. він одружується у Пензі на Марії Бланк, а вже 1869 року переїздить з вагітною дружиною до Симбірська, де орендує будинок на Стрілецькій вулиці. Стрімко просуваючись по службовим сходам, Ілля отримував ордени та нагороди, ставши спочатку інспектором, а згодом і директором народних училищ цілої губернії. Паралельно він досяг рангу цивільного генерала (дійсний статський радник), отримав дворянський титул, чим забезпечив дворянські титули для власних дітей.

Батько майбутнього диктатора був мовчазним та вимогливим, мав раціоналістичний світогляд, окрім педагогічної діяльності захоплювався метеорологією, публікуючи наукові статті. У той же час він був віруючим православним, сповідував гуманістичні погляди і не мав підстав бути опозиційним владній системі Російської імперії, хоча у радянські часи біографи Леніна прагнули за будь - яку ціну зробити з Іллі латентного противника капіталізму. Педагог Ульянов позитивно сприймав реформи Олександра II, що дає підстави вважати його лібералом.

¹ 10 квітня за старим стилем

Дідом Володимира та батьком Іллі був Микола Васильович Ульянов (1770 – 1838) – росіянин ¹ за походженням, міщанин (народився у селі, але змолоду перебрався до міста), що заробляв на життя кравцем в Астрахані. Вже будучи немолодим він взяв у дружини значно молодшу за себе етнічну калмичку Анну Олексіївну Смирнову (1800 – 1871). Родина мала п'ятьох дітей, серед яких і Ілля. Після смерті батька роль голови родини взяв на себе старший брат Василь Ульянов, котрий займаючись підприємницькою діяльністю зміг поставити на ноги Іллю. Останній отримав освіту на фізико - математичному факультеті Казанського університету, перебуваючи на утриманні старшого брата.

Мати Володимира – Марія (1835 – 1916 рр.) – була донькою житомирського ² лікаря Сруля Мойшевича Бланка (народився між 1799 – 1804 рр. ³), що охрестився і взяв собі православне ім'я Олександр Дмитрович. У 1820 – 1824 р. він разом з братом Абелем навчались медичній справі в академії у Петербурзі. Дідом Марії та батьком Сруля був багатий торговець з Волинської губернії Мойша Іцкович Бланк, у котрого склались складні відносини з синами. Перебравшись до столиці Російської імперії – Санкт - Петербурга – Олександр (Сруль) бере у дружини багату німкеню лютеранського віросповідання Анну Гроссшопф. У шлюбі народжуються шестеро дітей, але дружина Анна помирає вже 1838 року. Тепер виховання дітей взяла на себе сестра померлої – багата вдова Катерина фон Ессен, котра стала ще й цивільною дружиною Олександра.

Батько Марії працює на лікарняній ниві у Смоленській губернії, Пермі. 1847 р., маючи великі доходи, Олександр полишає службу, отримує дворянський титул і родина купує маєток Кукушкіно у Казанській губернії. Примітно, що до скасування кріпосного права у 1861 р., як стверджував історик Д. Волкогонов, родина Олександра мала власних кріпосних селян ⁴, про що, звісно, радянські біографи не повідомляли. Помер лікар Бланк у липні 1870 року. Марія Бланк

¹ За іншою версією Марієтти Шагинян він, все ж таки, був калмиком, у цьому питанні науковці не досягли однозначної думки.

² Місто Житомир було центром Волинської губернії Російської імперії, знаходилось у так званій «смузі осілості», яку влада Російської імперії запровадила як обмеження для розселення євреїв.

³ Арутюнов А. Досьє Леніна без ретуші. Документи. Факти. Свідчення. – М.: Вече, 1999. – С. 10.

⁴ Волкогонов Д. Ленін: політичний портрет. Книга 1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://flibusta.site/b/244314/read>

зростала в умовах німецьких культурних віянь, оскільки її мати не особливо піддавалась російським асиміляційним впливам, погано володіючи російською мовою. Вплив на родину мав і брат Анни – високопоставлений чиновник у сфері міжнародної торгівлі Карл Гроссшопф. Марія отримала блискучу домашню освіту, у котрій вагому роль відігравала її згадана вище тітка - німкеня Катерина. 1863 р. Марія здала успішно здала екзамен на право працювати вчителькою, хоча використовуватиме свої навички лише у вихованні власних дітей.

Як бачимо, етнічне походження Володимира Ульянова - Леніна було вкрай різноманітним. У ньому текли як російська, так і єврейська, німецька, калмицька кров. Існують дані про наявність серед предків Леніна шведів та чувашів. У публіцистиці за останні сто років деякі автори скочуються до примітивізму та відвертого расизму, намагаючись представити В. Леніна суто євреєм (з негативними сентенціями), чи суто калмиком (знов з негативними сентенціями). Насправді ж як Ленін, так і його родина являли собою звичайних підданих Російської імперії, що слугувала «плавильним казаном» націй. Образно кажучи, Ленін був росіянином у політичному, а не етнічному значенні. Якщо ж говорити про самоідентифікацію, то тут Ленін був повноцінним космополітом.

Братами та сестрами Володимира були Анна, 1864 року народження, Олександр, 1866 р., Ольга, 1871 р., Дмитро, 1874 р., Марія, 1878 р. Були і померлі в дитинстві Микола та Ольга. Володимир більше всього часу проводив з сестрою Олею, котра була його незмінною напарницею у дитячих іграх. Також він брав за взірець брата Олександра. Старша сестра Анна згадувала: «Володя наслідував старшого брата настільки, що ми навіть посміювалися над ним, - з яким би питанням до нього не звернутися, він відповідав незмінно одне: «Як Саша»¹.

Сімейний побут родини Ульянових після народження Володимира був традиційним для людей того часу та високого рівня достатку. Багатоетнічне походження батьків вносило деяке розмаїття у формування дітей, провідну роль у якому відігравала вихована на німецьких традиціях Марія, оскільки саме на

¹ Ульянова - Елизарова А. О В. И. Ленине и семье Ульяновых [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

матері у патріархальній традиції лежала турбота про дітей, тоді як Ілля був вимушений приділяти основну увагу роботі. У будинку на Стрілецькій вулиці Володимир мав свою кімнату. Багата родина наймала куховарку та няню, для виконання господарських робіт наймалися робітники. Особисті відносини між Іллею та Марією складались конструктивно, тому діти зростали в атмосфері поміркованої свободи та любові. У домі лунали німецька та французька мови, музика Вагнера. Діти навчались грі на фортепіано, але справжньою пристрастю родини була література, як російська, так і зарубіжна. Подружжя Ульянових жило дещо відсторонено від суспільства, перебуваючи у своєму мікросвіті. Батько Володимира мав контролювати роботи більш ніж 400 шкіл губернії, тому рідко бував вдома. Дослідник Р. Сервіс приходять до висновку, що незважаючи на великий професійний успіх, родина Ульянових так і не стала повноцінною частиною симбірської еліти¹. Головним же домашнім надбанням для дітей Іллі та Марії стали прищеплене батьками прагнення до методичного навчання та цілеспрямованості – об'єктивна риса педагогічної родини. 1878 р. родина Ульянових переїздить у більший будинок, частину котрого здають в оренду.

Особливих проблем зі здоров'ям у маленького Володі не було, хіба що він мав короткозорість. Лікарі поставили йому неправильний діагноз, а саме косоокість, що призвело до того, що майбутній Ленін все життя буде мружитись на одне око. Між іншим, це додасть йому характерної впізнаваності. Характер у дитинстві Володя мав важкий, на відміну від інших дітей у родині він постійно розбивав та розривав іграшки, що додавало батькам клопоту. В цілому ж він зростав активною дитиною.

1879 року Володя вступає до гімназії, у котрій навчається безкоштовно. Цьому передувала тривала підготовка на дому з запрошеними репетиторами. У симбірській гімназії молодий Володимир був відмінником, що не є комуністичною пропагандою. Він неодноразово заслуговував похвалу від директора гімназії Федора Керенського – батька останнього прем'єр - міністра Росії, котрого скине Ленін у 1917 році (на цей історичний курйоз неможливо не

¹ Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 38.

звернути уваги). У той же час Володимир був доволі замкнутим, не мав близьких друзів серед гімназистів. Очевидно, що успіхи в освіті, визнання цих успіхів з боку викладачів та родини, де Володимир був улюбленцем, – все це вплинуло на появу у психіці молодого хлопця завищеної самооцінки, відчуття власної винятковості та значимості. Проте для формування політика і революціонера ці задатки не були зайвими. 1887 р. Володимир закінчує гімназію з золотою медаллю, як і старший брат.

Тим часом ситуація у Росії кардинально змінюється: 1 березня 1881 р. група народників вчиняє успішний замах на імператора Російської імперії Олександра II. Епоха реформ та лібералізму закінчується¹, новий імператор – Олександр III – посилює тиск держави на суспільство, що зменшило терористичну активність лівих сил та призвело до більшої апатії у суспільстві. Одночасно, стабільність та сприятливий інвестиційний клімат призвели до справжнього промислового буму: європейські капіталісти в останні два десятиліття XIX ст. вкладали кошти у будівництво сотень заводів і фабрик, поставали цілі промислові райони, швидкими темпами зростали міста, тисячі вчорашніх селян ставали міськими робітниками і службовцями. Самі міста у культурному плані віддалялися від сіл. Поступово Росія ставала повноцінною капіталістичною державою (принаймні, у своїй європейській географічній частині). Про надання підданам широких політичних і громадянських прав не йшлося – тут Росія досі перебувала у глибокому феодалізмі.

1886 року батько родини Ілля Ульянов помирає, а родина продовжує жити за рахунок солідної державної допомоги. Опікуном дітей стає Ф. Керенський. Хоча це було більше формальністю, він надавав матеріальну підтримку родині Ульянових, оскільки померлий Ілля був його другом. Весною 1887 року молодого Володимира ледь не забрали до армії, але смерть батька дозволила йому

¹ Народники, котрі (як вони самі гадали) боролися за права народу, не знали, що Олександр II вже попередньо схвалив пакет прогресивних реформ, що увійшли в історію як «Конституція Лоріс - Мелікова». Росія того ж 1881 р. мала стати майже демократичною країною, де громадськість могла б впливати на рішення уряду та прийняття законів. Однак, вбивство Олександра II поховало ці ідеї.

ухилитися від служби «за віру, царя та Батьківщину»¹, оскільки він став старшим сином - годувальником при вдові Марії. Смерть батька та відсутність старшого брата Олександра дещо вплинула на характер Володі: він став трохи грубим по відношенню до матері, нервовим, більше поринав у себе та відсторонювався.

Як відомо, роль старшого брата є вагомою для наслідування братом молодшим. Для останнього старший є взірцем. І у випадку з родиною Ульянових ці відносини були класичними. У цьому контексті криється початок політичної ідентичності Володимира Ульянова. Брат Олександр та його смерть стали іскрою, що породили у юного Володі ненависть до існуючої суспільної системи та прагнення її зруйнувати.

Олександр Ульянов був також талановитою дитиною, захоплювався природничими науками та закінчив гімназію з золотою медаллю. Звісно, можна було б згадати про високу посаду батька в освітній системі, але всі наявні дані свідчать про реальні високі задатки Олександра. 1883 року він стає студентом фізико - математичного факультету Санкт - Петербурзького університету і знов демонструє успіхи. 1885 р. за наукові здобутки він отримує золоту медаль університету. У той же час існувала і прихована сторона у житті Олександра. Знайомі студенти з університету змогли зацікавити його соціалістичною літературою². Відвідуючи таємні зустрічі молодих ідеалістів, син високого чиновника поступово ставав прихильником радикальних поглядів.

Згорання процесів демократизації, що розпочалось після смерті Олександра II, радикалізувало студентів. Деякі з них вважали, що для боротьби з самодержавством необхідно використовувати жорсткі методи – терор. У середині 80 - их рр. XIX ст. у столиці Російської імперії формується народницька група активної дії Петра Шевирева, до якої входить і Олександр Ульянов. Син Іллі не обмежився читанням соціалістичної літератури та перекладами творів Маркса. Він приймає участь у розробці програми гуртка, котра проголошувала необхідність ліквідації царизму та скликання законодавчих зборів. Молоді

¹ Неофіційне, але популярне гасло Російської імперії.

² Сестра Анна вважала, що у цей час Олександр стояв на перепутті між народництвом та марксизмом.

революціонери починають готувати справді потужну операцію: вбивство російського імператора Олександра III. Ліквідація найвпливовішої людини імперії мала відбутись у березні 1887 року – до річниці вбивства попереднього імператора – Олександра II, що мало мати символічний ефект. Однак, аматорський підхід та відсутність досвіду призвели до провалу: група терористів - початківців була заарештована. Цікаво, що без наявних підстав заарештували, вислали та заборонили повертатись до столиці на 5 років сестрі Олександра – Анні. Марія Ульянова звернулась до імператора з проханням помилувати сина, однак у травні 1887 року змовники Шевирев, Ульянов, Генералов, Андреюшкін, Осипанов були повішені. Цікаво, що деякі учасники групи, все ж таки, були помилувані, однак Олександр Ульянов відмовився писати прохання про помилування. Останнім він сам собі підписав смертний вирок та продемонстрував відчайдушну рішучість й віру в ідеали, хоч і неоднозначні.

Страта брата сильно вплинула на юнака Володю. Майбутня дружина Володимира Ульянова – Надія Крупська – згадувала випадок, коли «Володимир Ілліч розповів мені одного разу, як поставилося «суспільство» до арешту його старшого брата. Всі знайомі відсахнулись від родини Ульянових, перестав бувати навіть дідок - учитель, який приходив раніше постійно грати вечорами у шахи. Тоді ще не було залізниці з Симбірська, матері Володимира Ілліча треба було їхати на конях до Сизрані, щоб дістатися до Пітера, де сидів син. Володимира Ілліча послали шукати попутника – ніхто не захотів їхати з матір'ю арештованого. Ця загальна боягузливість справила, за словами Володимира Ілліча, на нього тоді дуже сильне враження. Це юнацьке переживання, безсумнівно, наклало печатку на ставлення Володимира Ілліча до «суспільства», до лібералів»¹. Комуністична пропаганда пізніше припише Володимирові фразу, котру він нібито промовив після страти брата: «Ми підемо іншим шляхом»². Так чи інакше, але з цього

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html>

² Фраза стала крилатою. Її згадала сестра Володимира Марія вже після смерті Леніна. Достовірність під великим сумнівом, адже у 1887 р. Марійка не мала і 10 років від народження.

моменту політика починає цікавити молодого гімназиста. Родина Ульянових переїздить до маєтку Бланків у Кукушкіно, продавши будинок у Симбірську.

Того ж 1887 року Володимир вступає на юридичний факультет Казанського університету, де навчався і його батько. Директор гімназії надає своєму випускникові блискучу характеристику, тим паче що Володя закінчує навчання у гімназії з золотою медаллю, як і страчений брат. Разом з майбутнім юристом до Казані їде його мати Марія з іншими дітьми та орендує квартиру. Однак, вже у грудні студента Володимира виключають. Приводом до цього стала його участь у студентських хвилюваннях, що були викликані обмеженнями прав студентів та мали народницький політичний окрас. Володимира на короткий час навіть заарештовують та установлюють його зв'язки з народницьким гуртком. Фактично, Володимир пішов шляхом свого повішеного брата, але тільки на початковому, безневинному рівні. Тавро брата страченого злочинця, що намагався вбити імператора стало незмиваним. Влада висилає родину Ульянових з Казані як неблагонадійних. Родина повертається до Кукушкіно, де вже відбувала заслання Анна Ульянова. За ними встановлюється негласний поліцейський нагляд. Весною 1888 року мати Марія подала прохання про поновлення сина в університеті, однак представники влади вважали недоцільним надавати вищу освіту (доволі важкодоступну та престижну на той час) сумнівному елементові. Так система не усвідомлено штовхала молодого Володимира до протестних настроїв.

Весь цей час він живе у родинному маєтку у Кукушкіно, перебуваючи на утриманні матері. Спадок від батька та родинні накопичення родини Бланків давали змогу безбідно існувати, тим паче Марія Ульянова мала відсоток від здачі в оренду частини маєтку у Кукушкіно. Повертатись у Симбірськ тепер не було потреби, тим паче родина Ульянових більше не мала поважного Іллі, а місцеві еліти не надто прагнули контактувати з опальною родиною. Саме в ці місяці, маючи все необхідне для існування та вдосталь вільного часу, майбутній Ленін зачитується опозиційною та революційною літературою. Серед цих книг були

роботи К. Маркса та М. Чернишевського ¹. Останньому Володимир навіть написав листа. Окрім цього, Володимир призвичаївся до рибальства та до полювання (не дуже успішно). Перше півріччя мати, син та сестра жили самі, влітку приїхали двоюрідні брати – стало веселіше, хоча політикою вони не цікавились, тому новомодні погляди Володимира не оцінили.

Лише у вересні 1888 року родині Ульянових дозволили повернутись у Казань, хоча у поновленні навчання в університеті Володимирові було відмовлено. Маючи вдосталь вільного часу майбутній революціонер знайомиться з учасниками нелегального гуртка соціалістичного спрямування на чолі з Миколою Федосєєвим ². Його учасники займались читанням тематичної літератури та обговоренням прочитаного. Анна Ульянова згадувала й інших товаришів Володимира: «Внаслідок особливого піднаглядного стану нашої родини, знайомі ці майже не ходили до нас, а йшов звичайно Володя на квартири, де вони збиралися. З прізвищ, згадуваних ним, пам'ятаю лише дві: Четвергової, літньої народоволки, про яку Володя відгукався з великою симпатією, і студента – не пам'ятаю вже, чи виключеного – Чірікова, майбутнього письменника - белетриста...» ³. Окрім цього, Володимир став частим відвідувачем місцевого шахового клубу, ходив в оперу.

Однак, вже у травні 1889 р. Марія Ульянова перевозить родину у сільську місцевість – хутір Алакаєвка, Самарської губернії, який вона викупила. Маючи вдосталь земель, мати спробувала зробити з Володимира поміщика (примітний момент для біографії майбутнього вбивці поміщиків). Однак, хисту у цій справі Володимир не проявив, місцеві селяни не надто добре працювали, а пізнань у сільському господарстві Володя Ульянов взагалі не мав. Та й сприймали його селяни не дуже приязно. Пізніше він сухо розповідав, що «Мати хотіла, щоб я

¹ Микола Чернишевський (1828 – 1889 рр.) – впливовий російський публіцист, письменник, науковець та революціонер - соціаліст. Увійшов в історію як один із засновників ідеології народництва. Його роман «Що робити?» глибоко вплинув на В. Леніна, про що він сам зізнався.

² Микола Федосєєв (1871 – 1898 рр.) – російський марксист, організатор нелегальних гуртків у Поволжі, син судового слідчого. Його внесок у теорію соціалізму та ідею створення пролетарської партії високо оцінить В. Ленін пізніше. Покинув життя самогубством під час заслання у Сибір.

³ Ульянова - Елизарова А. О. В. И. Ленине и семье Ульяновых [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

господарством в селі займався. Я почав, було, та бачу – не можна, відносини з мужиками ненормальні стають»¹. Після частих крадіжок речей та навіть худоби від ідеї самостійного аграрного бізнесу родина відмовилась, а наявні землі було віддано в оренду.

У цей час Володимир, як і раніше, нічим конкретно не займається: гуляє, читає марксистську літературу, полює, рибалить, спілкується з сестрою Олею, з котрою у нього були найкращі стосунки з дитинства. Вплив матері у родині був домінуючим, Володимир зростає під сильною опікою. Він продовжує писати звернення до органів влади з проханням дозволити йому повернутись на навчання у Казанський університет. В інших просить дозволити виїзд закордон для навчання. Але все безрезультатно.

У вересні 1889 р., так і не затвердившись як земельні власники та поміщики, родина Ульянових переїздить до Самари (сестра Анна якраз вийшла заміж за М. Єлізарова²). Для Володимира це стало великим подарунком, адже він одразу зійшовся з місцевими лівими підпільниками. Звісно, це ще не була політична діяльність. Він приходив на квартири, де відбувались зібрання, брав участь у дискусіях та виступав з доповідями. Вся ця діяльність носила просвітницький характер. Він близько зійшовся з лідером такого гуртка Олексієм Складенко, читав лекції з економічної історії Російської імперії. Як справедливо зауважив Р. Сервіс, основним видом діяльності групи була відсутність діяльності³. Гурток носив більше народницький характер, але Володимирові тепер імпонував марксизм з ідеєю класової боротьби та опорою на робітництво. Якщо народники, абсолютизуючи селянство та ідею общинності, вважали капіталізм злом, якому не варто дати змогу розвинутиись, то молодий марксист Володимир Ульянов вважав капіталізм необхідною передумовою побудови соціалізму. Відвідували

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html?start=2>

² Марк Єлізаров (1863 – 1919 рр.) – російський революціонер. Народився у селянській родині, навчався на фізико - математичному факультеті Петербурзького університету. З кінця XIX ст. у соціалістичному русі. Неодноразово заарештовувався. Член РСДРП. Працював у бізнес - структурах. У листопаді 1917 – лютому 1918 р. очолював наркомат шляхів сполучення РСФРР, потім працював в інших наркоматах Радянської Росії. Помер від тифу.

³ Сервіс Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 95.

самарських ідеалістів і революційні діячі з інших міст, котрі ділились досвідом. Дружба гуртківців проходила не лише у вигляді квартирних дискусій, але і прогулянках, морських вояжах на парусному човні по Волзі¹. Під час однієї такої прогулянки у Сизрані виник відомий конфлікт, коли Володимир з товаришами винайняли човен для переправи через річку, але їх зупинив та затримав власник порому Арєф'єв, котрий самовільно влаштував монополію на перевезення виключно на своєму транспорті. Тоді Ульянов, повернувшись до Самари, подав на монополіста до суду, котрий, зрештою, виграв. Арєф'єв сів за ґрати на один місяць.

У червні 1890 р. бомбардування листами органів влади з боку Ульянових нарешті завершилось успішно. Влада дозволила Володимирові скласти екзамени екстерном у Санкт - Петербурзькому університеті. До весни 1891 року він сидів вдома за підручниками, а тоді поїхав до столиці Російської імперії на сесію, де вже навчалась сестра Оля та проживало багато родичів. Оля помре у травні того ж року від тифу. Володимир був з нею, коли вона лежала у лікарні. До Петербургу прибула мати. Втрата спочатку сина, а тепер і доньки її підкосила. Незважаючи на все, майбутній юрист Ульянов чудово склав сесію та повернувся після поховання сестри назад до Самари, аби підтримувати матір. Осінню на нього чекала друга сесія. І він її склав одним з найкращих, нарешті отримавши професію юриста та знов повернувшись до Самари. У січні 1892 року Володимир починає працювати помічником в адвоката, присяжного повіреного Андрія Хардіна², котрий сповідував ліберальні погляди й пізніше став членом Конституційно - демократичної партії³. З ним Ульянов був давно знайомий: вони разом грали у шахи. За рік Володимир приймає участь у розгляді 14 справ, недовго хворіє на тиф, продовжує підтримувати контакти з місцевими самарськими соціалістами. Як юрист - початківець він демонстрував непогані успіхи, вигравши дві цивільні та п'ять кримінальних справ. А. Хардін був задоволений своїм підлеглим. У 1893

¹ Клинге А. Ленин. Самая правдивая биография Ильича. – М.: Эксмо, Яуза, 2017. – 320 с.

² Андрій Хардін (1842 – 1910 рр.) – російський юрист. Народився у дворянській родині, навчався на юридичному факультеті Казанського університету. Очолював земську управу Самарської губернії, працював адвокатом у кримінальних справах. Був відомим у Російській імперії шахістом.

³ Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. — М.: Аграф, 2001. — 320 с.

році справ стало ще менше. Володимир не надто захоплювався кар'єрою адвоката, його більше цікавила соціалістична література та переписка з товаришами, головним чином з Миколою Федосєєвим.

У серпні 1893 р. Володимир кардинально змінює обстановку та вирішує переїхати до Санкт - Петербургу. Причиною цьому було бажання матері переселитись з родиною до Москви, але сам Володимир прагнув позбавитись нарешті опіки. Та й Москва тоді вважалась більше великим селищем, ніж містом. Петербург був центром суспільного життя, культури і дозвілля. Під час подорожі він зупиняється у Нижньому Новгороді, Володимирі, Москві. У перших двох містах він проводить дружні зустрічі зі знайомими соціалістами, в останньому місті гостює у рідних. Прибувши до столиці він винаймає вишукану кімнату (мати справно надсилала своєму синові достатню кількість грошей). Сам Володимир так писав про неї своїй матері у жовтні 1893 року: «Кімнату я собі знайшов нарешті таки хорошу, як здається: інших мешканців немає, родина невелика у господині, і двері з моєї кімнати в їх залу заклеєна, так що чути глухо. Кімната чиста і світла. Хід хороший. Так як при цьому дуже недалеко від центру (наприклад, всього 15 хвилин ходьби до бібліотеки), то я абсолютно задоволений»¹.

Новоспечений житель столиці влаштовується на роботу помічником адвоката М. Волкенштейна², чому посприяла рекомендація від А. Хардіна, готується до свого першого виступу у столичному суді, але... щось трапилось у свідомості Володимира. Він звільняється з щойно отриманої роботи, вирішивши повністю поринути у політику.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 53.

² Михайло Волкенштейн (1861 – 1934 рр.) – російський юрист та видавець єврейського походження. Після 1917 р. емігрував до Естонії.

3. Початок політичної кар'єри на зламі століть

Ставши мешканцем Санкт - Петербургу, Володимир Ульянов зайнявся своєю улюбленою справою: читанням політичної та економічної літератури. Потреба влаштуватись на роботу у нього не виникала, він був повноцінно забезпеченим і вів комфортний образ життя у розкішному місті, де було повно бібліотек та можливість придбати заборонені книжки. Але тепер амбіції відірваного від побутових потреб і вільного від материнської опіки молодого хлопця зростали. Володимир вирішує стати теоретиком соціалістичної думки. Петербург – столиця Російської імперії, одночасно був і центром підпільної російської політики. Володимир зав'язує тісні контакти з місцевими марксистами.

Першою його працею стає стаття «Нові господарські рухи у селянському житті». Однак, коли Володимир відправляє її до редакції видання «Руська думка» – статтю відмовляються публікувати. Перша проба пера виявилась невдалою: намагання молодого автора піддати критичному аналізу думки економіста В. Постнікова ¹, викладені ним у книзі «Південноруське господарство» ², з марксистської точки зору та висновки про домінування капіталістичних відносин у російському селі виявились слабко аргументованими. Але, у цій статті майбутній Ленін вже рішуче засуджує ринкові відносини: «...основна причина виникнення у селянстві боротьби економічних інтересів – існування таких порядків, при яких регулятором суспільного виробництва є ринок» ³.

Осіною 1893 р. Ульянов пише більш вдалу статтю «З приводу так званого питання про ринки», яку розпочинає запитанням: «Чи може у нас у Росії розвиватися і цілком розвинутися капіталізм, коли маса народу бідна і бідніє все

¹ Володимир Постніков (1844 – 1908 рр.) – російський економіст. Навчався у сільськогосподарській академії у Москві, далі працював на урядових посадах. Визнаний фахівець у сфері сільського господарства та статистики.

² Дана праця 1891 року виходу стосується статистичного аналізу сільського господарства південноукраїнських губерній: Катеринославської, Херсонської та Таврійської.

³ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 1. 1893 – 1894. – М.: Издательство политической литературы, 1967 – С. 66.

більше?»¹. Виявляється, що так, може і вже розвинувся. Збідніння народних мас, як вважав теоретик - початківець, не лише не гальмує розвиток капіталізму, а є необхідною передумовою цього розвитку, адже вивільняє потенційних найманих робітників для експлуататорів². Друга праця вже прямо протиставляє народницький та марксистський рухи, котрі у Російській імперії ще донедавна були майже синонімічними, але з часом народницький рух втратив радикалізм. З'явився і фірмовий стиль подання матеріалу, котрий наслідуватимуть тисячі науковців соціалістичних країн у ХХ столітті: безмежне цитування творів К. Маркса. Проте, і ця стаття ніде не публікувалася, а лише була прочитана автором на зібранні студентів - прихильників лівих ідей. Вперше це напрацювання вийде друком лише у листопаді 1937 року у журналі «Більшовик».

У столиці Володимир починає відвідувати марксистський гурток Технологічного інституту, де у лютому 1894 року між ним та відомими соціалістами П. Струве³ й М. Туган - Барановським⁴ розгорілась палка дискусія. Молодий Ульянов встав у жорстку опозицію до мислителів, котрі наголошували на необхідності еволюційного розвитку, тоді як симбірський дворянин Володимир бажав революції та силового повалення існуючого ладу. Радикалізм та вірність ортодоксальному марксизмові з одного боку робили безробітного Володимира непопулярним серед визнаних діячів столичного соціалістичного руху, але з іншого – давали змогу зайняти свою нішу. Ідея про готовність Росії перейти до соціалізму, оскільки капіталізм вже досягнутий, відмежовувала Ульянова від поважних послідовників Маркса. Останні просто не вважали Росію готовою до таких перетворень, оскільки імперія Романових досі лишалась аграрною.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 1. 1893 – 1894. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 71.

² Тут В. Ульянов не був далеким від істини, адже в умовах Російської імперії другої половини ХІХ ст. саме збідніле селянство поповнювало лави міського пролетаріату, а відсутність соціальної захищеності нерідко призводила до вкрай важких умов праці.

³ Петро Струве (1870 – 1944 рр.) – російський економіст та філософ, марксист. Був сином губернатора Пермської губернії. Вважав капіталізм невід'ємною складовою успішного розвитку суспільства, що стало основою «легального марксизму», прихильники котрого прийшли до висновку, що проблемою Росії є не капіталізм як такий, а лише слабкий його розвиток. Пізніше перейшов на ліберальні позиції.

⁴ Михайло Туган - Барановський (1865 – 1919 рр.) – російський економіст соціалістичного спрямування, «легальний марксист», гуманіст, міністр фінансів Української Центральної Ради.

Між іншим, вищезазначений гурток відвідувала і майбутня соратниця та дружина Леніна – Надія Крупська¹, яка познайомилась з Володимиром на одному з засідань. Молода соціалістка, котра все ще не була одруженою (а для дівчини 25 років, на той час, це було досить дивно) швидко зацікавилась прибулим марксистом. Вони не відразу зблизились, але з кінця 1894 р. Володимир та Надія, котра працювала у недільній школі вчителькою, починають тісно спілкуватись. На неї справила сильне враження розповідь Володимира про трагічну долю брата, її надихали його радикальні думки та прагнення стати помітним мислителем і політиком. Він часто приходив до неї додому, де, за версією самої Надії, вони обговорювали життя робітників й між ними відбувались «нескінченні розмови»².

Примітно, що в оцінках Ульянова Росії як сформованої капіталістичної держави важливу роль відігравала його власна обмеженість: він просто ніколи не бував закордоном та мав надто аморфне уявлення про ступінь розвитку передових капіталістичних країн, таких як Велика Британія, Франція, чи Німеччина. Так само, на відміну від товаришів, він мав слабке уявлення про життя, побут та ментальність самих робітників, оскільки не надто бажав контактувати з пролетаріатом особисто, надаючи перевагу інтелектуальним колам. Будучи критиком народництва він, одночасно, прагнув використовувати їх класичні методи насильницької боротьби, що дивувало сучасників.

Нерозуміння агресивної риторики Ульянова з боку петербурзьких лівих кіл змушують його написати свою першу велику та в'їдливу працю «Що таке «друзі народу» та як вони воюють проти соціал - демократів?». Написана весною – влітку 1894 року, книга стала заочною відповіддю на критичні щодо марксизму статті видання «Російське багатство»³. Окрім критики народництва («поскребіть

¹ Надія Крупська (1869 – 1939 рр.) – російська революціонерка та педагог, найближча соратниця і дружина В. Леніна з 1898 року. Походила з дворянської родини, навчалась у Санкт - Петербурзі. Після 1917 року працювала заступником народного комісара освіти Радянської Росії, була депутатом Верховної ради СРСР.

² Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html>

³ Щотижневий науковий та літературний журнал народницького спрямування, що виходив друком у Санкт - Петербурзі з 1876 по 1918 рр.

«народного друга» – і ви знайдете буржуа»¹, писав Ульянов), фанатичного захисту творчої спадщини К. Маркса від будь - якої критики (називаючи думки опонентів «тявканням»), а їх самих «слизняками»²) та тепер уже звичних розлогих цитувань свого кумира, Володимир вже додає власні ідейні розмірковування: «Тепер немає вже рішуче ніякого ґрунту для тієї ідеї, – яка і досі продовжує ще подекуди триматися серед російських соціалістів, вкрай шкідливо відгукуючись і на їх теоріях і на їхній практиці, – ніби в Росії немає глибокої, якісної відмінності між ідеями демократів і соціалістів. Зовсім навпаки: між цими ідеями лежить ціла прірва, і російським соціалістам давно б пора зрозуміти це, зрозуміти НЕМИНУЧИСТЬ І НАГАЛЬНУ НЕОБХІДНІСТЬ ПОВНОГО І ОСТАТОЧНОГО РОЗРИВУ (виділено Ульяновим – прим. авт.) з ідеями демократів»³. Тут майбутній Ленін протиставляє ліберальну демократію (а соціалістів - народників він однозначно звинувачував у лібералізмі) справжнім, на його думку, демократам – комуністам. Як би це не звучало зараз, але наприкінці ХІХ ст. прихильники лівих ідей різних спрямувань іменували себе соціал - демократами, хоча такий варіант демократії мав класове забарвлення: обожнювання робітників і селян (але не багатих селян) та ненависть до заможних верств суспільства, бюрократії, духовенства. Головним закликком книги В. Ульянова стає створення соціалістичної робітничої партії, об'єднання робітників під її прапором та боротьба за ліквідацію буржуазного ладу. Згадує Ульянов і про солодку мрію багатьох пролетарів – «експропріацію експропріаторів» (конфіскація майна заможних верств населення, яку можна перефразувати як «грабуй награвоване»), а завершує книгу ідеєю класової війни та переможної комуністичної революції. Саме з цього моменту Володимир остаточно сформував стратегію своєї діяльності.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 1. 1893 – 1894. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 152.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 1. 1893 – 1894. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 242.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 1. 1893 – 1894. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 280.

Літо 1894 р. Володимир провів з ріднею під Москвою, у Кузьминках, що неподалік від станції Любліно. Жив досить самотньо і багато займався. У якості відпочинку гуляв з меншим братом та сестрою по околицях, вкладаючи їм у голови марксистські догми. З московських соціал - демократів бачився там з Міцкевичем, з яким познайомився ще раніше у Нижньому Новгороді, з Ганшиним і братами Масленніковими. Вони взялися друкувати його працю «Що таке «друзі народу» та як вони воюють проти соціал - демократів?»¹. Ульянов потроху обростав зв'язками.

Перепалка з Струве не позбавляла Володимира спокою. Наприкінці 1894 р. він пише велику статтю², що стала заочною відповіддю на книгу П. Струве «Критичні нотатки до питання про економічний розвиток Росії». Тут Володимир висловився сповна, облаявши автора книги за прихильність до буржуазних та ліберальних ідей, висміяв ідеї еволюційного розвитку, наголошуючи виключно на революційному шляху. Стаття була видана окремою брошурою, але конфіскована органами влади та спалена. Самому Володимирові нічого не загрожувало, оскільки підписався він псевдонімом «К. Тулін».

Осінню новим (та останнім) імператором Російської імперії став Микола II, який одразу засвідчив вірність курсові Олександра III: жодних поступок демократії, лише абсолютна монархія та тотальна покора суспільства владі. Активний поступ капіталізму тут вступав у дисонанс з самодержавством: і буржуазія, і робітники прагнули змін та елементарних політичних й громадянських прав. Непоступливість влади ставала живильним ґрунтом для революційних ідей, якими цікавились ще зовсім мало людей (міська інтелігенція, у своїй більшості), але за декілька років ситуація суттєво зміниться. Та й Микола II не був геніальним державником: до коронації він зовсім не цікавився політикою, після коронації – піддавався різноманітним впливам свого оточення, дружини, навіть релігійних проповідників сумнівної репутації. Останній

¹ Ульянова - Елизарова А. О. В. И. Ленине и семье Ульяновых [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

² Стаття мала назву «Економічний зміст народництва та критика його у книзі Струве (відображення марксизму у буржуазній літературі)», написана наприкінці 1894 – на початку 1895 рр.

імператор у політичному плані хитався від реакційного консерватизму до лібералізму наче флюгер: у залежності від становища, але без стратегічного бачення (і передбачення).

Усвідомивши необхідність розширити кругозір та особисто переконатись у капіталістичних успіхах країн Європи, Володимир надсилає до органів влади прохання про дозвіл на виїзд закордон. І російська бюрократична машина дала на це дозвіл. У квітні 1895 року він відправляється до Австро - Угорщини, потім до Швейцарії, де пройшов медичний огляд (шлунок не давав спокою). Ще будучи в австрійському Зальцбурзі, Володимир пише листа до матері: «Користуюся зупинкою на 2 години в одному австрійському містечку (недалеко вже від місця призначення), щоб виконати обіцянку написати з дороги. По «закордону» подорожую вже другу добу і вправлялися у мові: я опинився зовсім швах, розумію німців з великими труднощами, краще сказати, не розумію зовсім. Чіпляєшся до кондуктора з яким - небудь питанням, – він відповідає; я не розумію. Він повторює голосніше. Я все - таки не розумію, і той сердиться і йде. Незважаючи на таке ганебне фіаско, духом не падаю і досить старанно перекручую німецьку мову»¹. У Швейцарії Володимиру сподобалось: «Природа тут розкішна. Я милуюся нею весь час. Негайно ж за тією німецькою станцією... почалися Альпи, пішли озера, так що не можна було відірватися від вікна вагона; якби знати тамтешні умови і ціни (не може бути, щоб у селах не можна було влаштуватися недорого), то туди, ймовірно, можна б з'їздити на дачу. Проїзд недорогий, а природа розкішна»².

Головною ж причиною відвідин Швейцарії стала не природа, а мрія Володимира познайомитись особисто з легендою соціалістичного руху – Георгієм Плехановим³. Там вони і зустрілись у травні 1895 року. На декілька років

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 59.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 60.

³ Георгій Плеханов (1856 – 1918 рр.) – російський філософ, публіцист та теоретик марксизму. У 1870 - их рр. – провідний учасник терористичної народницької групи «Земля і воля», пізніше відійшов від терору і став організатором таємної групи «Чорний переділ». 1880 р. емігрував до Швейцарії, заснував першу російську

Плеханов стане для Ульянова справжнім кумиром. Так само він познайомився і з іншою знаменитістю – Павлом Аксельродом¹. У Швейцарії Володимир Ульянов собі ні в чому не відмовляв, орендував будинок, мав хатню служницю. Погостювавши у бувалих марксистів декілька тижнів, він переїздить до Франції, винайнявши у Парижі квартиру. Його враження були такими: «місто величезне, неабияк розкинуте, так що околиці (на яких найчастіше буваєш) не дають уявлення про центр. Враження справляє дуже приємне – широкі, світлі вулиці, дуже часто бульвари, багато зелені; публіка тримає себе абсолютно невимушено, – так що навіть дещо дивуєшся спочатку, звикнувши до петербурзької чинності та строгості»². Оглянувши столицю і познайомившись з родичем Карла Маркса – П. Лафаргом³, він повертається до Швейцарії, винаймає новий будинок у Цюриху, а згодом продовжує свій євротур – відправляється до Німеччини. Найбільше у Берліні Володимира зацікавила бібліотека, тим паче що німецькою він чудово читав (але не так чудово розмовляв). У Берліні відбувається знайомство Володимира з Вільгельмом Лібкнехтом⁴. Набравшись сил та вражень від спілкування з успішними однодумцями, 29 вересня 1895 року Володимир повертається до Російської імперії, прихопивши з собою трохи забороненої літератури. Ним починають цікавитись правоохоронці.

Спілкування та вояж до Європи сповнили молодого марксиста впевненістю у необхідності створення організаційної структури у самій Росії. Ще перебуваючи у Швейцарії, він вів розмову з Плехановим щодо створення лівої газети «Робітник». Але, дещо замкнутий та самовпевнений Володимир відчував брак готових йти за ним людей. Переломним моментом стало знайомство Володимира

марксистську організацію «Визволення праці». Підтримував Леніна на перших порах його політичної кар'єри, але 1917 року вважатиме захоплення влади більшовиками роковою помилкою.

¹ Павло Аксельрод (1850 – 1928 рр.) – російський народник, а згодом марксист, учасник плеханівської організації «Визволення праці», підприємець та публіцист. З 1904 р. буде опозиційно налаштованим до Леніна. Як і Плеханов, засудить захоплення влади більшовиками у 1917 році.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 61.

³ Поль Лафарг (1842 – 1911 рр.) – французький марксист, публіцист та редактор, 1891 року обраний депутатом парламенту Франції. Був чоловіком доньки Карла Маркса – Лаури. Покінчив життя самогубством.

⁴ Вільгельм Лібкнехт (1826 – 1900 рр.) – німецький політичний діяч, співзасновник Соціал - демократичної партії Німеччини, депутат парламенту. Один з найяскравіших європейських політиків соціалістичного спрямування другої половини XIX ст.

з Юлієм Мартовим ¹. Він мав життєрадісний характер, вмів якісно та швидко писати, та й марксистську теорію знав добре. Більше того, Юлій мав своє, відмінне від Володимира, ставлення до політичної тактики. Він вважав необхідним перейти до безпосередніх контактів з робітниками та агітації на підприємствах. Якщо робітники піднімаються на протести – їх варто не просто підтримати, їх варто очолити. Це різче відрізнялось від класичних марксистських зібрань на квартирах, до яких вже призвичаївся Ульянов.

Об'єднавши зусилля, Мартов та Ульянов у листопаді 1895 р. створюють нелегальну організацію – «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Її учасниками стали представники лівої петербурзької молоді, з якими Ульянов та Мартов були знайомими раніше по зустрічах у соціалістичних гуртках. Серед них були Олександр Малченко ², Петро Запорожець ³, Анатолій Ванєєв ⁴, Гліб Кржижановський ⁵, Василь Старков ⁶. Того ж листопада 1895 р. Володимир підтримує страйкуючих однієї з текстильних фабрик столиці, зустрічається з організаторами страйку, жертвує для них гроші та пише звернення до робітництва.

¹ Юлій Мартов (1873 – 1923 рр.) – російський політичний діяч, публіцист. Онук багатого єврейського видавця. Навчався на фізико - математичному факультеті Санкт - Петербурзького університету, але був виключений за розповсюдження нелегальної літератури. Деякий час сидів у петербурзькій тюрмі «Хрести». Під час розколу Російської соціал - демократичної робітничої партії очолив фракцію меншовиків (помірковану), тоді як Ленін очолив фракцію більшовиків (радикальну). Негативно сприйняв захоплення влади Лениним у 1917 році та подальші репресії.

² Олександр Малченко (1870 – 1930 рр.) – російський політик та революціонер. Народився у дворянській родині, був студентом Технологічного інституту у Санкт - Петербурзі. На початку ХХ ст. відійшов від політики, працював інженером. Розстріляний 1930 року нібито за шпигунство на користь США.

³ Петро Запорожець (1873 – 1905 рр.) – поличний діяч Російської імперії. Народився у Білій Церкві, навчався у Києві, а згодом у Санкт - Петербурзі. З 1897 р. перебував на постійному лікуванні у психіатричних лікарнях. Помер у Вінниці.

⁴ Анатолій Ванєєв (1872 – 1899 рр.) – син чиновника, студент Технологічного інституту Санкт - Петербургу. Помер у засланні від туберкульозу.

⁵ Гліб Кржижановський (1872 – 1959 рр.) – російський та радянський політичний і державний діяч, вчений, віце - президент Академії наук СРСР (1929 – 1939 рр.). Був студентом Технологічного інституту у Санкт - Петербурзі. Після захоплення більшовиками влади керував проектом ленінської електрифікації, очолював Держплан СРСР. У 1937 - 1945 рр. – депутат Верховної ради СРСР.

⁶ Василь Старков (1869 – 1925 рр.) – студент Технологічного інституту Санкт - Петербургу, на початку ХХ ст. відійшов від політики, працюючи на електростанціях у Баку та Москві. З 1921 р. і до самої смерті працював у торговельному представництві радянської Росії та СРСР у Німеччині.

Перша політична листівка В. Ульянова мала назву «До робітників і робітниць фабрики Торнтон»¹. У ній висувалась вимога об'єднати засилля декількох тисяч страйкуючих заради певних цілей. Серед них виділялись такі: 1) підвищення ткацьких розцінок до весняного розміру, а саме на 6 копійок; 2) перед початком робочого дня робітникам мають оголошувати розмір заробітної плати; 3) більш конструктивний розподіл робочого часу, який зменшить кількість вимушених прогулів; 4) фабричному інспектору варто доручити ретельніше перевіряти розцінки на рахунок обману; 5) кожне вирахування коштів з зарплати має заноситись у графу штрафів із вмотивованим поясненням; 6) квартирне питання: «вимагаємо, щоб за квартиру з нас брали стільки, скільки брали до 1891 року, тобто по 1 к. з людини на місяць, тому що платити 2 карбованця при нашому заробітку позитивно ні з чого, та й за що?.. За цю брудну, смердючу, тісну і небезпечну у пожежному відношенні конуру? Не забувайте, товариші, що у всьому Пітері плата 1 крб. на місяць вважається достатньою, тільки одні наші господарі турботливі не задовольняються нею, і ми повинні змусити їх зменшити і тут свою жадібність»².

Невеличка організація швидко починає набирати ваги. «Союз» встановлює контакти з робітниками десятків заводів Санкт - Петербургу, нарощує контакти з прихильниками у Москві, Києві, Вільнюсі та інших містах. І все це за лічені тижні. У чому була причина такого успіху? Варто враховувати, що наприкінці ХІХ ст. у Російській імперії активно посилювався страйковий рух. Потужна розбудова заводів у містах (а іноземні інвестиції текли до економіки Росії, образно кажучи, рікою) породжувала цілий клас міських робітників, котрі, переважно, страждали від низького рівня життя та важких умов праці. Влада Російської імперії не надто турбувалась про соціальний захист власних підданих, а умови самодержавства заважали появі легальних партій та організацій. Тому, організації із захисту прав людей праці були потрібними і модними, як для самих

¹ Текстильна фабрика англійця Джеймса Торнтон була побудована 1839 року і на момент страйку була однією з найбільших у Російській імперії.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 2. 1895 – 1897. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 74.

робітників, так і для романтичної інтелігенції, що зачитувалась соціалістичною літературою та прагнула змінити світ на краще (як їм здавалось).

За завданням «Союзу» Володимир пише книжечку під назвою «Пояснення закону про штрафи, що стягуються з робітників на фабриках і заводах». Це була перша книга, яку Ульянов пише не для вузької групи петербурзьких соціалістів на теоретичні теми, а дійсно корисна для простого люду праця. Вона носила просвітницький характер, але наприкінці містила політичне звернення, що полягало у надії на опір робітників капіталістам. Наклад у три тисячі екземплярів на той момент був величезним для підпільного політика - початківця. Також учасники «Союзу» готувалися видавати власну газету – «Робітнича справа». Ульянов пише статтю «Про що думають наші міністри?», де аналізує ставлення владних кіл до недільних шкіл у плані відбору політично лояльних вчителів. Його подруга й вчителька недільної школи Надія Крупська могла розповісти Володимирові всі нюанси далекої від нього справи.

Проте, успіхи нелегального «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» не могли лишатись непоміченими з боку поліцейських органів. Вже вночі між 8 та 9 грудня 1895 року поліція влаштує облаву та заарештує півсотні учасників нелегальної організації. В А. Ванеєва знаходять роздруковані примірники першого номеру газети «Робітнича справа». Серед них і Ульянов (Юлія Мартова заарештують місяцем пізніше), якого відправляють до будинку попереднього утримання. Сама організація продовжить своє існування та налагодження контактів по містам Російської імперії, але вже без своїх засновників.

Розпочалось довге ув'язнення Володимира Ульянова. Воно триватиме 14 місяців, а на перший допит його викликали 21 грудня. На ньому підпільник заявив, що жодних протиправних діянь не вчиняв, про існування антиурядових організацій йому нічого не відомо, тобто заперечував все.

Розпорядок життя утримуваного у в'язниці Володимира не сильно змінився: він присвячував час читанню, тим паче що йому було дозволено читати легальну літературу. Мати Марія разом с сестрою Анною переїхали до Санкт - Петербургу,

аби підтримувати сина та брата харчами. У січні 1896 року Володимир писав сестрі Анні: «Отримав вчора припаси від тебе, і якраз перед тобою ще хтось приніс мені всяких наїдків, так що у мене збираються цілі запаси: чаєм, наприклад, з успіхом міг би відкрити торгівлю, але думаю, що не дозволили б, тому що при конкуренції з тутешньою лавкою перемога залишилася б без сумніву за мною. Хліба я їм дуже мало, намагаючись дотримуватися деякої дієти, – а ти принесла таку неосяжну кількість, що його вистачить, я думаю, мало не на тиждень... Все необхідне у мене тепер є, і навіть понад необхідне. Здоров'я цілком задовільне. Свою мінеральну воду я отримую і тут: мені приносять її з аптеки в той же день, як замовлю. Сплю я годин по дев'ять на добу і бачу уві сні різні глави майбутньої своєї книги»¹. Ще ув'язнений активно займався фізичними вправами. Так, умови ув'язнення у царській Росії були вкрай ліберальними.

Про нову книгу Володимир не обмовився. Він справді почав готуватися до її написання². Такі роздуми буди в Ульянова на початку 1896 року: «У мене є план, який мене сильно займає з часу мого арешту і чим далі, тим сильніше. Я давно вже займався одним економічним питанням (про збут товарів обробної промисловості всередині країни), підібрав деяку літературу, склав план його обробки, дещо навіть написав, припускаючи видати свою роботу окремою книгою, якщо вона перевершить розміри журнальної статті. Кинути цю роботу дуже б не хотілося, а тепер, мабуть, постає альтернатива: або написати її тут, або відмовитися зовсім. Я добре розумію, що план написати її тут зустрічає багато серйозних перешкод. Може бути, однак, слід спробувати?»³.

Першою справою він пише проект програми соціал - демократичної партії, прагнучи до подальшої структуризації лівого руху. Програма констатує, що розвиток великих фабрик та заводів призводить до збідніння малих кустарних виробників та селян, що змушує їх переселятись до міст та найматись

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 17 – 18.

² Тут можна провести паралель з ув'язненням німецького націонал - соціаліста Адольфа Гітлера у 1923 році, яке дозволило йому зосередитись на написанні бестселера «Моя боротьба».

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 15.

робітниками. Це, у свою чергу, призводить до збагачення невеликого числа капіталістів (фабрикантів, торговців та поміщиків), тоді як маленька людина змушена жити зубожілою та безправною. Технічний прогрес, як вважав Ульянов, лише збільшує залежність робітника від власника підприємства, одночасно збільшуючи безробіття¹. Далі в'язень пророкує, що позбавлені засобів до існування робітники починатимуть усвідомлювати себе окремим класом, розпочнуть хвилю повстань проти багатих та захоплять політичну владу. Фабрики, знаряддя праці, машини та надра перейдуть у суспільне користування, буде впроваджено соціалістичне виробництво, яке слугуватиме всьому суспільству, а не лише заможним експлуататорам. Тут простежується певний утопізм, який не здавався таким вже фантастичним наприкінці ХІХ століття, оскільки до спроби його реалізації лишатиметься чверть століття².

Далі програма встановлює головним ворогом народу самодержавну владу, котра опирається на капіталістів та великих землевласників. Що цікаво, майбутній Ленін заявляє, що його неіснуюча партія буде вести боротьбу проти спроб уряду покращити становище робітників, оскільки «звільнення робітників має бути справою самих робітників»³. Далі Володимир Ілліч переходить до конкретних пунктів, багато з котрих були прогресивними та під якими могли б підписатись народники, ліберали, земська інтелігенція:

1. Скликання Земського Собору з представників всіх верств суспільства та напрацювання проекту конституції;
2. Запровадження загального і прямого виборчого права для всіх підданих імперії по досягненню 21 року, без релігійних чи національних обмежень;
3. Свобода зборів, союзів та страйків;
4. Свобода друку;

¹ Механізація виробництва час від часу розглядається як загроза вже два століття, але, як бачимо, машини не витіснили людину з виробничих відносин. Ні у ХІХ, ні у ХХ, ні навіть у ХХІ століттях.

² Зрештою, на практиці суспільне користування в СРСР та інших соціалістичних країнах означатиме перехід підприємств та засобів виробництва до рук державної бюрократії.

³ Тобто, В. Ульянов не лишив урядові шансів на компроміси та можливої спроби перейти до соціальної демократії.

5. Ліквідація суспільних станів (привілеї для дворян і т.п.) та повна рівність всіх перед законом;

6. Свобода віросповідання та рівноправність всіх національностей¹. Передача ведення метричних книг самостійним цивільним чиновникам, незалежним від поліції;

7. Надання кожному громадянину права звинувачувати будь - якого чиновника перед судом, без скарг від начальства;

8. Скасування паспортів², повна свобода пересування та переселення;

9. Свобода промислів та занять, ліквідація цехів³;

10. Запровадження промислових судів у всіх галузях промисловості з виборними суддями – порівну від робітників та власників підприємств;

11. Встановлення восьмигодинного робочого дня;

12. Заборона працювати у нічні зміни та роботи дітей до 15 років;

13. Встановлення святкових вихідних днів;

14. Поширення фабричних законів та фабричної інспекції⁴ на всі галузі промисловості Росії, на державні фабрики та кустарних працівників, що працюють вдома;

15. Фабрична інспекція має бути самостійним органом і не входити у підпорядкування міністерства фінансів;

16. Заборона бартеру (оплати праці товарами);

17. Нагляд уповноважених від робітників за встановленням розцінок, бракуванням товарів, використанням штрафних коштів та квартирами робітників. Розмір штрафів, застосовуваних до робітника, не мав перевищувати 10 копійок з одного карбованця;

¹ Російська імперія підтримувала православ'я як державну релігію та оперувала поняттям іногородців, обмежуючи права окремих етносів.

² Внутрішні паспорти підданих Російської імперії обмежували право на пересування у межах країни, тобто виконували протилежну до сучасних паспортів функцію. Між іншим, у творінні Леніна – СРСР – також буде відсутнє право на вільне пересування.

³ Цехи були замкненими корпоративними організаціями, що об'єднували ремісників, надаючи їм привілейовані права на працю. Наприкінці XIX ст. цехи вже занепадали у Російській імперії, тому даний пункт програми Ульянова був не надто актуальним.

⁴ Фабрична інспекція слідувала за дотриманням законодавства Російської імперії на підприємствах, розглядала скарги робітників та приймала участь у вирішенні трудових спорів.

18. Прийняття закону про відповідальність фабрикантів за каліцтво робітників на виробництві. Власник мав довести вину самого робітника;

19. Власники фабрик мали утримувати школи для своїх працівників та надавати медичну допомогу;

20. Скасування викупних платежів¹ для селян та встановлення винагороди за сплачені викупні платежі, а також повернення селянам надмірно сплачених до бюджету коштів;

21. Повернення селянам відторгнутих у 1861 році земель;

22. Повна податкова рівність селянських та поміщицьких земель;

23. Скасування кругової поруки та інших законів, що обмежують селянське землекористування².

Загалом, даний проект програми, за виключенням вступної частини, був конструктивним і не містив фанатичних ідей ліквідації капіталістичного ладу як такого. Очевидно, що В. Ульянов використовує класичну політичну стратегію: обіцяти те, що сподобається широким верствам суспільства, а про деякі не надто приємні плани промовчати. Він починає писати книгу, котра вийде кількома роками пізніше під назвою «Розвиток капіталізму у Росії».

В ув'язненні В. Ульянов ще більше зближується з Надією Крупською, котра стала, свого роду, зв'язковою Володимира з вільним світом: вони володіли методикою шифрування інформації у листах, писали листи молоком. Саме секретним чином була написана програма соціал - демократичної партії. Надія навіть пропонує Володимирові пов'язати життя: одружитися, хоча він і відмовляється від цього. Але не від стосунків. Надія згадувала, що «... нападала, очевидно, і на нього тюремна туга. В одному з листів він розвивав такий план. Коли їх водили на прогулянку, з одного вікна коридору на хвилинку видно шматок тротуару Шпалерної (*вулиця, де розміщувалась тюрма – прим. авт.*). Ось він і придумав, щоб ми – я і Аполлінарія Олександрівна Якубова – о певній годині

¹ Після скасування кріпацтва у 1861 р. селянам надавалась земля у безстрокове користування, однак вони були вимушені виплачувати за неї значні грошові кошти. Дана практика була скасована 1907 р. за ініціативою імператора Миколи II.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 2. 1895 – 1897. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 83 – 86.

прийшли і стали на цей шматочок тротуару, тоді він нас побачить. Аполлінарія чомусь не могла піти, а я кілька днів ходила і простоювала довго на цьому шматочку. Тільки щось з плану нічого не вийшло, не пам'ятаю вже чому»¹. Вже у серпні 1896 року Крупській, яка продовжувала справу «Союзу», та її соратницю Аполлінарію Якубову² заарештують.

У січні 1897 року Володимир Ульянов отримав вирок: три роки заслання у Сибіру. Дана міра покарання була доволі поміркованою, адже передбачала практично повну свободу у межах відведеного для приживання населеного пункту. Сам він, зважаючи на непогані умови утримання, жартував: «Шкода, рано випустили, треба б ще трошки доопрацювати книжку, у Сибіру книги діставати важко»³. В ув'язненні він навіть трохи набрав ваги. Для Ульянова була обрана Єнісейська губернія. Примітно, що дане село слугувало місцем заслання для антиурядових елементів, що було певною аналогією гетто. Родина Ульянових звертається до органів влади з проханням дозволити Володимирові добиратись до місця заслання самостійно – і отримує дозвіл. Такий рівень лібералізму здавався просто фантастичним, але дійсно практикувався у Російській імперії. Щоправда, більшість заарештованих учасників «Союзу» добиралась до Сибіру у вагонах поїзду, передбачених для арештантів. Можливо, дворянське походження Володимира у монархічній Росії мало значення при прийнятті владою рішення.

У лютому 1897 року Володимира та інших учасників підпільного «Союзу» відпускають з - під варти на три дні для підготовки до відбуття у дорогу. Таких небувалих щедрот домоглася мати Юлія Мартова, котар мала зв'язки у керівництві петербурзької поліції. За цей час товариші по справі зустрічаються та приймають рішення продовжити діяльність організації, але постало питання про формування активу. Частина учасників наполягала на елітарному підході, котрий передбачав обмеження на вступ до «Союзу» робітників, оскільки їх рівень

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html>

² Аполлінарія Якубова (1869 – 1917 рр.) – російська революціонерка, учасниця «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», донька священника. Працювала вчителькою, редактором. Після 1905 р. припинила активну політичну діяльність, але багато років вела листування з В. Леніним.

³ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html>

ідеологічної підготовки був занижким. Ця неофіційна фракція отримала неформальну назву «старі», оскільки вони віддавали перевагу класичним методам роботи соціалістичних гуртків. Інша група («молоді», відповідно), головною представницею котрих була А. Якубова, акцентували увагу на потребі розширювати організацію за рахунок саме робітничого елементу, адже боротьба за права трудового люду мала б відбуватись за участю цього самого люду. Володимир Ульянов тоді зайняв позицію «посередині»: варто поступово залучати до діяльності робітників, але лише тих з них, котрі матимуть достатній рівень політичної освіти. Учасники розгромленого, але досі існуючого «Союзу» також прийняли рішення відбутися засланню та не здійснювати спроб втекти.

17 лютого Володимир переїздить до матері у Москву, де трохи затримується: у нього почали траплятися нервові припадки. Марія Ульянова вимушена прохати чиновників дозволити залишатись у Москві синові ще на кілька днів. 23 лютого 1897 року він, опанувавши себе, разом з родиною сідає на поїзд. До самої Тули Володимира супроводжували Марія та Анна Ульянови й чоловік останньої – Марк Єлізаров. Примітно, що на одній зі станцій Володимир влаштує скандал, вимагаючи від залізничного чиновника причепити до поїзду ще один вагон, оскільки завелика кількість осіб у наявних вагонах спричиняла дискомфорт. І вимогу засланого професійного юриста було виконано.

Прибувши до Красноярська, Володимир затримується там на два місяці через тимчасову неможливість судноплавства величною рікою Єнісей. У місті він знайомиться та здружується з місцевим підприємцем Г. Юдіним¹, котрий дозволяє Володимирові працювати у своїй домашній бібліотеці. У Красноярську Ульянов пише прохання до губернатора, апелюючи на слабе здоров'я, залишитись відбувати засланню у Красноярську, або Мінусинському окрузі. Влада обирає для нього поселення Шушенське, яке розташовувалось у сприятливій кліматичній зоні. Ульянов був задоволений, написавши матері: «Призначенням

¹ Генадій Юдін (1840 – 1912 рр.) – російський підприємець, меценат та бібліофіл. Торгував алкогольними напоями, мав власний завод, фірму з добування золота. Книжкова колекція Юдіна налічувала більше 80 тис. книг. Наприкінці життя пропонував викупити свою бібліотеку урядові Росії, проте отримав відмову. У підсумку, величезна книжкова колекція була продана під час революції 1905 – 1907 рр. бібліотеці Конгресу США.

своїм ... я дуже задоволений, бо Мінусинськ і його округ – кращі у цій місцевості і по чудовому клімату і по дешевизні життя»¹. Туди він і прибуває разом зі своїми товаришами В. Старковим та Г. Кржижановським.

Заслання у Шушенському нагадувало справжній курорт: Володимир орендував будинок, отримувал державну допомогу й кошти від матері, добре харчувався, а тому розтовстів, та проводив час за читанням і спілкуванням з іншими засланими революціонерами. До нього приїздили погостювати товариші по «Союзу», котрі відбували заслання по інших селах. Вони без перешкод могли справляти разом новорічні свята, або весілля². Всім їм дозволялося відвідувати Красноярськ, чим користався і Володимир з метою лікування зубів. Не пощастило лише Ю. Мартову, котрий був засланий у зовсім не курортну зону – Туруханськ, котрий відзначався непролазними болотами³. Одним з видів дозвілля Володимира стало полювання на зайців та лисиць, для котрого він навіть завів собаку. До полювання додавалось рибальство, купання та довгі прогулянки. Його шлункові болі припинились, фізичний стан покращився. Наявність у поселенні відділення пошти дозволило йому підтримувати контакти не лише з родиною, але і колегами по соціалістичному руху. Загалом, сам Ульянов називав цю місцину «сибірською Італією», захоплюючись красою природи. Саме Шушенське Володимир описував трохи песимістично: «Село велике, в кілька вулиць, досить брудних, запопашених – все як має бути. Стоїть у степу – садів і взагалі рослинності немає. Оточене село ... гноєм, який тут на поля не вивозять, а

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 29.

² Як згадувала А. Тиркова, чий брат був у засланні разом з Володимиром Ульяновим, майбутній лідер більшовиків не приховував своєї зневаги до старої гвардії російських революціонерів: «Засланий тримав себе зовсім не по - товариському. Він грубо підкреслював, що колишні заслані, народовольці, це нікому не потрібний мотлох, що майбутнє належить їм (соціал - демократам)». Ульянов навіть чхати хотів на негласне правило допомагати тим, хто захотів втекти з заслання. Так, коли один з таких випадків відбувся, то Володимир «...підвів засланого, якого за сприяння втечі, та ще невдалій посадили у в'язницю на два місяці. Заслані зажадали Леніна на товариський суд. Він прийшов, але тільки для того, щоб сказати, що їх суду він не визнає і на їх думку плює». Детальніше див. у книзі М. Зигаря «Империя должна умереть: История русских революций в лицах. 1900 – 1917».

³ Ульянова - Елизарова А. О В. И. Ленине и семье Ульяновых [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

кидають прямо за селом, так що для того, щоб вийти з села, треба завжди майже пройти через деяку кількість гною»¹.

На початку 1898 року Ульянов просить владу дозволити переїхати до Шушенського Надії Крупській (вона на той момент відбувала заслання в Уфі), оскільки він мав на меті одружитися на ній. Чого було тут більше: справжніх любовних почуттів, які Ульянов до цього не надто демонстрував, або ж мова йшла про почуття платонічної дружби та спорідненості? Або ж Володимир просто прагнув зібрати навколо себе старих товаришів по діяльності? Важко відповісти. Політика повністю заволоділа розумом Ульянова, а романтичних почуттів він ніколи особливо не демонстрував. Тим не менш, потреба у Надії була ним усвідомлена і це було головним. Сама ж Надія, будучи замріяною революціонеркою, вбачала у Володимирі рідну людину, того, з ким можна бути разом не лише заради особистого щастя, але і заради реалізації власних ідеалів про зміну суспільного ладу. Політичні фанатики знайшли один одного.

Влада пішла на зустріч сімейним прагненням засланого політика: у травні Крупська, разом з мамою Єлизаветою Василівною, прибуває до Шушенського. З цієї нагоди Володимир орендує більший будинок і навіть наймає хатню служницю. Тут вона захопилась збиранням грибів, до чого прилучила і Володимира. Чиновники поставили перед парою вимогу: якомога швидше вступити у шлюб, або ж Надія має повернутись до Уфи.

10 липня 1898 року Володимир Ульянов та Надія Крупська одружились у Петропавлівській церкві Шушенського. Примітно, що молода пара була атеїстичною, тому церковні канони сприймали як пережиток минулого, однак порядки Російської імперії передбачали обов'язкове освячення сімейного союзу. Церковний шлюб для майбутнього руйнівника церков був простою формальністю.

Сімейне життя молодят носило робочий характер: Надія виконувала функцію секретарки, тоді як Володимир займався оплачуваними перекладами

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 47 – 48.

зарубіжної літератури (про це домовлялась сама Крупська ще до прибуття у Шушенське), отримував багато літератури, яку замовляв у матері та сестри листами. Але, головним чином Володимир зосередився на написанні фундаментальної праці «Розвиток капіталізму у Росії», яку розпочав ще будучи в'язнем у Санкт - Петербурзі.

Книга накладом у 2400 екземплярів вийде друком 1899 р. під псевдонімом «Володимир Ільїн» і не принесе В. Ульянову популярності ¹, хоча після приходу до влади стане бестселером тоталітарної держави. Основний її зміст полягав у тому, що Російська імперія вже досягла капіталізму, котрий виконує прогресивну роль, і лише стара бюрократична машина стоїть на заваді прогресивному розвитку. Написана у сухій формі суто економічного дослідження, з масивним використанням статистичних даних по губерніях, дана праця мала стати завуальованою основою для обґрунтування соціалістичних ідей самого Володимира. Не оминув він тут нагоди розкритикувати народників, але вже без принизливих оцінок: «Саме народники, які тужаться з усіх сил представити справу так, ніби визнавати історичну прогресивність капіталізму означає бути апологетом його, саме народники грішать недостатньою оцінкою (а часом і замовчуванням) найбільш глибоких протиріч російського капіталізму, затушовуючи розкладання селянства, капіталістичний характер еволюції нашого землеробства, утворення класу сільських і промислових найманих працівників з наділом, затушовуючи повне переважання нижчих і гірших форм капіталізму в горезвісній «кустарній» промисловості» ². Про потребу писати солідно він повідомляв сестрі Анні у лютневому листі 1899 року: «Щодо різкостей я тепер взагалі стою за пом'якшення їх і зменшення їх числа. Я переконався, що при друці різкості виходять незмірно сильніші, ніж на словах або у листі, так що треба

¹ Книгами Володимира до 1917 р. цікавитимуться, переважно, лише ліві політики. Так, у 1912 р. видавець з Санкт - Петербургу та прихильник більшовиків М. Кедров спробує видати збірку творів В. Ульянова - Леніна у трьох томах. Було надруковано три тисячі екземплярів, для котрих Кедров знайде лише 200 покупців. Решту книг він здасть на макулатуру.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 3. Развитие капитализма в России. – М.: Издательство политической литературы, 1971. – С. 255.

бути більш поміркованим у цьому відношенні)»¹. Навіть марксистичні на той час розкритикували дану працю через безапеляційне намагання Ульянова розглядати капіталізм у Росії як повноцінно сформований, залишаючи поза увагою пережитки феодалізму. Хоча, заради справедливості варто зазначити, що останній фактор Ульянов побіжно згадував, пишучи про те, що через застарілі державні інститути виробники страждають як від капіталізму, так і від недостатнього розвитку цього ж капіталізму.

1899 рік пройде для Ульянова та Крупської спокійно. Листування та написання статей Володимиром, спілкування з іншими засланими політиками, читання книг (до улюблених Ульяновим К. Маркса та Ф. Енгельса тепер додався К. Каутський². Вечорами, зазвичай, читав книжки з філософії – Гегеля, Канта, французьких матеріалістів, а коли дуже втомиться – Пушкіна, Лермонтова, Некрасова). Володимир навіть згадав про свій фах та влаштував безкоштовну юридичну консультацію для селян, котра проходила по неділях. Яскравих успіхів у цій царині він не досяг, проте це могло тішити його самолюбство. До того ж, він не мав права займатися юриспруденцією, будучи засланим злочинцем, проте у сибірському селі мало кому було діло до закону. Надія у цей час трохи нудьгувала, будучи помічницею чоловіка. Так вона описувала власне повсякдення у березні 1899 р.: «У мене певних занять немає, так підчитую дещо. Я вже цілих 10 місяців в Шуші, а зробити нічого ще не встигла, все збираюся. В повітрі весна. Річка постійно покривається водою... горобці піднімають шалене цвірінкання, бики ходять по вулиці і мукають, а у господині курка під піччю так вранці клохче, що завжди будить. На вулицях бруд. Володя частіше і частіше згадує про рушницю і мисливські чоботи, а ми з мамою збираємося садити вже квіти»³. Загалом, тихе сільське життя удалині від міської цивілізації.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 139.

² Карл Каутський (1854 – 1938 рр.) – відомий німецький економіст та публіцист, теоретик марксизму. Засудив ленінську політику після 1917 р.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 147.

Можливість отримувати купи літератури від рідних та наявність вільного часу дозволили Володимиру стати помітним у публіцистичному середовищі лівих кіл. За 1899 рік він пише декілька успішних статей і затверджується як теоретик - економіст. Про нього навіть згадують в енциклопедичному словнику Брокгауза та Єфрона¹. Сидячи у засланні, Ульянов лишився хоч і віртуальним, але політиком. Заслання навіть створювало йому позитивне у марксистських кілах реноме борця, котрий постраждав за ідею.

Кінець XIX ст. Володимир присвятив боротьбі з економістами – поміркованим колом марксистів, тоді як він належав до радикальних. 1899 р. К. Кускова² – одна з лідерів економістів – опублікувала свої погляди на робітничий рух у Росії. Цей нарис потрапив до рук радикальних марксистів, котрі нарекли його «Кредо». Думки економістів ґрунтувалися на ідеї, що російський робітничий рух носить не політичний, а суто економічний характер. Якщо соціал - демократи бажають бути робітничою силою, то вони мають йти до робітників не з абстрактними теоріями, а з твердим знанням їх насущних інтересів, а на позицію закордонних теоретиків не варто взагалі звертати увагу. Заслані у Сибіру марксистичні - радикали кипіли обуренням, резолюції протесту були прийняті мінусинською групою, очолюваною Ульяновим, і туруханською групою на чолі з Мартовим³. Це «ідейне протистояння на рівному місці» зіграло на руку Володимиру: він утверджувався як борець проти намагань ревізувати марксистську ідеологію.

Настає нове XX століття і час заслання добігає кінця. У січні 1900 року Володимир Ульянов отримує свободу, хоча йому і забороняють оселятись у великих містах Російської імперії, прирікаючи на провінційне життя. 29 січня

¹ Енциклопедичний словник Брокгауза та Єфрона – універсальна багатотомна енциклопедія, що видавалась у Санкт-Петербурзі з 1890 по 1907 рр. Всього було випущено 41 основний та два додаткових томи.

² Катерина Кускова (1869 – 1958 рр.) – російська політична діячка. Народилась у родині вчителя, навчалась у Москві та Саратові на акушера й фельдшера. Брала участь у діяльності соціалістичних гуртків, провела рік у в'язниці. Як і Ленін, їздила до Швейцарії на знайомство з Г. Плехановим. Намагалась реформувати марксизм, потім стала на ліберальні позиції. 1903 р. стала співорганізатором організації «Союз визволення» (зародок партії кадетів). Займалась публіцистикою, видавала ряд газет. У 1917 р. активно критикувала Леніна та більшовиків, далі намагалась займатись проблемами дітей та голодуючих. 1922 р. депортована з Росії. Померла у Швейцарії.

³ Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. — М.: Аграф, 2001. — 320 с.

Володимир Ульянов та Надія Крупська, незважаючи на сильні сибірські морози, вирушають у дорогу. Строк заслання для Надії ще не сплив, тому Володимир вирішує відправитись до Уфи, аби допомогти їй облаштуватись на новому місці (цікаво, що раніше Надія пішла за Володимиром у Шушенське, але тепер він вирішив не віддячувати їй взаємністю – політична діяльність передусім). З Уфи він відправляється до Подольська, де проживав його брат Дмитро. Разом вони поїхали до Москви, до матері. Після довгої розлуки мати, сестри та брат Володимира були здивовані його зовнішнім виглядом: він виглядав дуже старим, з залисинами та бородою.

З Подольська Ульянов переїздить до Пскова, де і оселяється. Вибір місця проживання був не випадковим: Псков знаходився зовсім поряд з Санкт - Петербургом та кордоном – ідеальне місце для опозиційного політика, оскільки і центр політичного життя, і шлях для відходу з країни знаходились поряд. Тут Володимиру, тим не менш, було не надто цікаво. Він писав: «Гуляю – тепер непогано гуляти тут, і у Пскові (а також в його околицях) є, мабуть, не мало гарних місць ... Беру уроки німецької мови в одного тутешнього німця, по 50 к. за урок. Перекладаємо з російської, трохи говоримо – не дуже - то добре йде справа, і я міркую вже чи не кинути ... Буваю у бібліотеці, читаю газети»¹. Але не забував він і про дружину. 23 березня 1900 року Володимир звертається до директора Департаменту поліції з проханням дозволити Надії Крупській завершити заслання у Пскові. Цікаво, що у листі марксист Ульянов підписується як «потомственный дворянин»², що мало надати його зверненню значимості для поліцейського начальства. Мотивація звернення була така: Володимир не мав права на в'їзд до Уфимської губернії, а Надія не мала достатніх коштів для життя, оскільки у губернії не виплачувалась матеріальна допомога. Однак, поліція відмовила у проханні.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 183.

² В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 20 – 21.

У квітні 1900 р. у Пскові відбувається таємне засідання старих знайомих по «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» – В. Ульянова, С. Радченка, Ю. Мартова та інших. До них долучились П. Струве й М. Туган - Барановський. Було вирішено організувати видання марксистської газети під назвою «Іскра». Струве знаходить їм спонсора: допомогти погоджується його приятель, молодий та прогресивний землевласник, заможний шанувальник марксизму Дмитро Жуковський¹. Ульянов вважав, що соціал - демократичний рух знаходиться у критичній стадії: він швидко завойовує популярність, але виливається лише у діяльність окремих неорганізованих гуртків, чому варто зарадити створенням дискусійного лівого видання. Також Володимир здійснює короткий візит до Риги, де обговорює з місцевими соціал - демократами питання транспортування майбутньої газети з Європи до Росії. У Пскові Ульянов недовго працював у статистичному бюро псковського губернського земства.

Але провінційне життя було лише короткою зупинкою. Володимир вирішує повернутись до Швейцарії, до свого знайомого однодумця Г. Плеханова. 5 травня 1900 року Ульянов писав мамі: «Вчора отримав свідоцтво від місцевого поліцеймейстера про відсутність з його боку перешкод до від'їзду моєму закордон, сьогодні вніс мито (десять карбованців) і через дві години отримаю закордонний паспорт. Значить, рушу влітку у теплі краї; негайно їхати звідси я не можу, тому що треба ще мати зносини з редакціями і деякими видавцями перекладів і покінчити деякі грошові справи (сподіваюся, між іншим, отримати децицію від Філіппова: якщо не отримаю ні від нього, ні від Попової, то напишу тобі з проханням вислати мені часточку)»². Тридцятирічний Володимир досі знаходився на утриманні шістдесятип'ятирічної Марії Олександрівни.

Вже у травні 1900 року Ульянов отримує від влади дозвіл на виїзд закордон та одержує закордонний паспорт. З одного боку, самій владі було вигідно

¹ Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. 1900 – 1917. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=Kp05DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> Між іншим, за декілька років Жуковський розчарується у команді Ульянова та припинить фінансування «Іскри». Разом зі Струве вони видаватимуть ліберальний журнал «Визволення» - більш популярний, ніж «Іскра».

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 186.

побавитись набираючого впливу опозиціонера. З іншого, Ульянову це також було вигідно: жити підпільником він, все ж таки, не хотів, залишаючись теоретиком марксизму, але і прозябати у провінції не було жодного сенсу. Набагато доцільнішим було об'єднати зусилля з досвідченими соціалістами та поширювати свій вплив вдалині від поліцейських структур Російської імперії.

Перед від'їздом до Швейцарії Володимир відвідує дружину в Уфі. Там Надія Крупська підробляла репетиторством, написанням статей з педагогіки й продовжувала відбувати заслання. Володимир добирається туди разом з матір'ю та сестрою Анною. Знайомство рідні з дружиною пройшло прохолодно й відносини не надто склалися.

У липні 1900 року Володимир Ульянов вирушає до Швейцарії, зупиняючись у Смоленську та Варшаві. Добравшись до Цюріха, він зустрічається з П. Аксельродом, проводить переговори з групою «Визволення праці» щодо організації видання газети. Між Володимиром та Г. Плехановим спалахує конфлікт: Плеханов відчуває конкуренцію з боку Ульянова, суперечки відбуваються з найменших дрібниць. Доходить і до ідеологічних непорозумінь: Плеханов зненацька виступає з антисемітськими оцінками Бунду¹, забуваючи що значна частина його соратників є євреями. Ульянов згадував з незвичним для себе розчаруванням: «З питання про ставлення наше до Єврейського союзу (Бунду) Г. В. проявляє феноменальну нетерпимість, оголошуючи його прямо не соціал - демократичною організацією, а просто експлуаторською, що експлуатує росіян, кажучи, що наша мета – вибити цей Бунд з партії, що євреї - суцільно шовіністи і націоналісти, що російська партія повинна бути російською, а не давати себе «в полон» «коліну гадовому» та ін. Ніякі наші заперечення проти цих непристойних речей ні до чого не призвели і Г. В. залишився цілком при своєму, кажучи, що у нас просто бракує знання єврейства, життєвого досвіду у веденні справ з євреями.

¹ Бунд, або «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» - єврейська соціалістична партія, що діяла у Російській імперії з 1897 по 1921 рр. Партія виступала за національну автономію для єврейського народу у межах Східної Європи, негативно поставилась до захоплення більшовиками влади у 1917 році.

Ніякої резолюції з цього питання прийнято не було»¹. Очевидно, що старіючий марксист Плеханов прагнув залишити за собою ореол вождя, тоді як молоді марксистки вже не відчували у ньому енергійності.

До редакційної колегії увійшли сам В. Ульянов, Г. Плеханов, П. Аксельрод, В. Засулич², Ю. Мартов та О. Потресов³. Поміркувавши, організатори вирішують перебазувати редакцію до Німеччини, оскільки на той час вона мала спільний кордон з Росією, на відміну від Швейцарії. Спонсором видання перших номерів газети погодилась стати петербурзька підприємниця О. Калмикова⁴, що володіла книжковим магазином та співчувала соціалістичному рухові. За задумом марксистів, нова газета мала б стати провідним друкованим органом прихильників соціал - демократії, основою для подальшого створення політичної партії. Ця ідея вкоренилась у перспективних планах Володимира Ілліча.

Перебравшись до німецького Мюнхена Ульянов з товаришами розпочинає роботу з видання першого номеру газету «Іскра». Інші члени редакційної колегії там не затримуються, а Г. Плеханов взагалі відмовляється покидати Швейцарію. Між ним та В. Ульяновим продовжувався конфлікт, оскільки обидва прагнули відігравати провідну роль у виданні. Володимир навіть подумував кинути справу та повернутись до Російської імперії. Зрештою, ситуацію вдалось владнати за посередництва П. Аксельрода та В. Засулич: Плеханову віддавали одразу два голоси у редакційній колегії. Ця ситуація сильно вплинула на Володимира: він

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 4. 1898 – апрель 1897. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 338 – 339.

² Віра Засулич (1849 – 1919 рр.) – російська політична діячка та терористка лівого спрямування. Була прихильницею народництва, пізніше перейшовши на соціал - демократичні позиції. 1878 р. вчинила замах на Санкт - Петербурзького градоначальника Ф. Трепова (причиною стало протиправне застосування тортур до затриманих народників за наказом мера Петербургу), поранивши його з револьвера, але була виправдана судом і стала всеєвропейського знаменитістю. На наступний день її, все ж таки, вирішили заарештувати вдруге, але на той час В. Засулич перейшла у підпілля та втекла до Швейцарії. Одна з організаторів організації «Визволення праці. Після розколу РСДРП на більшовиків та меншовиків, підтримала останніх. Народилась у дворянській родині. Працювала перекладачем та публіцистом. Захоплення влади більшовиками 1917 року засудила.

³ Олександр Потресов (1869 – 1934 рр.) – російський політик, соціал - демократ. Після розколу РСДРП – меншовик. Народився у дворянській родині. Навчався на фізико - математичному та юридичному факультетах Санкт - Петербурзького університету, з 1896 р. був учасником «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Жовтневий переворот 1917 р. засудив. Піддавався арешту більшовиками. 1925 р. емігрував з Росії. Займався публіцистикою. Помер у Парижі.

⁴ Олександра Калмикова (1849 – 1926 рр.) – російська громадська діячка, педагог, редактор, письменниця, власниця книжкового магазину. Надавала підтримку «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та організації «Визволення праці».

розчарувався у Плеханові, який буквально вчора був для нього кумиром. Свої враження він записав вереснем 1900 року у рукописі, котрий буде опубліковано вже після смерті у 1924 році: «Мою «закоханість» в Плеханова теж як рукою зняло, і мені було прикро і гірко до неймовірного ступеня. Ніколи, ніколи у моєму житті я не ставився до жодної людини з такою щирою повагою і пошаною... ні перед ким я не тримав себе з такою «смирненістю» – і ніколи не відчував такого грубого «стусана». А на ділі вийшло саме так, що ми отримали стусан: нас налякали, як дітей, налякали тим, що дорослі нас покинуть і залишать одних, і, коли ми злякалися (яка ганьба!), нас з неймовірною безцеремонністю відсунули. Ми усвідомили тепер абсолютно ясно, що ранкова заява Плеханова про відмову його від співредакторства була простою пасткою, розрахованим шаховим ходом, пасткою для наївних «піжонів»: це не могло підлягати жодному сумніву, бо якби Плеханов щиро боявся співредакторства, боявся загальмувати справу, боявся породити зайві тертя між нами, – він би жодним чином не міг, через хвилину, виявити (і грубо виявити), що його співредакторство абсолютно рівносильне його єдиному редакторству. Ну, а раз людина, з якою ми хочемо вести близьку спільну справу, стаючи у найінтимніші з ним стосунки, раз така людина пускає у хід по відношенню до товаришів шаховий хід, – тут уже нічого сумніватися в тому, що ця людина нехороша, саме нехороша, що в ньому сильні мотиви особистого, дрібного самолюбства і марнославства, що він – людина нещира»¹. Однак, конфлікти з Плехановим і надалі сильно нервуватимуть Ульянова, позбавляючи його сну, не даючи душевного спокою.

У грудні 1900 року перший номер «Іскри» побачив світ. Наклад було надруковано у Дрездені та таємно перевезено до Російської імперії через Німеччину, Австро - Угорщину й Туреччину. «Іскра» перевозилася у валізах з подвійним дном різними попутниками, які відвозили до Росії ці валізи в умовлене місце, на підготовлені явки. Значного успіху газета спочатку не досягла через дві причини: малий наклад та складний теоретичний характер матеріалів. Зрештою,

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 4. 1898 – апрель 1897. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 343 – 344.

керована Ульяновим редакція орієнтувалась не на широкі верстви суспільства та навіть не на робітників, а на освічених інтелектуальних прихильників соціалізму, котрі мали самостійно володіти теоретичними знаннями на високому рівні. Тим не менш, газета продовжила своє існування: 1901 року вийде 11 номерів. Поступово «Іскра» утверджувалась як впливовий друкований орган соціал - демократичної думки. Провідну роль у цьому утвердженні все ж відігравав не стільки Володимир (на початку), скільки Ю. Мартов. Ульянов характеризував його так: «Мартов – типовий журналіст... він надзвичайно талановитий, все якось схоплює на льоту, страшно вразливий, але до всього легко ставиться»¹.

У квітні 1901 року до Мюнхена прибуває, відбувши заслання, Надія Крупська. Вона не мала точних даних про місцеперебування Володимира: спочатку приїхала до Праги, і лише потім до Мюнхена. Всьому заважала надмірна конспірація. Нарешті знайшовши чоловіка, Надія у серцях йому сказала «Фу, чорт, що ж ти не написав, де тебе знайти?»². За два місяці до Німеччини прибуває і мама Надії. У мюнхенській редакції «Іскри» дружина Ульянова розпочинає займатись кореспонденцією та вже звичним для неї шифруванням. Вони мешкають у квартирі німецького бізнесмена Рітмеєра, що мав власну пивну, однак сповідував ліві погляди. Потім переїздять до помешкання німецького робітника, а невдовзі винаймають свою квартиру у передмісті Мюнхена. Не можна сказати, що перебування у Мюнхені було для них виключно робочим. Вони відвідували театри, концерти, гуляли містом і вели, загалом, практично буржуазний спосіб життя. Поступово керівник газети заводить все більше контактів в еміграції, стає відомим та впливовим діячем лівого руху, об'єднує розрізнених опозиціонерів марксистської орієнтації. Він йшов, так би мовити, «плекханівським шляхом», але не бажав зосереджуватися лише на публіцистичній діяльності. Володимира манила практична політика.

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vozpominaniya-o-lenine-chast-i.html>

² Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vozpominaniya-o-lenine-chast-i.html>

Мюнхенський період життя Володимира був доволі щасливим: видання газети потроху налагоджується, життя соціалістичних емігрантів ще не принесло буремних протистоянь та ненависті. Мартов, Аксельрод, Засулич, Потресов, прибулий до Мюнхена Ф. Дан¹ з дружиною та дітьми, Володимир та Надія – вони були друзями (або товаришами, за тодішньою термінологією), котрі годинами сиділи вдома один в одного, обговорювали нові теми для газети, проводили час у місцевих кафе. Конфлікти «молодих» лівих з Плехановим все ще носили незначний негативний відбиток. Тут Ульянов знайомиться з Р. Люксембург² та О. Парвусом³. Стає відчувати себе справжнім політичним діячем.

Окрім клопітної праці з виданням газети, Володимир береться за написання наступної фундаментальної праці, котрій дав назву «Що робити? Наболілі питання нашого руху»⁴. Саме тоді народжується «Ленін» – Володимир Ульянов вперше підписався цим псевдонімом з яким і ввійде в історію. Сенс даного псевдоніму залишається прихованим. Своїх пояснень з цього приводу Володимир Ульянов ніколи не давав. Найпоширеніша версія: псевдонім походить від назви річки Лена, що знаходиться у Сибіру і на котрій Ульянов ніколи не бував. Як би там не було, але до цього Володимир мав десятки псевдонімів (Ільїн, Старий, Тулін ті ін.), на котромусь варто було зупинитись остаточно, що він і зробив. Тим

¹ Федір Дан (1871 – 1947 рр.) – російський революціонер, один з лідерів РСДРП, меншовик. Справжнє прізвище: Гурвич. Народився у єврейській родині власника аптеки, отримав медичну освіту. Був учасником «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». П'ять років провів у засланні. 1901 р. емігрував до Німеччини, співпрацював з «Іскрою». 1903 р. на з'їзді РСДРП став одним з головних ідеологів меншовизму. 1913 р. повернувся до Росії, де став редактором газети «Голос соціал - демократа». Під час Першої світової війни мобілізований до війська. Після 1917 р. – працював лікарем, продовжував політичну діяльність як меншовик. 1922 р. висланий з Радянської Росії. Видавав меншовицьку газету «Новий шлях». Помер у США.

² Роза Люксембург (1871 – 1919 рр.) – польська та німецька соціал - демократична діячка, філософ та публіцист, співзасновниця Комуністичної партії Німеччини. Народилась у багатій єврейській родині, навчалась у Варшаві, 1889 р. емігрувала до Швейцарії, де навчалась в університеті м. Цюрих. 1898 р. емігрувала до Німеччини, де стала впливовою представницею Соціал - демократичної партії Німеччини. 1915 – 1918 рр. провела в ув'язненні. У січні 1919 р. у Берліні відбувались заворушення під час котрих вона була вбита.

³ Олександр Парвус (1867 – 1924 рр.) – російський та німецький політичний діяч, підприємець. Справжнє ім'я – Ізраїль Гельфанд. Народився у родині ремісника, навчався в Одесі, а з 1885 р. у Цюриху. Доктор філософії. Учасник групи Плеханова «Визволення праці». З 1891 р. проживав у Німеччині, займався публіцистикою, видавав газету. Активний учасник революції 1905 – 1907 рр. у Росії, співпрацював з Троцьким та меншовиками. Був торгівельним представником німецького бізнесу у Туреччині. Заслужив ореол всеєвропейського авантюриста. Мав зв'язки з німецькими спецслужбами. За деякими даними, через Парвуса йшли німецькі гроші для більшовиків – аби профінансувати революцію й призвести до поразки Росії у Першій світовій війні. Помер від інсульту у Берліні.

⁴ Назву він позичив з однойменної книги свого кумира М. Чернишевського 1863 року.

паче книга 1902 року «Що робити?» отримує визнання у марксистських колах, а з нею і «Ленін»¹.

Зупинимось на цій роботі детальніше. У ній Ленін виступив рішучим противником намаганням окремих європейських політиків реформувати марксизм, зробити його більш доцільним для гармонійного життя всіх верств суспільства. На початку Ленін накинувся з критикою на погляди Е. Бернштейна² та його послідовників – «економістів», які вважали, що вимоги робітників мають обмежуватись економічною сферою, тоді як політичні зміни мають відбуватися у ліберально - демократичному руслі. Далі він прямо виступив проти свободи слова і думки у соціалістичному політичному таборі (тут вже простежується диктаторський стиль, поки що лише на папері), вважаючи будь - які спроби реформувати соціалізм злочинними.

Якість письма у Володимира суттєво покращилась, ставши майже поетичною. Чого вартує лише заочне звернення до «ревізіоністів», таких як Е. Бернштейн: «Свобода – велике слово, але під прапором свободи промисловості велись найбільш розбійницькі війни, під прапором свободи праці – грабували трудящих. Така ж внутрішня фальш полягає у сучасному вживанні слова: «свобода критики». Люди, які дійсно переконані у тому, що вони рушили вперед науку, вимагали б не свободи нових поглядів поряд зі старими, а заміни останніх першими. А сучасні вигукування «хай живе свобода критики!» надто нагадують байку про порожню бочку. Ми йдемо тісною купкою по стрімкому і важкому шляху, міцно взявшись за руки. Ми оточені з усіх боків ворогами, і нам доводиться майже завжди йти під їх вогнем. Ми з'єдналися, за вільно прийнятим рішенням, саме для того, щоб боротися з ворогами і не оступатися у сусіднє болото, мешканці якого з самого початку засуджували нас за те, що ми виділилися

¹ З цього моменту доцільніше називати героя цієї книги саме Леніним. Прізвище Ульянов залишимо для періоду до 1902 року.

² Едуард Бернштейн (1850 – 1932 рр.) – німецький мислитель та публіцист єврейського походження. На початку ХХ ст. декілька разів обирався депутатом німецького парламенту. Автор ревізіоністської теорії («бернштейніанство»), котра декларувала помилковість частини висновків К. Маркса. Бернштейн вважав, що світ рухається не до війни класів, а поступово реформується та еволюціонує у бік соціальної демократії. Капіталізм сприяє пом'якшенню стосунків між класами, а пролетаріат поступово набирає національної свідомості, отже – варто відмовитись від інтернаціоналізму. За свої погляди Е. Бернштейн став справжнім ворогом ортодоксальних марксистів, до котрих належав Ленін.

в особливу групу і вибрали шлях боротьби, а не шлях примирення. І ось деякі з нас починають кричати: ходімо у це болото! – а коли їх починають соромити, вони заперечують: які ви відсталі люди! І як вам не соромно заперечувати за нами свободу кликати вас на кращу дорогу! – О так, панове, ви вільні не тільки кликати, але і йти куди вам завгодно, хоча б у болото; ми бачимо навіть, що ваше справжнє місце саме у болоті, і ми готові надати вам посильну допомогу до вашого переселення туди. Але тільки залиште тоді наші руки, не хапайтеся за нас і не брудніть великого слова свобода, тому що ми ж теж «вільні» йти, куди ми хочемо, вільні боротися не тільки з болотом, а й з тими, хто повертає до болота!»¹. 1906 р. Ленін згадуватиме Е. Бернштейна як прихильника примарного соціального миру, котрий бажав порозуміння з ліберальними силами².

Окремо Ленін визнавав, що соціал - демократичної свідомості у робітників Російської імперії на зламі XIX – XX ст. не було і не могло бути. Робітництво лише виступало за захист своїх прав та покращення добробуту, а отже, приходив до висновку Ленін, ідеологію робітникам варто привнести ззовні. Ще однією тверезою констатацією було те, що обов'язок такого привнесення падав на заможні верстви суспільства та інтелігенцію³ (сам Ленін був таким – дворянин з доволі заможної родини), які виявились невідготовленими очолити наростаючий рух. Більше того, стихійний робітничий рух Ленін засуджував як такий, що волею - неволею стане у перспективі буржуазним, а тому робітників варто не лише «заразити» марксизмом, але й об'єднати у рамках революційної політичної організації. «...дайте нам організацію революціонерів – і ми перевернемо Росію!» – писав Ленін⁴. Це і було відповіддю на питання, закладене у назві книги.

Ідея створення політичної партії переслідувала Володимира ще під час ув'язнення у Санкт - Петербурзі 1895 – 1897 років. Саме вона мала б об'єднати

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 6. Январь – август 1902. – М.: Издательство политической литературы, 1963. – С. 9 – 10.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 159.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 6. Январь – август 1902. – М.: Издательство политической литературы, 1963. – С. 30.

⁴ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 6. Январь – август 1902. – М.: Издательство политической литературы, 1963. – С. 127.

робітничий клас для ведення класової війни та торжества марксистських догм. Видання газети «Іскра» сприймалась Леніним та його оточенням як своєрідний пролог, ідеологічна й пропагандистська підготовка до організації політичної партії соціал - демократів Російської імперії. На шпальтах цього видання автори статей регулярно наголошували на необхідності об'єднати роздроблені соціал - демократичні групи Росії, вели непримиренну заочну полеміку з «економістами», котрі друкували свої помірковані думки у закордонному виданні «Робітнича справа»¹.

Строювати партію з «нуля» не було жодної потреби, адже ще у березні 1898 року у Мінську відбувся установчий з'їзд Російської соціал - демократичної робітничої партії (РСДРП), провідну роль у створенні якої відігравав П. Струве (під час своїх візитів до Мюнхена він не зміг знайти спільної мови з Плехановим та Леніним: Струве все більше ставав лібералом). Нелегальна партія брала на озброєння ідеї захисту робітничого класу, проголошувала необхідність революції та встановлення демократичного ладу на республіканських началах. Хоча, справжнім з'їздом це було назвати важко: у ньому брали участь всього дев'ять осіб, а зібрання відбувалось на квартирі одного з учасників. За декілька тижнів їх буде заарештовано, а існування даної мікроскопічної партії припиниться так і не розпочавшись. Ще восени 1900 року у редакційному зверненні газети «Іскра» зазначалось: «ми, російські соціал - демократи, повинні згуртуватися і направити всі зусилля на утворення міцної партії, що буде боротися під єдиним прапором революційної соціал - демократії. Саме це завдання було намічено вже з'їздом 1898 року, що утворив Російську соціал - демократичну робітничу партію і опублікував її «Маніфест». Ми визнаємо себе членами цієї партії ...»². Цим Ленін з товариством «вбивали двох зайців»: по - перше, майбутня партія заднім числом матиме декілька років історії (в умовах безпартійності Російської імперії це було важливо для іміджу), по - друге – Ленін неофіційно забронював за собою бренд російської соціал - демократії, що вже набула потужної популярності у Європі та

¹ «Робітнича справа» - політичний журнал, що виходив у Швейцарії протягом 1899 – 1902 рр.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 4. 1898 – апрель 1897. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 356.

вважалась прогресивною як серед значної частини інтелігенції, так і серед робітництва Росії.

Весною 1902 року для організації майбутнього з'їзду партії утворюється організаційний комітет, але робота затримується через зовнішні обставини: на території Росії учасників комітету заарештовують. З іншого боку, німецька влада довго спостерігала за діяльністю російських марксистів - емігрантів та заявила про вимогу припинити друг «Іскри» на своїй території. Плеханов та Аксельрод запропонували перенести видання до Швейцарії, проте більшість редакції вирішили обрати місце подалі від впливу старого й авторитарного соціаліста.

У квітні 1902 року Ленін з дружиною, тещею, Ю. Мартовим, В. Засулич та О. Потресовим переїзять до Великої Британії, редакція «Іскри» розташовується у Лондоні. Тут він винаймає квартиру у робітничої родини, відвідує Британський музей, гуляє Гайд - парком, слухаючи вуличних ораторів, відвідує бібліотеки, практикується у розмовній англійській мові та одного разу виступає з промовою перед єврейськими соціалістами – емігрантами з Росії. Лондон йому дуже сподобався, на перший час їхнім з дружиною гідом став М. Алексеев ¹ – лівий емігрант з Росії. Як виявилось, і Ленін, і Крупська, котрі вважали себе гарними знавцями англійської мови і навіть перекладали книжки з англійської у сибірському засланні, – геть кепсько володіють розмовною англійською, тому Алексеев знадобився ще й як перекладач. Для практики Володимир знаходить об'яву, де англійці прагнуть вивчати російську – і починає навчати їх російської, а вони його – англійської. З англійськими соціалістами у Леніна не вийшло потоваришувати: вони йому здавались до вульгарності міщанськими, не революційними, та й самі вони дивились на російських емігрантів без захоплення. Мало того, англійські робітники, як здавалось Леніну, мислять занадто буржуазно. Тут, у Лондоні, Ленін і Крупська зустріли А. Якубову, стару подругу Надії та соратницю Леніна по «Союзу боротьби за визволення робітничого

¹ Микола Алексеев (1873 – 1972 рр.) – російський революціонер. Народився у родині чиновника, навчався у Санкт - Петербурзі, був учасником «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». 1898 р. заарештований та відправлений у заслання, з котрого втік та емігрував закордон. Був агентом «Іскри», членом РСДРП. 1911 р. повернувся до Росії, працював лікарем. Учасник Першої світової та Громадянської війн. З 1922 р. на різних партійних та держаних посадах в СРСР.

класу», котру заарештували 1898 р. Вона втекла з заслання, вийшла заміж за також колишнього соратника Леніна по «Союзу» – успішного науковця К. Тахтарєва¹ (у 1902 р. його погляди вже сильно розходились з ленінськими) – та оселилась у Великій Британії. Тахтарєв з дружиною допомогли Леніну з Крупською облаштуватись у столиці Великої Британії.

Все складалось доволі добре. Зазвичай, Ленін йшов рано вранці до музею, чи бібліотеки, залишаючи дружину на самоті, або у компанії Ю. Мартова, котрий полюбляв годинами теревенити на політичні (та й будь - які інші) теми. Леніна надмірна комунікабельність Мартова дратувала, тому він намагався його уникати якомога частіше. Робота «Іскри» налагоджувалась.

Зв'язок лондонської редакції з «агентами» видання, котрі нелегально розповсюджували «Іскру» у Росії, було якісно встановлено. Між іншим, слово «агент» найкраще відображає тодішню тактику роботи: «іскрівці» у Росії діяли нелегально, ввозили газети і брошури таємно, на місці їх передруковували у підпільних виданнях, збирали інформацію для редакції, використовуючи конспіративні техніки передачі даних. «Агенти» не використовували власних імен, надаючи переваги псевдонімам (сам «Ленін» є псевдонімом, більшість майбутніх комуністичних лідерів також ввійдуть в історію під псевдонімами). За цим принципом, значною мірою, і буде побудована політична партія Леніна за декілька років. Деякі з відомих «агентів» лондонського періоду: у Самарі – Г. Кржижановський (псевдо «Клер») та З. Кржижановська (псевдо «Равлик»), сестра Леніна Марія (псевдо «Ведмежа»); У Києві – Ф. Ленгнік (псевдо «Курц») ²; в Астрахані – Л. Книпович (псевдо «Дядечко»); у Пскові – П. Лепешинський (псевдо «Лапоть») та Л. Радченко (псевдо «Паша»); у Москві – М. Бауман (псевдо

¹ Костянтин Тахтарєв (1871 – 1925 рр.) – російський соціолог, викладач та публіцист. Народився у родині професора, вивчав природничі дисципліни у Санкт - Петербурзькому університеті. Став учасником марксистських гуртків, членом «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Декілька місяців провів в ув'язненні. 1897 р. емігрував закордон. Продовжував навчальну та наукову діяльність у Брюсселі, Парижі, Лондоні. Одночасно співпрацював з «Визволенням праці» Плеханова та налагоджував видання «Іскри» у Лондоні. У 1903 р. відійшов від політичної діяльності. 1907 р. повернувся до Росії, викладав соціологію у вищих навчальних закладах. 1924 р. підданий опалі, звільнений. Помер від тифу.

² Фрідріх Ленгнік (1873 – 1936 рр.) – російський революціонер. Був студентом Санкт - Петербурзького технологічного інституту, учасником «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Три роки провів у засланнях у Сибіру. Працював у підпіллі. Після 1917 р. – на різних посадах у наркоматі освіти та наркоматі зовнішньої торгівлі. Також працював викладачем у Новочеркаську.

«Дерево», «Грач», «Віктор») та І. Бабушкін (псевдо «Богдан»); у Санкт - Петербурзі – О. Стасова (псевдо «Гуца», «Абсолют») та Г. Окулова (псевдо «Зайчик»); у постійних поїдках перебували І. Радченко (псевдо «Касьян», або «Аркадій») та М. Сільвін (псевдо «Бродяга»); підпільною типографією у Баку ¹ керував Л. Красін ² (псевдо «Кінь») ³. Більшість «агентів» стануть помітними діячами майбутньої ленінської партії. Конспірація завжди здавалась Леніну не зайвою річчю: у Лондоні вони жили за підробними документами, хоча тут їх ніхто не шукав (як і у Росії). Підробними документами тут займався П. Смидович (псевдо «Матрона»). Фінансував видання багатий російський підприємець С. Морозов ⁴. «Іскра» ставала чимось більшим, ніж виданням. Вона нагадувала суміш підпільної партії, газети та організованого злочинного угруповання.

У червні емігранти розробляють проект програми майбутньої партії, головним автором якої був Плеханов. Леніну проект відверто не сподобався через слабкий радикалізм та абстрактність, що викликало новий нетривалий конфлікт ⁵. Тепер вже Ленін дивився на Плеханова з висока, коментуючи плеханівський варіант програми: «Проект постійно збивається з програми у власному розумінні на коментар. Програма повинна давати короткі положення, що не містять жодного зайвого слова, надаючи пояснення коментарям, брошурам, агітації тощо» ⁶. Володимир мав свою точку зору, котру викладав у тюремних нотатках та вдруге у

¹ Існували підпільні типографії «Іскри» й у Новгороді та Кишиніві, але вони були швидко закриті російськими правоохоронцями.

² Леонід Красін (1870 – 1926 рр.) – російський революціонер. Навчався у Санкт - Петербурзькому технологічному інституті, служив в армії. З кінця ХІХст. неодноразово заарештовувався за участь у лівих опозиційних гуртках. З початку ХХ ст. займається будівництвом електростанцій у Росії. Член ЦК РСДРП з 1903 р., був одним з лідерів партії та відповідав за фінансування й діяльність бойових загонів. Після 1917 р. – нарком (міністр) зовнішньої торгівлі, нарком шляхів сполучення, нарком торгівлі та промисловості. Був одним з ініціаторів створення ленінського мавзолею.

³ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Том I. <https://leninism.su/memory/1380-vozpominaniya-o-lenine-chasti.html?start=4>

⁴ Сава Морозов (1862 – 1905 рр.) – один з найвпливовіших бізнесменів Російської імперії. Походив з заможного купецького роду. Навчався на фізико - математичному факультеті Московського університету, у Кембриджському університеті. Фінансував як ліберальні, так і соціалістичні політичні сили. Помер при загадкових обставинах: офіційно – покінчив життя самогубством у м. Канни (Франція). Існує версія, що його вбив соратник Леніна – Л. Красін, який вимагав у Морозова все більше і більше коштів для більшовиків. Красін дійсно відвідував Морозова безпосередньо напередодні його смерті.

⁵ Клинге А. Ленин. Самая правдивая биография Ильича. – М.: Эксмо, Яуза, 2017. – С. 44.

⁶ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 6. Январь – август 1902. – М.: Издательство политической литературы, 1963. – С. 238.

засланні (1899 р. пише «Проект програми нашої партії»¹, у котрій з'являється ідея рівності чоловіків та жінок, а також допустимість тактичного союзу пролетаріату з малою буржуазією заради досягнення спільних демократичних цілей). У підсумку, була прийнята компромісна версія проекту програми зі згадкою про «диктатуру пролетаріату».

Ідеї Леніна про дисципліновану силу, що об'єднуватиме прихильників лівих ідей трохи похитнулись через створення 1902 року неонародницької лівої поличної сили – Партії соціалістів - революціонерів (есери)², фактичним лідером котрої був Віктор Чернов³, а провідними діячами являлись М. Гоц, Г. Гершуні, Є. Азеф. Дана партія складала конкуренцію ще не створеній партії соціал - демократів, бо мала схожу риторіку та покладалась на багаторічний досвід класичних народників. Це були не ті інтелектуали, котрих ненавидів Ленін. Нові народники не обмежувались дискусіями, а перейшли до практики 1860 – 1870 - их років: тероризму. Вже у квітні 1902 р. вони вбили міністра внутрішніх справ Російської імперії Д. Сипягіна⁴. За бездіяльність їх було критикувати неможливо. Есери були дієвими та швидко набрали шаленої популярності серед населення Російської імперії, на відміну від марксистів, що досі обмежувались інтелектуальними зібраннями та публікаціями. З іншого боку, ненависна Леніну ідея повернення до традицій та збереження селянської общини набирала

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 4. 1898 – апрель 1897. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 211.

² Партія соціалістів - революціонерів (ПСР, у народі – есери) – політична сила, що виникла у Російській імперії 1902 р. на базі окремих гуртків народницького спрямування. Виступали на засадах демократичного, немарксистського соціалізму. Партія мала автономну бойову організацію на чолі з Г. Гершуні, що вчинила десятки терористичних актів проти представників російської влади. Вважали індивідуальний терор необхідним, аби підштовхнути бюрократію до змін. У 1917 р. есери є найвпливовішою партією Росії, учасницею коаліційного Тимчасового уряду. В останні місяці існування демократичної Росії представник есерів О. Керенський займатиме посаду прем'єр - міністра. Після Жовтневого перевороту 1917 р. партія переживає розкол: ліві есери підтримують більшовиків (до літа 1918 року), а праві засуджують захоплення влади партією Леніна. На початку 20 - их рр. ХХ ст. есери, під тиском більшовиків, саморозпускаються, активні лідери емігрують, або ув'язнюються.

³ Віктор Чернов (1873 – 1952 рр.) – російський мислитель, публіцист та революціонер, народник. Походив з дворянської родини, навчався на юридичному факультеті Московського університету. Був учасником партії «Народне право», утвореної 1893 року, за що виключений з університету та відбув трирічне заслання у Тамбові. З 1899 р. в міграції. Живе у Швейцарії, утворює «Аграрно - соціалістичну лігу». У 1902 році – співорганізатор партії есерів. 1905 р. повертається до Росії, але незабаром емігрує знов. Повертається 1917 року та стає міністром землеробства у Тимчасовому уряді. Засудив Жовтневий переворот. У січні 1918 року був головою Всеросійських Установчих зборів. З 1920 р. жив втретє в еміграції.

⁴ У липні 1904 р. есери вб'ють і наступного міністра внутрішніх справ Російської імперії В. Плеве.

популярності. Це підштовхувало Володимира проводити активнішу політику з питання організації власної сили. Так само тероризм народників показував Володимирові, що радикалізація є правильним шляхом і варто лише перехопити в опонентів ініціативу. У серпні 1902 року Ленін пише в «Іскрі»: «Анітрохи не заперечуючи у принципі насильства і терору, ми вимагали роботи над підготовкою таких форм насильства, які б розраховували на безпосередню участь мас і забезпечували б цю участь»¹. Так він не лише взяв на озброєння народницько - есерівську тактику, але і покращив її, розглядаючи терор не в індивідуальній, а у масовій площині.

У липні 1902 року Ленін оголошує есерам війну: пише статтю «Чому соціал - демократія має оголосити рішучу та безпощадну війну соціалістам - революціонерам?»², яка, щоправда, буде вперше опублікована 1923 року, але дає змогу охарактеризувати ставлення Леніна до колег по соціалістичному табору. Він звинуватив нову партію у намаганні «всидіти на двох стільцях одночасно» між буржуазним лібералізмом та соціалізмом, нерозумінні необхідності класової війни, намаганні сподобатись і робітникам, і селянам, і інтелігенції. Ідеї есерів про кооперацію Ленін затаврував як «малобуржуазне реформаторство»³. Однієї статті виявилось замало, надто вже зіпсувало створення партії есерів мрії Леніна про єдину соціалістичну силу у Росії (бажано, з самим Леніним на чолі). Тому, у номерах «Іскри» від 1 серпня та 1 вересня 1902 року Ленін друкує велику статтю «Революційний авантюризм», де більш розлого повторює написане раніше та засуджує есерівський терор (це було вигідно тактично), оскільки він відвертає увагу від організації революційної боротьби у масах, що робить есерів відірваними від інтересів робітничого руху.

¹ Арутюнов А. Досьє Леніна без ретуші. Документи. Факти. Свідчення. – М.: Вече, 1999. – С. 41.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 6. Январь – август 1902. – М.: Издательство политической литературы, 1963. – С. 372 – 376.

³ Хоча наприкінці життя В. Ленін змінить точку зору і буде ставитись до ідеї кооперації прихильно.

«Іскрівець» І. Бабушкін¹ у вересні 1902 р. приїхав до Лондона. За рік до цього він був заарештований, але зумів втекти з тюрми у Катеринославі. Його діяльність з розповсюдження «Іскри» по містам Росії була колосальною. З цієї нагоди відбулось зібрання редакції газети. Прибув до Лондона і Плеханов. З рештою, на відміну від емігрантів, Бабушкін прийняв рішення знову повертатись у Росії та вести підпільну діяльність. Для Леніна він був цінним кадром, що мав неабиякий організаторський талант. Загалом, тієї осені до столиці Британії приїздили багато «агентів» «Іскри», котрі або втекли з ув'язнення, або втікали від очікуваного ув'язнення. «Агентам» навіть вдалося організувати втечу товаришів з тюрми у Києві (що не надто пов'язувалось з класичною журналістською діяльністю).

У Лондоні відбувається знайомство двох майбутніх соратників по диктатурі: Ленін вперше зустрічається Львом Троцьким², який зіграє надважливу роль у 1917 – 1922 роках. Сам Лев був талановитим і молодим соціалістом, майстром слова (мав псевдо «Перо»), що встиг бути заарештованим та втекти із заслання у Сибіру. На той час Володимир вже був впливовим політиком серед соціалістів, його прихильності як фактичного керівника газети шукали молоді та маловідомі опозиціонери. Поспілкувавшись у Леніна вдома, обидва марксистки знайшли спільну мову, між ними зав'язалася дружба, вони починають гуляти Лондоном, обмінюючись думками. Троцький прагнув влаштуватись до редакції «Іскри», тим паче він мав літературний талант. І Ленін погоджується взяти його одним з редакторів, однак, після сповіщення інших колег, рішуче проти виступив Плеханов. Можливо, він вважав Троцького ненадійним, оскільки останній виглядав людиною Леніна, його протеже, котрий стане додатковим голосом у

¹ Іван Бабушкін (1873 – 1906 рр.) – російський революціонер, «агент» «Іскри», член РСДРП. Походив з селян, працював слюсарем. Учасник «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Неодноразово заарештовувався. 1905 р. був одним з лідерів збройного повстання у Читі. Розстріляний за вироком суду.

² Лев Троцький (1879 – 1940 рр.) – російський та радянський політичний і державний діяч, революціонер, публіцист, перший нарком закордонних справ Радянської Росії, з 1918 р. по 1925 рр. – народний комісар з військових та морських справ (міністр оборони). Народився в єврейській родині у Херсонській губернії, навчався в Одесі. Справжнє ім'я Лейба Бронштейн. Один з організаторів Жовтневого перевороту, друга після Леніна людина у Радянській Росії. У 1920 - их рр. між ним та Й. Сталіним відбуватиметься тривала внутрішньопартійна боротьба за лідерство в СРСР, яку Троцький програє та буде висланий з країни 1929 року. Вбитий за наказом Сталіна у Мексиці 1940 року радянським агентом Р. Меркадером.

редколегії. Троцький, все - таки, став рядовим співробітником «Іскри», але обрав місцем проживання Париж.

Осінь 1902 р. – літо 1903 рр. були присвячені організації майбутнього утворення соціал - демократичної партії. Ленін відправляв та отримував десятки листів, не мав сну через нерви, бо оргкомітет з проведення з'їзду все ніяк не міг нормально запрацювати: постійно змінювався склад, а кореспонденція та звістки з Росії йшли зі значними затримками. Окремі соціалістичні групи у Росії розуміли соціалізм кожна по - своєму, особливі проблеми створювали єврейські соціалісти з партії «Бунд», котрі погоджувались вступити до майбутньої соціал - демократичної партії, але... не зовсім: вони хотіли зберегти організаційну автономію, фактично залишаючись незалежною партією, але під крилом РСДРП. Плеханівська група «Визволення праці» також мала свої погляди (і вплив в «Іскрі»).

Публіцистична діяльність Володимира набирає обертів: редагуючи «Іскру», він активно вміщує у газеті свої численні статті, друкує брошури. Примітно, що обкладинка книжки Леніна «До селянської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал - демократи» (написана у березні 1903 року та видана у швейцарській Женеві) містила у верхній частині підпис «Російська соціалдемократична робітничка партія»¹, а у якості додатка містився проект партійної програми.

У квітні 1903 року товариші, головним чином Ю. Мартов, вмовляють Леніна перевезти редакцію «Іскри» до Швейцарії, що мало налагодити активне співробітництво з Плехановим. Не надто цього бажаючи, Ленін погоджується й перебирається з Надією Крупською до Женеві. Робота з організації проведення з'їзду соціал - демократичної партії тривала і створювати проблеми було не вигідно. Оселившись у передмісті Женеві, вони орендують цілий будинок: внизу знаходилась велика кухня з кам'яною підлогою, нагорі – три невеличкі кімнатки. Кухня слугувала також як приймальня, де Ленін приймав майбутніх

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 7. Сентябрь 1902 – сентябрь 1903. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 130.

делегатів з'їзду. Зазвичай, на цих перемовинах був присутнім Ю. Мартов, котрий вмовляв делегатів проголосувати за зміну редколегії «Іскри». Вона мала стати партійним органом з трьома редакторами, замість шістьох. Цим маневром Ленін й Мартов прагнули позбавити впливу Плеханова – для нього місця (в ідеалі) не передбачалося. У цей період редколегія «Іскри» стала остаточно роздробленою: одну групу представляли Ленін, Мартов та Потресов, іншу – Плеханов, Аксельрод та Засулич. Втім, це все ще були неприємності, котрі обидві сторони думали залагодити.

У Женеві Ленін декілька тижнів хворіє (ще перед від'їздом з Лондона у нього розгулялися нерви та невідомим чином з'явився стригучий лишай), після чого від'їжджає до Франції: у Бретані на той момент перебувала його мати Марія з сестрою Анною. Відпочивши та зустрівшись з родичами, Ленін рушив до Бельгії, де мав відбуватись другий (а фактично установчий) з'їзд Російської соціал - демократичної робітничої партії (РСДРП).

4. «Є така партія!»¹: народження більшовизму

Історичний з'їзд соціал - демократів, що стане відправною точкою глобальних змін ХХ століття, відкрився 17 липня 1903 року у Брюсселі². І... практично відразу закритися. Причиною стало те, що бельгійська поліція стала докучати учасникам, на що були підстави: російські правоохоронці надіслали бельгійським колегам відомості про деяких делегатів. Та й великі таємні збори марксистів місцевим правоохоронцям не особливо подобались. Аби не потрапити за ґрати було прийнято рішення перенести засідання до Лондона.

29 липня 1903 року II з'їзд РСДРП з другої спроби відкрився у столиці Британської імперії. Місцем з'їзду було обрано... церкву. Як би це комічно не звучало, але партія, котра знищуватиме церкви та вбиватиме священнослужителів, отримала своє фактичне народження в конгрегаційній церкві на півночі Лондона. Сам з'їзд був нечисленним: були присутні 57 делегатів, котрі представляли 26 соціалістичних організацій. До них належали група «Визволення праці» Плеханова, редакція «Іскри», Бунд, Закордонний союз російських соціал - демократів, Ліга революційної соціал - демократії, група «Південний робітник», представники соціал - демократичних комітетів з Москви, Санкт - Петербургу, Харкова, Києва, Одеси, Дону, Криму та ін. Головував на з'їзді Г. Плеханов, його заступником був В. Ленін.

Робота над підготовкою з'їзду тривала більше року, газета «Іскра» збирала прихильників по всій Російській імперії, але організувати перевезення великої кількості людей не було ані змоги, ані великої потреби. За кожним делегатом стояли численні прибічники на батьківщині. Велика кількість організацій, кожна з котрих мала свою точку зору, перетворила установчий з'їзд на велику політичну

¹ Цей крилатий вислів приписують Леніну під час I Всеросійського з'їзду Рад у червні 1917 року, коли на запитання І. Церетелі про те, чи існує партія, що готова взяти на себе відповідальність за долю Росії, Володимир Ленін відповів: «Є! Жодна партія від цього відмовитись не може, і наша партія від цього не відмовляється: кожну хвилину вона готова взяти владу повністю». Тоді це викликало сміх присутніх депутатів, але пізніше фраза Леніна трансформується у гасло, котре стане майже культовим в СРСР.

² Як згадувала Н. Крупська, з'їзд у Брюсселі проходив на території складського приміщення, де зберігали борошно, а проживали делегати у готелі «Золотий півень».

суперечку. Спочатку представники Бунду почали вимагати надати їм автономію у складі РСДРП та визнати Бунд єдиним представником єврейського народу у рамках соціал - демократії, на що отримали відмову. Ленін надав змогу виступити Ю. Мартову та Л. Троцькому як представникам єврейського народу, котрі були проти особливого статусу для євреїв.

Обговорення програми нової партії зайняло багато часу та сил. Ленін продемонстрував рішучість та домогся включення пункту про диктатуру пролетаріату, але зустрів опір стосовно ідеї союзу робітників та селян, оскільки деякі марксистки вважали селян ідейно чужими, ближчими до народників. У підсумку Ленін та Плеханов спільними зусиллями переконали делегатів затвердити цю ініціативу у програмі. Програма РСДРП містила положення про необхідність знищення російської монархії та проголошення конституції. Остання мала б проголошувати такі новації:

1. Передача верховної влади народів в особі однопалатного парламенту;
2. Загальне, рівне, пряме виборче право для чоловіків та жінок, що досягли 20 років для участі як у парламентських, так і місцевих виборах. Пропонувалося таємне голосування з правом обиратися та бути обраними для всіх виборців. Обрані на дворічний термін депутати мали отримувати грошове забезпечення;
3. Широке місцеве самоврядування;
4. Недоторканність особи та її житла;
5. Необмежена свобода слова, друку, совісті, зборів, союзів та страйків;
6. Свобода пересування та занять промислами;
7. Ліквідація станів та повне рівноправ'я всіх громадян незалежно від статі, національності, раси та релігії;
8. Право громадян навчатися рідною мовою та створення за кошт держави, чи органів місцевого самоврядування відповідних шкіл. Забезпечення права особи

спілкуватися рідною мовою на зборах та зрівняння у правах національних мов з державною у відповідних місцевих та державних закладах ¹;

9. Право на самовизначення для всіх національностей ² Росії;

10. Право кожної людини подати скаргу на чиновника до суду;

11. Виборність судів народом ³;

12. Заміна постійних збройних сил на всезагальне озброєння народу ⁴;

13. Відділення церкви від держави та школи від церковного впливу ⁵;

14. Безкоштовна та обов'язкова загальна й професійна освіта для всіх дітей чоловічої та жіночої статей віком до 16 років; забезпечення бідних дітей одягом, їжею та підручниками за рахунок держави;

Окремо соціал - демократи вимагали скасування всіх непрямих податків та введення прогресивної системи оподаткування на доходи й спадкування ⁶.

В цілому, ідея конституції була не стільки марксистською, скільки дійсно демократичною. Жодна прогресивна людина того часу не могла б розкритикувати даний проект. Право народів на використання рідної мови та можливості утворювати власні національні держави дуже сподобаються громадським на політичним діячам окраїн Російської імперії ⁷. Далі соціал - демократи перейшли до питань робітничого класу. Програма пропонувала:

¹ Мова йшла про двомовність на певних територіях, оскільки Російська імперія була багатонаціональною державою, що окрім російських етнічних територій включала території України, Білорусі, Польщі, Литви, Латвії та Естонії, Кавказ і Закавказзя, Середню Азію, Фінляндію та Молдову.

² Даний пункт здавався більш ніж прогресивним, оскільки політичні реалії Росії загрожували ув'язненням для сепаратистів. Навіть російські ліберали того часу лише обережно говорили про можливість національно - культурної автономії для етносів імперії, тоді як соціал - демократи поставились до національної політики дійсно революційно. Щоправда, у липневій статті 1903 р. «Національне питання у нашій програмі» Ленін конкретизує позицію тим, що соціал - демократи ставлять «...своїм позитивним і головним завданням сприяння самовизначення не народів і націй, а пролетаріату у кожній національності... лише в окремих, виняткових випадках ми можемо виставляти і активно підтримувати вимоги, що схиляються до створення нової класової держави або до заміни повної політичної єдності держави більш слабкою федеративною єдністю». Таким чином, загальні гасла та реальні умовиводи Леніна не були ідентичними.

³ Між іншим, даний пункт використовують націоналістичні партії в Україні XXI століття.

⁴ Тут відчутний вплив Конституції США з правом громадян на самозахист та вільне володіння зброєю.

⁵ Ідея світської держави зараз є домінуючою у світі, але на початку XX ст. монархічна Російська імперія використовувала православну церкву як інструмент пропаганди та суспільної легітимації влади імператора.

⁶ «Багаті платять більше» - так можна переінакшити цю систему. На більш високі доходи встановлюється і більш висока у відсотковому відношенні податкова ставка. У XXI ст. прогресивне оподаткування діє у багатьох країнах світу, включаючи Велику Британію, Німеччину, Італію, Францію, США, Канаду, Китай.

⁷ Сучасні українські політики та деякі історики полюбляють звинувачувати лідерів України 1917 року у тому, що вони не вбачали загрози з боку більшовиків. Але соціалістичне керівництво Української Народної

1. Встановлення восьмигодинного робочого дня для всіх найманих працівників;
2. Забезпечення працівників всіх галузей та обох статей обов'язковим щотижневим відпочинком, що мав складати не менше 42 годин;
3. Заборона понаднормових робіт;
4. Заборона робіт у нічні зміни з дев'ятої години вечора до шостої години ранку, за винятком тих робіт, які безумовно необхідні з технічної точки зору. Згоду на такі роботи мають давати робітничі організації на підприємствах (на кшталт профспілок);
5. Заборона підприємцям користуватися працею дітей шкільного віку (до 16 років) та обмеження використання підліткової праці (16 – 18 років) шістьма годинами;
6. Заборона жіночої праці у тих галузях, які є шкідливими для жіночого організму. Надання жінкам декретної відпустки на чотири тижні до народження дитини та на шість тижнів після народження зі збереженням заробітної платні;
7. Облаштування на всіх заводах, фабриках, підприємствах ясел для немовлят та малолітніх дітей. Звільнення жінок, що годують дітей груддю, від роботи через кожні три години для годування не менш ніж на півгодини;
8. Державне страхування робітників на випадок старості ¹ та втрати працездатності. Гроші мали виділятися зі спеціального фонду, котрий, у свою чергу, мав би наповнюватись за рахунок податків капіталістів;
9. Заборона бартеру, щотижнева виплата зарплатні по всім договором робітникам та видача заробітку у робочий час;
10. Заборона підприємцям вираховувати кошти з заробітної платні робітників з будь - яких причин ²;

Республіки та інших національних утворень просто не могли ставитись до більшовиків негативно, оскільки риторика Леніна та його партії були ідентичні прагненням національно свідомих сил Росії.

¹ Мова йде про пенсійне забезпечення, котрим у Російській імперії більшість населення забезпечена не була.

² Якщо раніше Ленін писав про обов'язкову мотивацію штрафів, то на з'їзді РСДРП соціал - демократи вирішили піти далі.

11. Призначення достатньої кількості фабричних інспекторів (нагляд за дотриманням прав працівників, дотримання законодавства, встановлення розцінок, контроль за прийманням, чи браковкою товарів й послуг) у всіх галузях господарства, які використовують працю найманих робітників. Мова йшла і про державні підприємства, і про ті підприємства, що використовують працю жінок, і навіть про нагляд за дотриманням прав хатньої обслуги. Інспекторів мали обирати самі працівники, а їх працю оплачувала б держава;

12. Спільний нагляд з боку органів місцевого самоврядування та уповноважених від робітників за санітарним станом житлових приміщень, котрі надають підприємці своїм працівникам. Контроль за умовами оренди даного житла;

13. Контроль незалежних санітарних комісій за станом робочих приміщень; медична допомога працівникам за рахунок підприємця та збереження зарплати на час хвороби;

14. Кримінальна відповідальність для працедавців за порушення трудового законодавства;

15. Утворення у всіх галузях господарства промислових судів, котрі формуватимуться порівну з представників робітників та підприємців;

16. Обов'язок органів місцевого самоврядування створити спеціальні посередницькі контори (біржі праці) з найму місцевих та прийшлих робітників у всіх сферах господарства. До керівництва біржами мали б бути залучені уповноважені особи від робітничих організацій¹.

Ця частина програми була вже суто соціал - демократичною, але відносно поміркованою. Зрештою, про тотальну націоналізацію та ліквідацію права на зайняття підприємницькою діяльністю ще не йшлося. На початку свого повноцінного існування РСДРП прагнула вживатися з капіталістами та

¹ Второй съезд РСДРП. Июль – август 1903 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 418 – 424.

«експлуаторами», поклавши на них обов'язок забезпечувати пролетаріат всім необхідним¹.

Останній розділ програми соціал - демократи присвятили селянському питанню, акцентуючи увагу на подоланні наслідків кріпосництва та інтересах поширення «класової війни» на селі. Цей розділ вже був значно радикальніший за попередній. Окрім скасування викупних платежів (які і так скасує уряд Росії декількома роками пізніше) та встановлення особливого податку для землевласників - дворян, програма пропонувала конфіскацію церковного та монастирського майна, маєтків персон царської родини. Мали б бути утворені селянські комітети, які б займалися конфіскацією та викупом земель, що були відібрані у селян після скасування кріпосного права й лишилися у володінні поміщиків. Також, судам мало б надаватися право знижувати непомірно високі орендні ставки на землю та скасовувати договори, що мали явно кабальний характер.

Закінчувалась програма обіцянкою підтримувати будь - який революційний та опозиційний рухи, що ставлять собі за мету знищення самодержавства. У той же час соціал - демократи засудили будь - які спроби піти на компроміс з владою шляхом ініціації реформ. На останок нова РСДРП закликала зібрати Установчі збори (парламент), обрані всім народом².

Під час роботи з'їзду постала проблема керівництва. Ленін вважав доцільним організувати РСДРП як жорстко централізовану партію, що викликало обурення багатьох присутніх. Примітно, що між щирими соратниками Мартовим та Леніним виник конфлікт: перший виступав на більш демократичних началах. Сам Ленін згадував цей епізод на чорнових сторінках так: «У моєму проекті це визначення було таке: «Членом Російської соціал - демократичної робітничої партії вважається всякий, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних

¹ На варто зайвий раз нагадувати, що для всіх соціалістів різного спектру політичного розвитку підприємці є, свого роду, «дійними коровами» (вбач, читачу, за таку публіцистичність), але враховуючи тотальні репресії, які застосують комуністи до бізнесменів, програма 1903 року була просто взірцем толерантності.

² Такі збори дійсно відкрилися у січні 1918 року. Забувши про свою програму, більшовики розігнали їх на наступний день.

організацій». Мартов же замість підкреслених слів пропонував сказати: *роботою під контролем і керівництвом* однієї з партійних організацій. За моє формулювання виступив Плеханов, за мартівське – інші члени редакції (за них говорив на з'їзді Аксельрод). Ми доводили, що необхідно звужити поняття члена партії для відокремлення працюючих від тих, хто базикає, для усунення організаційного хаосу... Мартов стояв за *розширення* партії і говорив про широкий класовий рух, що вимагає широкої - розпливчастої організації...»¹.

У результаті Ленін програв: більшість проголосувала за позицію Мартова. Це стало початком внутрішньопартійного розколу. Представники Бунду, розчаровані позицією партії по єврейському питанню, вирішують покинути з'їзд. До них приєдналися декілька делегатів і... зненацька Ленін отримав більшість. Заручившись підтримкою Плеханова, Ленін протягує свої ініціативи по статуту партії, зменшує чисельність редакції газети «Іскра» до трьох осіб (тепер це офіційний друкований орган партії), вилучивши П. Аксельрода, В. Засулич та О. Потресова, але залишивши себе, Ю. Мартова та Г. Плеханова. Сам Мартов, котрий напередодні з'їзду особисто агітував за зменшення редколегії до трьох осіб... тепер не погоджувався працювати у такому складі, оскільки планувалося виключити з гри саме Плеханова, та й Ленін опинився «не другом, і не ворогом – а так...»².

Статут РСДРП передбачав, що членом партії може бути кожен, хто приймає програму РСДРП, підтримує партію матеріальними засобами та надає їй регулярну особисту підтримку під керівництвом однієї з партійних організацій. Верховним органом оголошувався з'їзд, що скликається Радою партії, бажано не рідше одного разу на два роки. Рада забов'язана скликати з'їзд у тому випадку, якщо цього вимагають місцеві партійні осередки, котрі разом мають право на половину голосів під час з'їздів. Так само з'їзд вважається правомочним якщо на ньому присутні представники більш ніж від половини осередків. Представництво

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 8. Сентябрь 1903 – сентябрь 1904. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 13.

² Слова з пісні радянського виконавця, поета та композитора В. Висоцького (1938 – 1980 рр.) «Пісня про друга».

на з'їздах, згідно до статуту, мають Рада партії, Центральний комітет (ЦК), Центральний орган (ЦО – газета), всі місцеві осередки та інші організації, прирівняні до осередків. Кожен осередок має право надсилати на з'їзд одного делегата. Там вони можуть обирати п'ятого члена Ради партії, ЦК та редакцію газети. Інші чотири члени Ради комплектуються по дві особи від ЦК та ЦО. Саме Рада має керувати повсякденною діяльністю партії, входити у контакти з іншими партіями. До неї увійшли Г. Плеханов, В. Ленін, Ю. Мартов, Ф. Ленгнік та П. Аксельрод. На ЦК покладался обов'язок організації осередків партії, політичних заходів та розбір конфліктів між однопартійцями, а також управління партійною касою. Членами ЦК стали Г. Кржижановський (старий товариш Леніна ще з Петербургу), Ф. Ленгнік (ще один старий друг) та В. Носков¹ (так само, людина Леніна). Між іншим, при голосуванні за склад ЦК майже половина делегатів утрималась від голосування. ЦО, зі свого боку, виконує функцію ідейного керівництва (ідеологічна політика). Всі партійні осередки отримують обмежену автономію, необхідну для виконання завдань на власній території², а Ліга революційної соціал - демократії отримує статус закордонного осередку РСДРП.

Також на з'їзді було винесено багато резолюцій, котрі мали обмалювати тактику діяльності партії та позицію стосовно різних сторін політичного життя. Так, було вирішено заборонити членам партії давати покази жандармським органам, погоджено можливість тактичного союзу з ліберально - демократичними силами, але лише за умови їхньої згоди заявити про повну підтримку соціал - демократів у боротьбі з царським режимом. Цікаво, що до буржуазії на з'їзді поставились двояко: з одного боку РСДРП вирішує підтримувати ту її частину, яка налаштована проти уряду, але з іншого – проводити антибуржуазну агітацію серед робітників. До есерів соціал - демократи поставилися так, як і писав Ленін раніше: їх було оголошено противниками об'єднання пролетаріату, буржуями, які лише прикриваються знаменами соціалізму, а тому мова про союз з ними

¹ Володимир Носков (1878 – 1913 рр.) – російський революціонер, учасник «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Співорганізатор «Північного робітничого союзу», котрий виник 1900 року, а пізніше влився до РСДРП. Працював у редакції «Іскри». 1907 року припинив політичну діяльність.

² Второй съезд РСДРП. Июль – август 1903 года. Протоколы. М.: Госполитиздат, 1959. – С. 425 – 426.

відкидалась (за винятком тактичних тимчасових союзів на місцевому рівні, які мав схвалити ЦК). Одночасно вирішено сприяти акціям протесту та демонстраціям робітників. Учасники з'їзду вважали, що антиурядові демонстрації згодом переростуть у збройні виступи, які ознаменують початок революції.

Жорсткі дискусії набирали характеру антагонізму: партія, що тільки народилась, вже розривалась на дві частини: прихильники поміркованого Мартова, що робили ставку на реформи у Росії, та прихильники радикала Леніна, що прагнули перетворити РСДРП на партію професійних бойових революціонерів. З'їзд пішов геть не за сценарієм його учасників: союз Леніна та Плеханова за декілька днів до цього здавався фантастичним, а перетворення Мартова на імовірного партійного лідера – ще більш фантастичним. Оскільки ленінців було більше (хоч і не відразу), вони вирішують наректи себе більшовиками. Група Мартова, очевидно маючи слабку фантазію, вирішила називати себе меншовиками ¹.

Народження більшовизму було викликано виключно персоною Леніна. Вимогливий, фанатичний та невблаганний до будь-яких компромісів, він здобув прихильність таких самих жорстких й ортодоксальних марксистів. Якби ленінська позиція була більш м'якою, то історія людства могла скластися інакше: РСДРП, скоріш за все, утвердилась б як звичайна ліва, а згодом ліво-центристська партія. Однак, віра у необхідність класової війни, диктатури пролетаріату та ледь не військової дисципліни схилила шальки терезів на бік Леніна. У цьому він безапеляційно виграв: ніша майже тоталітарної ідеологічної політичної сили, що ставила за основу прогрес та повну зміну існуючого ладу без жодних компромісів й розмов про реформи, була вільною. Розкол на меншовиків та більшовиків лише зіграв на руку Леніну, оскільки тепер він, здавалося, не був змушений домовлятися зі старими соратниками, не було потреби вести довгі дискусії. Тепер він був лідером, хоч і не цілої партії, а лише фракції у партії. Для початку –

¹ І це було трохи несправедливо, адже більшість членів новоствореної РСДРП підтримували позицію Ю. Мартова, тому саме він мав би назвати свою групу «більшовиками», адже переважання прихильників Леніна було відверто випадковим і тимчасовим. Заради справедливості додамо, що поділ на меншовиків та більшовиків ввійде в остаточний прийнятний лексикон роком пізніше.

непогано. Але, Ленін мав надію підкорити своїх опонентів й цим зробити партію монолітною.

З'їзд завершив свою роботу 10 серпня 1903 року, утворивши своєрідну «двоголову гідру». Проте, боротьба всередині РСДРП тривала. Союз з Плехановим був дуже тимчасовим. Ленін опинився у своєрідному вакуумі, його почали ігнорувати старі соратники. Засулич та Аксельрод почували себе приниженими, оскільки не заслуговували бути викинутими з редколегії «Іскри», зробивши для видання титанічну роботу. Молодий висуванець Леніна – Л. Троцький – тепер виступав проти самого Леніна. Нервуючи, він пише у вересні 1903 року проект звернення до опозиції (меншовиків). Там Володимир Ілліч не приховує роздратування: «Відмова від редакції і від співпраці в «Іскрі» тов. Мартова, відмова колишніх членів редакції «Іскри» від співпраці, вороже ставлення кількох товаришів - практиків до центральних установ нашої партії створює абсолютно ненормальні відносини цієї так званої «опозиції» до всієї партії»¹. Після Лондона він перебрався до Женеви, де наприкінці літа провів консультації з прихильниками, серед яких були М. Бауман², С. Гусев³, М. Литвинов⁴ та інші.

Ситуація складалась не найкращим чином: старі спонсори (у тому числі підприємниця О. Калмикова) відмовлялись надавати Леніну гроші (а на щось у Швейцарії варто було жити), російські емігранти соціалістичних поглядів однозначно стояли на боці меншовиків. Ф. Ленгнік, що приїхав з Росії до Женеви і тримався лінії Леніна, отримав вкрай песимістичні враження стосовно створення

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 8. Сентябрь 1903 – сентябрь 1904. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 30.

² Микола Бауман (1873 – 1905 рр.) – ветеринар, учасник «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» з 1896 року, займався переправленням «Іскри» до Росії, неодноразово заарештовувався. Очолював московських більшовиків. Загинув 1905 р. у бійці під час антиурядової демонстрації.

³ Сергій Гусев (1874 – 1933 рр.) – російський революціонер. Справжнє ім'я: Яків Давидович Дабкін. Народився у родині вчителя, навчався у Санкт - Петербурзькому технологічному інституті. Був учасником «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», очолював більшовицькі осередки у Санкт - Петербурзі та Одесі. Після 1917 р. – на військових та партійних посадах.

⁴ Максим Литвинов (1876 – 1951 рр.) – радянський політичний та державний діяч, народний комісар (міністр) закордонних справ СРСР у 1930 – 1939 рр. Справжнє ім'я Меєр Генох Мойсейович Валлах. Народився у родині єврейського підприємця, служив в армії, працював бухгалтером. На початку ХХ ст. емігрував до Швейцарії, став агентом з розповсюдження «Іскри». Займався контрабандою зброї для більшовиків Росії. З 1908 р. жив у Лондоні та очолював місцевий більшовицький осередок. Після 1917 р. – на дипломатичній службі.

РСДРП у такому варіанті. Доповнювало все це те, що Ленін, катаючись на велосипеді, вилетів на трамвай і отримав сильні ушкодження, ледь не втративши око. Просто чорна смуга у житті.

У жовтні 1903 року відбулося засідання Ліги революційної соціал - демократії (закордонного осередку РСДРП). Зібравшись у швейцарській Женеві, соціал - демократи почали піддавати сумніву завоювання Леніна на з'їзді. Якщо у Лондоні Ленін отримав випадкову більшість, то тепер переважали його противники (меншовики), які внесли зміни до статуту партії. Ф. Ленгнік пробував заступитись за Леніна, проте це не мало результату. Ю. Мартов виступив з розгромною промовою, на котру Ленін відповів тим, що заявив про свій вихід з редакції «Іскри» та Ради партії й покинув зал засідання. Покинули засідання також прибічники Леніна та Плеханов.

Це не була капітуляція. Ленін на той час контролював значну кількість соціалістичних опозиціонерів, його войовнича позиція була близькою частині соціал - демократів. Та й ЦК партії був заповнений старими товаришами Леніна, тому він просто зіграв роль принципового революціонера, котрому невластиві компроміси. Свідченням небажання Леніна поривати з РСДРП стало те, що тієї ж осені він звертається до члена ЦК Г. Кржижановського з проханням зробити його також членом того ж ЦК. Старий соратник виконує дане прохання, хоча поступово Г. Кржижановський схиляється на бік меншовиків. Так само і Г. Плеханов, якого однаково недолюбливали як Ю. Мартов, так і В. Ленін (між іншим, у Женеві Плеханов намагався примирити ворогуючі табори, заявляв про можливість вийти з редакції «Іскри», якщо це допоможе порозумітися соціал - демократам). Більше того, Володимир починає вимагати проведення нового з'їзду партії. І це було логічним, зважаючи на те, що женевські зміни були прийняті лише одним закордонним осередком, а не всією партією.

Він з ще більшим роздратуванням спостерігає за новою редакційною політикою «Іскри», занотовуючи свої думки: «Що мене особливо обурює у тій позиції, яку зайняла тепер «мартовська» «Іскра», так це внутрішня фальш і брехня, спроби обійти суть справи... Перша підміна полягає у тому, що

«принциповою» розбіжністю виставляється та, по суті, суперечка, якою обмінювалися обидві сторони після з'їзду під час боротьби центрів з опозицією. Суперечка полягала в тому, що опозиція називала більшість самодержцями, формалістами, бюрократами etc., а більшість називала опозицію істеричними пролазами, партією забракованих міністрів або істеричних скандалістів... І ось тепер одна сторона цих обопільних «компліментів» виноситься в ЦО як принципова розбіжність! Хіба це не мерзенність? Насправді причина розбіжності лежала саме у повороті мартовців до болота. Поворот цей ясно виразився на з'їзді на п. 1 статуту і на угрупованні при виборах до центрів. Ця розбіжність, у відомій своїй частині без сумніву принципова, обходиться і замовчується. Друга підміна полягає в тому, що, дезорганізуючи всю партію і всю роботу протягом трьох місяців заради інтересів гуртка, заради пролізання в центри ... мартовці тепер, пролізши з заднього ганку до редакції, підмінюють це сміховинним звинуваченням більшості в дезорганізуючому формалізмі, бюрократизмі та ін., замовчуючи свій бойкот... Хіба це не мерзенність?»¹. Ленін весь час аналізує статті свого тепер уже колишнього видання. Для нього меншовики стають «гуртківцями»², «дезорганізаторами», «фарисеями». Зрозуміти образу та злість Леніна можна: формально з'їзд у Лондоні був його тріумфом, Володимир мав чітке розуміння будівництва партії. Йому не хотілося аморфної організації без чіткої відповідальності та дисципліни.

В одному з рукописів, опублікованих вперше 1923 р., чітко простежується прагнення Леніна не стільки очолити РСДРП, скільки збудувати свою власну партію, котра не матиме надмірної сентиментальності та демократичності: «У нас немає партії – міркували про себе учасники нашого редакторського палацового перевороту, спекулюючи на віддаленості Росії і частій зміні тамтешніх працівників, і на своїй власній незамінності. У нас народжується партія! – говоримо ми, бачачи як пробуджуються до активного втручання комітети, бачачи зростання політичної свідомості передових робітників. У нас народжується

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 8. Сентябрь 1903 – сентябрь 1904. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 105 – 106.

² В одному з неопублікованих при житті нотаток Ленін ставить питання: гурток, чи партія?

партія, у нас множаться молоді сили, здатні і оживити, і замінити старіючі літературні колегії, у нас є і все більше стає революціонерів, які цінують напрямок старої «Іскри», що виховала їх більше, ніж будь - який редакторський гурток. У нас народжується партія, і ніякі хитрощі і зволікання, ніяка старчо - озлоблена руготня нової «Іскри» не втримає рішучого і остаточного вироку цієї партії»¹. Відсторонений від керівництва революціонер живився злобою і прагненням помсти. Замість пошуків компромісів він шукав підтримки своєї лінії.

На початку 1904 р. Ленін починає писати книгу «Крок уперед, два кроки назад (Криза у нашій партії)», у котрій піддає позицію меншовиків потужній критиці та розлого описує проведення II з'їзду РСДРП. Основні тези цієї праці, яка займає у творчості майбутнього диктатора важливе місце, зводились до того, що РСДРП має стати передовим загоном робітничого класу з жорстким централізованим керівництвом, коли меншість має беззастережно підпорядковуватись більшості. Опозиція ленінським ідеалам у партії затаврована як «звалище», «інтелігентні анархісти» та ін.² Власне, практично вся книга складається зі звинувачень та обґрунтування власної правоти у конфлікті. Праця стала доволі відомою, на неї відреагувала Р. Люксембург, написавши критичну статтю у німецькій пресі: вона вважала Леніна людиною, що добивається централізації, ні з чим не рахуючись; людиною, котра прагне побудувати партію у стилі рабської покірності партійців перед керівництвом. Ленін не лишив статтю Р. Люксембург поза увагою та настрочив свою розлогу статтю - відповідь, яку, щоправда, ніде не опублікували.

Позиції меншовиків з осені 1903 року до літа 1904 року значно зросли: вони не лише контролювали «Іскру» (ЦО) та Раду партії, але і ЦК. Ленін не перестає вимагати нового з'їзду партії, оскільки РСДРП у Росії активно набувала нових членів і він сподівався на їх підтримку. У січні 1904 р. відбулось засідання Ради партії, на якому Ленін вчергове озвучив свої прагнення, але отримав відмову. Те

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 9. Июль 1904 – март 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 11 – 12.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 8. Сентябрь 1903 – сентябрь 1904. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 403 – 404.

ж саме відбулося у травні на засіданні ЦК РСДРП. Меншовики постійно прохали Леніна приборкати свій норов, хоча цього не сталося: у травні радикальна по відношенню до меншовиків книга «Крок уперед, два кроки назад» вийшла друком. Що важливо, про виключення Леніна з партії не йшлося. Дослідник Р. Сервіс звертає увагу на те, що Леніна вважали головним теоретиком та організатором (однопартійці називали його з повагою «старий»), сприймали його як талановитого публіциста й відносились до «старого» тактично ¹. Втрачати Володимира не надто яскрава у кадровому відношенні партія не збиралась. А тим паче не варто було робити з соратника ворога. Меншовики все ще надіялись на об'єднання, до чого вже схилились і Плеханов, і Кржижановський. Навіть серед більшовиків з'явилися прихильники примирення, такі як старий знайомий Леніна – В. Носков, а також Л. Красін та Л. Гальперін ².

На цей період приходиться погіршення стану здоров'я Леніна: безсоння, нервові напруження та шлункові болі робили свою справу. Замість того аби відпочити, Володимир безперервно читає, пише статті та замітки, обдумує подальші дії. Ленін перетворив свій дім на штаб власної фракції: Надія Крупська зі своєю мамою займались документацією та перепискою, а сам Ленін – зустрічами та публіцистикою. Все ж, аби покращити свій стан та набратись сил, Ленін відривається від роботи: на початку червня 1904 р. Ленін та Крупська, прихопивши з собою соратницю Марію Ессен ³ (член ЦК РСДРП), відправилися на відпочинок у швейцарські гори. Остання згодом від них відстала, але

¹ Сервіс Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 186.

² Лев Гальперін (1872 – 1951 рр.) – історик та публіцист, революціонер. Справжнє ім'я: Левік Хаїмович Гальперін. Навчався у Київському університеті, але був виключений через опозиційну діяльність. Працював агентом з розповсюдження газети «Іскра», у 1903 – 1905 рр. – член ЦК РСДРП. Організовував партійну діяльність та нелегальні типографії у Москві та на Закавказзі. Після 1907 р. відійшов від політики. Після 1917 р. – на різних посадах у Москві.

³ Марія Ессен (1872 – 1956 рр.) – російська революційна діячка. Народилась у єврейсько - німецькій родині залізничного службовця. Навчалась на медсестру. З 1897 р. була учасницею київського відділення «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», з 1898 р. – очолювала «Уральську групу соціал - демократів» в Єкатеринбурзі. 1899 р. була заарештована, а 1902 році втекла закордон. У Женеві познайомилась з Леніним та співпрацювала з ним у редакції «Іскри». У 1903 – 1904 рр. – член ЦК РСДРП. Займалась роботою осередків партії у Москві та Санкт - Петербурзі. Після 1907 р. відійшла від активної політики. Після 1917 р. – на різних партійних та державних посадах у Грузії та Москві.

приєднався О. Богданов¹. Наприкінці липня вони оселилися в одному з місцевих пансіонатів, а сам відпочинок тривав до початку вересня.

Набравшись сил, Ленін переходить у наступ: розпочинає організовувати нове друковане видання. Якщо «Іскра» опинилась у руках опонентів, то газета «Вперед» мала б стати виключно ленінським рупором. Характерно, що меншовики не забороняли Леніну друкуватись в «Іскрі», вони навіть просили його писати цілі брошури для партії, але Володимир Ілліч (який саме меншовиків звинувачував у розколі) вирішив поглибити розкол РСДРП. На допомогу по виданню газети «Вперед» прийшли А. Луначарський² та О. Богданов. Ленін вирішив, що «Відчуженість від Росії, захоплююча атмосфера проклятого закордонного болота до того тиснуть тут, що єдиний порятунок – живе спілкування з Росією»³, тобто: нова газета має бути не такою теоретичною як «Іскра», орієнтуючись на діалог з російськими соціал - демократами.

Одночасно він домовився з соратниками про організацію спеціального Бюро комітетів більшості, яке б виконувало функцію паралельного партійного центру, а головною метою Бюро ставала підготовка наступного з'їзду партії. У жовтні 1904 р. Ленін конспектує власні думки у «Повідомленні про утворення Бюро комітетів більшості»: «Комітетам і організаціям більшості нічого не залишається, як згуртуватися разом для боротьби за з'їзд, для боротьби проти так званих центральних установ партії, які на ділі прямо знущаються над партією. Ми робимо почин такого згуртування, складаючи Бюро Комітетів Більшості, з

¹ Олександр Богданов (1873 – 1928 рр.) – російський письменник та революціонер. Навчався на фізико - математичному факультеті Московського університету, але був виключений за участь у народницькому гуртку. Отримав освіту лікаря у Харкові, продовжуючи займатись опозиційною діяльністю. У 1899 р. заарештований та висланий до Калуги, де працював у психлікарні. З 1904 р. – у Швейцарії, активний прихильник Леніна, хоча після 1906 р. відносини між ними почали псуватися. Займав високе становище в РСДРП. 1913 р. повернувся до Росії, а під час Першої світової війни служив у війську лікарем. Після 1917 р. – на викладацьких та керівних посадах у системі освіти Москви.

² Анатолій Луначарський (1875 – 1933) – радянський партійний та державний діяч. Народився у позашлюбних стосунках, був всиновлений дворянином. Навчався у Києві, поступив до університету у м. Цюрих (Швейцарія). З 1898 р. проводив опозиційну діяльність у Росії, неодноразово заарештовувався. У 1917 – 1929 рр. займав посаду наркома (міністра) освіти Радянської Росії.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 9. Июль 1904 – март 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 106.

ініціативи та за згодою комітетів Одеського, Катеринославського, Миколаївського, Ризького, Петербурзького і Московського»¹.

Останні місяці 1904 року він веде активну переписку з прибічниками у Росії, обґрунтовуючи необхідність нового з'їзду та нещадно критикуючи меншовиків, а також відвідує Париж, де зустрічається з однодумцями, серед яких з'являється Г. Лейтейзен², котрий погоджується підтримувати газету «Вперед» як організаційно, так і матеріально. На території Російської імперії осередки РСДРП активно розбудовуються, Ленін з ними у постійному контакті. Більшовицька активістка Р. Землячка³ активно перетягує на бік Володимира партійні організації, а вже напередодні Нового року перший номер газети «Вперед» вийшов друком у Женеві.

Ленін покладав великі надії на наступний 1905 - ий рік. Він мав стати роком реваншу та повернення собі керівної ролі у партії. І очікуваний рік стане більш ніж плідним для фанатичного марксиста. Він принесе революцію, яку Ленін пророкував вже ціле десятиліття.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 9. Июль 1904 – март 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 69.

² Гаврило Лейтейзен (1874 – 1919 рр.) – російський революціонер та публіцист. Псевдонім: Ліндов. Навчався у Катеринославі (Дніпро) та Києві, з 90 - их рр. XIX ст. був учасником підпільних соціал - демократичних гуртків. Наприкінці століття емігрував до Франції, познайомився з Плехановим. З 1902 р. був представником «Іскри» у Парижі, з 1904 р. – газети «Вперед». У 1905 р. повернувся до Росії, але вже наприкінці 1907 р. заарештований та відправлений у заслання до Тули, де прожив до 1916 р. Після 1917 р. – політичний працівник у червоних військах на Сході, голова Революційної військової ради 40 - ої армії. Був убитий власними повсталими солдатами.

³ Розалія Землячка (1876 – 1947 рр.) – російська терористка та революціонерка. Справжнє прізвище: Залкінд. Народилась у багатій єврейській купецькій родині. Навчалась у Києві та Ліоні (Франція). З кінця XIX ст. – у революційному русі. З 1901 р. – агент з розповсюдження «Іскри» на півдні України. Член ЦК РСДРП з 1903 р. Очолювала більшовиків у Москві та Баку. Після 1917 р. – на різних політичних посадах у Червоній армії та комуністичній партії, депутат Верховної ради СРСР перших двох скликань. Була одним з організаторів Червоного терору у Криму, у результаті котрого було вбито більше 100 тисяч осіб. У 1939 – 1943 рр. – заступниця Голови Ради Народних Комісарів (уряду) СРСР.

5. Перші успіхи у вирі революції 1905 – 1907 років

XX століття Російська імперія зустрічала як країна суперечностей. Швидкі темпи економічного зростання співіснували з відсталими політичними інститутами. Рівень життя населення вкрай різнився: від надмірно заможного до надмірно бідного. Сотні промислових підприємств, що поставали на гроші європейських інвесторів, продукували появу десятків тисяч промислових робітників, які жили в умовах тотальної бідноти. Населення Росії перебувало в очікуванні на зміни, які все не розпочиналися. Тоді як у країнах Європи існували парламенти та легальні політичні партії, Російська імперія лишалась абсолютистською «тюрмою народів»¹, у котрій лише цар, його оточення та незначний відсоток заможних верств мали суб'єктність (можливість впливати на долю країни). Абсолютна більшість народів Росії були соціально незахищеними та політично безправними.

Але, розвиток капіталізму привніс і свої, неочікувані для влади, зміни. Разом з економічною кризою 1900 – 1903 рр., яка помітно погіршила рівень життя, у Росії розпочинається потужний страйковий рух. У ньому приймали участь десятки тисяч робітників. Інколи такі страйки переростали у збройні сутички. У прагненнях пролетарів, які від селянської бідноти перебирались до міст і потрапляли вже у міську бідність, не переважала політика. Спочатку, вони просто прагнули отримувати достойну заробітну плату, працювати не з ранку до ночі, а по 8 годин на добу у людських умовах. В цілому, це були логічні вимоги, які нічим не відрізнялись від аналогічних вимог у країнах Європи.

Всього у 1900 – 1904 рр. було зареєстровано до 1000 страйків, у них прийняли участь більш ніж 430 тисяч робітників. Потужними були демонстрації 1 травня 1900 р. у Харкові, зіткнення робітників Обухівського заводу з поліцією та військами у Санкт - Петербурзі (т. зв. «Обухівська оборона») 7 травня 1901 року,

¹ Таке визначення Росії належить перу А. де Кюстіна, котрий був автором книги «Росія у 1839 році». Вислів став крилатим. Його використовував і сам Ленін, котрий у 1914 році писав нотатки «До питання про національну політику».

тридцятитисячний страйк робітників у Ростові - На - Дону (листопад 1902 року). У липні 1903 року страйкували 225 тисяч робітників Одеси, Баку, Батумі, Києва, Миколаєва, Керчі та Тифлісу (Тбілісі). До акцій робітників долучались і протести селян з вимогою справедливого перерозподілу землі: у 1900 – 1904 рр. відбулося понад 600 селянських заворушень у 42 губерніях європейської частини Російської імперії¹. Вони супроводжувалися грабіжництвом поміщиків та спаленням їхніх маєтків. На припинення заворушень влада кидала війська і проводила репресивну політику.

Політичного забарвлення робітничим мітингам, страйкам та демонстраціям надавав також початок у січні 1904 року російсько - японської війни за контроль над Кореєю та Північно - Східним Китаєм². Надії російської влади на швидку перемогу розвіялись, коли японська армія розпочала громити імперські сили Росії на суші та на морі. Тоді ж швидкоплинна патріотична реакція суспільства змінилась на прагнення припинити воєнні дії. Непоступливість влади вимогам робітничого класу та війна на Сході призвели до того, що на страйках й мітингах почали лунати гасла про припинення війни, надання демократичних свобод та про повалення самодержавства. На цих акціях по всій Російській імперії активно працювали члени РСДРП, чиї політичні обіцянки ідеально поєднувались з мріями зубожілого робітництва. Проте, на початку саме ліберальні настрої домінували у суспільстві. Це визнавав і сам Ленін, про що він писав у грудні 1904 р.³.

Лідер більшовиків відверто радів поразкам Росії на війні з Японією, особливо після капітуляції російської армії 20 грудня 1904 р. у боях за Порт - Артур: «Не російський народ, а російське самодержавство почало цю колоніальну війну, яка перетворилася на війну старого і нового буржуазного світу. Не російський народ, а самодержавство прийшло до ганебної поразки. Російський народ виграв від поразки самодержавства. Капітуляція Порт - Артура є прологом капітуляції царизму. Війна далеко ще не закінчена, але всякий крок в її

¹ История России. Учебник. – М.: «ПРОСПЕКТ», 1997. – С. 315 – 316.

² 27 січня 1904 р. японський флот атакував російські кораблі біля Порт - Артура на Далекому Сході, надалі бої тривали на морі та на суші. З кожної сторони на протязі війни було задіяно понад 1 млн. військових.

³ Стаття «Самодержавство та пролетаріат», опублікована у газеті «Вперед».

продовженні розширює неосяжно бродіння і обурення у російському народі, наближає момент нової великої війни, війни народу проти самодержавства, війни пролетаріату за свободу. Недарма так тривожиться найспокійніша і твереза європейська буржуазія, яка всією душею співчувала б ліберальним поступкам російського самодержавства, але яка дужче вогню боїться російської революції, як прологу революції європейської»¹. Тут Володимир Ілліч змішав все: напад Японії на Росію він обернув навпаки; поразки власної країни (з майже 50 тис. вбитих російських солдат) він вбачав бажаними – заради революції й громадянської війни у Росії та її поширення на Європу; навіть можливі демократичні реформи зачепив у негативному контексті. У підсумку, більшовики були єдиною політичною силою у Російській імперії, котра виступала за поразку власної батьківщини.

Політичне становище напередодні революції яскраво описував адвокат М. Карабчевський: «земські, міські та професійні організації, як з рогу достатку, стали сипати своїми «резолуціями»... Ліберальна інтелігенція смакувала майбутні труднощі державного порядку, так як непопулярність уряду досягла свого апогею. Стали майже відкрито утворюватися політичні партії ... Революціонери зі свого боку теж не дрімали і примудрялися майстерно проникати у робітниче середовище і робити його своїм слухняним знаряддям»². Як писав революціонер та один з лідерів есерів В. Чернов щодо суспільних реалій початку ХХ ст.: «...революція ставала модою»³. Для того того щоб розгорілося справжнє полум'я лишалось знайти привід.

9 січня 1905 року привід буде знайдено. Він ввійде в історію під назвою «Кривава неділя». У цей день відбулась багатотисячна демонстрація робітників (приблизно 140 тисяч учасників) у Санкт - Петербурзі, очолювана священником Г. Гапоном⁴. Робітники рушили до Зимового палацу – резиденції імператора

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Том 9. С. 158.

² Карабчевский Н. Что глаза мои видели (Том 2. Революция и Россия). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.e-reading.club/book.php?book=25445>

³ Чернов В. Перед бурей. Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвест, 2004. – С. 169.

⁴ Георгій Гапон (1870 – 1906 рр.) – російський священнослужитель, політичний та громадський діяч українського походження. Народився на Полтавщині у родині заможного селянина. Здобув духовну освіту у

Російської імперії Миколи II, аби передати йому петицію з вимогою надання жителям Росії громадянських прав. Імператора, втім, у палаці не було, однак керівництво гарнізону вирішило віддати наказ про відкриття вогню. Як мінімум дві сотні мирних демонстрантів були вбиті, більше тисячі поранені. Ця подія викликала справжній шок у російському суспільстві. По всій імперії розпочались акції протесту. Розстріл мирних людей викликав осуд як серед лівих, так і серед ліберальних діячів. Розпочалась Перша російська революція: сотні тисяч страйкарів, мітинги та вимоги реформувати Росію. Влітку до них доєдналися селянські заворушення та повстання військових. Цього року Російська імперія опиниться на межі політичного провалля та громадянської війни.

А що ж Ленін? У цей час він видавав свою газету «Вперед» та готував III з'їзд РСДРП, який мав стати, за його власними словами, «з'їздом організації війни»¹. Утворивши власне Бюро, він і слухати не хотів про примирення з меншовиками – лише цілковите підпорядкування своїм ідеям могло влаштувати Володимира. Тоді він почав називати майбутній з'їзд партії «впередівським» – на ньому мали домінувати лише прихильні соціал - демократи, котрі погоджувались із тезами, викладеними у ленінській газеті «Вперед». Він повчав товаришів: «Ми проголосили розкол, ми кличемо на з'їзд впередівців, ми хочемо організувати впередівську партію і рвемо, негайно рвемо всі і всілякі відносини з дезорганізаторами...»². Цікаво, що приватна переписка відкривала справжнє обличчя Леніна: він сам ініціював розкол РСДРП та пожинав плоди цього. Щоправда, навіть його соратники - більшовики не поділяли такого фанатизму та мали надії на майбутнє порозуміння з меншовиками.

Полтаві, де і служив священником. 1898 р. переїхав на навчання до Санкт - Петербургу. За рік зосередився на проповідях у церквах, доброчинності. Став популярним серед робітників. 1903 р. створив та очолив організацію «Зібрання російських фабрично - заводських робітників Санкт-Петербургу», котра займалась профспілковою, освітньою та політичною діяльністю і нараховувала тисячі учасників. 9 січня 1905 р. очолив багатотисячну ходу до резиденції імператора Росії. Далі – втік закордон, намагався об'єднати опозиційні сили та організувати збройний переворот. Восени 1905 р. повернувся до Росії, спробував налагодити відносини з владою та отримав від неї фінансування. Вбитий есерами як зрадник революції.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 9. Июль 1904 – март 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 247.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 9. Июль 1904 – март 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 245 – 246.

Розгортання російсько - японської війни запевнило Леніна, що російська влада слабка, а тому він вразив своїх колег ідеєю про необхідність підтримувати наявними засобами Японію у війні проти Росії¹. Звістка про початок революції у Росії викликала у нього одночасну розгубленість та впевненість у власній правоті. Але, приймати якісь активні дії Ленін не планував до партійного з'їзду, тим паче що новини з Петербургу приходили до Швейцарії з деяким запізненням.

Вже на початку лютого 1905 року до Швейцарії прибуває лідер петербурзької ходи до імператора – Георгій Гапон, якого не надто привітно сприймали соціалістичні атеїсти, за винятком Леніна. В одній статті він назвав Гапона «християнським соціалістом»². Вони проводили тривалі розмови, противник релігії та священнослужитель навіть мали близькі погляди щодо земельного питання: Ленін прагнув наділити селян тією землею, яка була у них відібрана після 1861 року, а Гапон йшов далі – лише передача всієї землі народові була б богоугодною. Можливо, саме ці теологічні думки православного революціонера сприятимуть еволюції поглядів Ілліча, який за 12 років розпочне втілювати соціалістичний експеримент на практиці. Гапон також прагнув об'єднати всі антимонархічні сили у боротьбі проти самодержавства, що робило його хоч і ситуативним, але союзником марксистів. У квітні він організував та провів у Женеві міжпартійну нараду, за підсумками котрої мав надію об'єднати більшовиків, меншовиків та есерів в одну партію, на чолі котрої прагнув стати сам Гапон. Зрештою, у першому півріччі 1905 р. він був найбільш популярним у Росії революціонером. Ленін на словах його підтримував, проте у результаті, окрім загальних декларацій, соціалісти так і не об'єдналися³. Поки у Росії наростали революційні події, Гапон налагодив постачання зброї контрабандою для повсталих: маючи значні грошові пожертви від співчуваючих у Європі – він закуповував зброю у Великій Британії та спробував перевезти її до Санкт - Петербургу, для чого найняв пароплав «Джон Графтон». Щоправда, пароплав так

¹ Японська розвідка фінансувала фінських та польських соціалістів, котрі виступали як сепаратисти – за розпад Російської імперії. Чи фінансувала Японія більшовиків? Питання лишається відкритим.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 9. Июль 1904 – март 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 211.

³ Сам Ленін навіть покинув цю нараду, оскільки там було замало його однодумців.

і не добрався, сівши на мілину (його довелося підірвати разом зі зброєю), а сам Гапон, нелегально перебравшись до столиці Росії за підробними документами, більше успіхами похвалитися не зміг¹.

12 квітня 1905 року у Лондоні відкрився III з'їзд РСДРП. На нього ленінське Бюро запросило практично всі існуючі соціал - демократичні осередки, однак меншовики відмовились приймати участь у з'їзді, вважаючи його нелегітимним². Таким чином, партійне зібрання було майже виключно більшовицьким. Ленін виголосив промову щодо законності з'їзду: «Я хочу відповісти на зауваження про законність скликання з'їзду. ЦК визнавав, що з'їзд незаконний. Сам ЦК назвав своє послання Раді партії «покаянним». Але чи було ЦК в чому каятися? З'їзд абсолютно законний. Правда, по букві статуту його можна вважати незаконним; але ми впали б у карикатурний формалізм, якби так розуміли статут. За змістом же статуту з'їзд цілком законний»³. Власне, цим Ленін визнав сумнівну легітимність, ставлячи «дух закону» вище за «букву закону». Сам з'їзд, як і попередній, був нечисленним: у ньому прийняли участь 38 делегатів, причому практично всі були більшовиками. У Лондоні, в атмосфері конспірації, Ленін поставив завдання готуватися до збройного повстання. У резолюції з'їзду, зокрема, йшлося: «а) пояснювати пролетаріату шляхом пропаганди та агітації не лише політичне значення, але і практично - організаційний бік майбутнього збройного повстання; б) пояснювати при цій пропаганді та агітації роль масових політичних страйків, котрі можуть мати важливе значення на початку та в самому ході повстання; в) прийняти найбільш енергійні заходи до озброєння пролетаріату, а також до вироблення плану збройного повстання та безпосереднього керівництва нам, створюючи для цього, за потребою, особливі групи з партійних працівників»⁴. Таким чином, більшовики готувались

¹ А мав він план доволі амбітний: здійснити збройний переворот у Санкт - Петербурзі та очолити Росію. Гапон вважав, що зможе стати першим дійсно народним правителем Росії. Номінально його підтримували і більшовики, і есери. На практиці, він мав у підпорядкуванні декілька десятків активних прибічників у місті.

² Якщо на засіданні Ліги восени 1903 р. було не легітимно змінено статут партії, то тепер вже Ленін брав на себе нелегітимну функцію проведення з'їзду, бо його Бюро не було передбачено самим статутом партії.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 10. Март – июнь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 98.

⁴ Третий съезд РСДРП. Апрель – май 1905 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 451.

провокувати зіткнення з поліцією та військами, нелегально озброюючи протестуючих. Під час революції більшовицькі загони у Росії будуть не лише брати участь у збройних сутичках, але і розпочнуть неоднозначну практику пограбувань класових ворогів.

Також з'їзд прийняв резолюцію пропагувати серед робітників вимогу утворення тимчасового революційного уряду, у котрому можлива участь більшовиків, що трохи здивувало делегатів. Ленін прекрасно розумів, що «диктатура пролетаріату» (диктатура більшовиків) буде лише наступним етапом, оскільки соціал - демократичний рух ще не був домінуючим в електоральних уподобаннях самих пролетарів. Буде більш ніж результативною перемога над самодержавством у результаті демократичної революції, що не на довгий час об'єднає всіх лівих опозиціонерів¹. Одночасно люди Леніна вважали необхідним поєднати конспіративну діяльність з відкритими (легальними) формами політичної боротьби, допускаючи тимчасові союзи з есерами, але відкидаючи їх з лібералами (тут вже Ленін змінив тактику, визначену на II з'їзді, де такий союз допускався). Було вирішено розпочати друк нової партійної газети, що отримувала назву «Пролетар», а її редактором було обрано Леніна. Газету «Іскра» було позбавлено статусу партійного видання. І, на останок, Ленін змінив статут партії відповідно до первинного плану. Замість ЦК та ЦО партії керівним органом лишався лише ЦК. Лондонський з'їзд партії (більшовиків) завершив свою роботу 27 квітня 1905 року.

Меншовики, що проігнорували ленінський з'їзд, вирішили провести свій з'їзд РСДРП (партійну конференцію) у Женеві, на котрому відкинули ідею збройного повстання. Його, відповідно, проігнорували більшовики. Залишаючись формально єдиною партією, РСДРП фактично остаточно розділилась на конспіраторів - революціонерів Леніна та класичних соціал - демократів Мартова – Плеханова. Партійні осередки на місцях часто взагалі не могли функціонувати,

¹ Це і трапиться, але не у 1905 р., як бажав Ленін, а лише 1917 року.

бо хитались між двома фракціями ¹. Європейські ліві сили чітко підтримували меншовиків, не поділяючи радикалізму більшовиків.

Вирішивши вичекати подальшого розвитку подій у Росії (можливо, Ленін побоювався арешту російськими жандармами, а до спокійного життя у безпечній Європі він вже встиг звикнути) та озброївши своїх прихильників планом дій, сам Ленін засів за свою улюблену справу: написання наступної книги, що отримала назву «Дві тактики соціал - демократії у демократичній революції».

Вона вийшла друком у липні 1905 р. й містила прості тези: демократичну революцію варто підтримати, але не ліберальним шляхом реформ, а революційними повстаннями; перемогу демократичної революції у Росії варто просто використати для майбутньої боротьби пролетаріату проти буржуазних демократів. Далі Ленін пропонував утворити дивну владну конструкцію, що замінить собою царський уряд: тимчасовий революційний уряд як керівний орган революційно - демократичної диктатури робітників і селян. На відміну від класичних урядів, цей мав бути «органом народного повстання» ². За цією фразеологією, котра не могла одночасно суміщати демократію та диктатуру, крилось бажання Леніна встановити тоталітарну владу, де, у кращому випадку, демократичними правами буде наділено окремі класи, за умови їх лояльності. Одночасно планувалося скликання Установчих зборів, що й мала організувати коаліція лівих та центристів.

До цього уряду, який існував лише у ленінських фантазіях, мали бути допущені соціал - демократичні та ліберальні партії, але лише на першому етапі. Буржуазно - демократична революція мала на другому етапі перерости у соціалістичну: демократи, ліберали, помірковані соціалісти мали на першому етапі просто несвідомо допомогти більшовикам, аби на другому етапі потрапити під каток соціалістичної революції. Квінтесенцією праці «Дві тактики соціал - демократії у демократичній революції» (окрім традиційної лайки у бік політичних опонентів) став такий план дій: «Пролетаріат повинен провести до кінця

¹ На це Ленін скаржився Плеханову у листі від 23 квітня 1905 р.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 15.

демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздавити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен зробити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»¹.

При цьому, вождь більшовиків вважав, що демократична революція найбільш буде вигідною саме пролетаріату, а не буржуазії, оскільки зруйнує старі порядки, котрі найбільш пригнічували робітників². Про які дві тактики соціал-демократів писав Ленін? Одна – тактика меншовиків (опортуністи), котра полягала у конструктивному бажанні добитись соціально - економічних реформ у поміркованому, демократичному руслі. Інша – тактика більшовиків (революціонери), заточена під революційну війну і кровопролиття.

Про «неправильних» соціал - демократів у російській революції 1905 р., з алюзіями на Велику французьку революцію³, він писав так: «Жирондисти сучасної російської соціал - демократії, новоіскрівці, не зливаються з освободженцями, але виявляються фактично, у силу характеру своїх лозунгів, у хвості у них. А освободженці, тобто представники ліберальної буржуазії, хочуть розправитися з самодержавством м'яко, по - реформаторськи, – поступливо, не ображаючи аристократії, дворянства, двору, – обережно, без будь - якої ломки, – люб'язно і ввічливо, по - барськи, надягаючи білі рукавички...»⁴. Загалом, на думку Леніна, меншовики рухали революцію не вперед, а назад, поєднавшись з лібералами та несвідомо підігруючи царизму. Тут вгадуються справжні емоції та певна нервовість Леніна: «Не здумайте перетлумачувати моїх слів. Не кричіть, що вас звинувачують у свідомій зраді. Ні, ви так само несвідомо лізли весь час і залізли тепер до болота, як старі «економісти», яких вабить нестримно і

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 90.

² Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 38.

³ Жирондисти – помірковане крило французьких революціонерів кінця XVIII ст.; якобінці – радикальне крило.

⁴ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 47.

безповоротно вниз по похилій площині «поглиблення» марксизму до антиреволюційного, бездушного і млявого «мудрування»¹.

Про «правильних» (своїх) соціал - демократів він писав інакше: «Якобінці сучасної соціал - демократії, – більшовики, впередівці, з'їздівці або пролетарці, не знаю вже, як сказати, – хочуть підняти своїми гаслами революційну і республіканську дрібну буржуазію й особливо селянство до рівня послідовного демократизму пролетаріату, що зберігає свою повну класову відокремленість. Вони хочуть, щоб народ, тобто пролетаріат і селянство, розправився з монархією і аристократією «по - плебейськи», нещадно знищуючи ворогів свободи, пригнічуючи силою їх опір, не роблячи жодних поступок проклятому спадку кріпосництва, азіатчині, наруги над людиною»².

Також Ленін написав десятки статей для газети «Вперед» та «Пролетар» про необхідність збройного повстання й революційної війни, нахвалював теракти з використанням бомб³, організував придбання та нелегальне перевезення вогнепальної зброї до Росії. Проте, здебільшого він залишався стороннім спостерігачем, нахвалюючи повстання моряків броненосця «Потьомкін» та критикуючи лібералів за спроби дійти з російською владою компромісу, який би зменшив народні повстання й вуличні побоїща з поліцією та армією. Ленін намагався керувати подіями з Женеви, але його зусилля не справляли прямого впливу на хід справ. Перш за все, події відбувалися надто швидко і Ленін не міг встигати за ними. Його статті часто були не актуальними, сильно запізнювалися, оскільки ґрунтувалися на фрагментарних та неточних відомостях з Росії. Непримиренний тон, прийнятий ним по відношенню до буржуазної демократії, мало відповідав загальному настрою того часу⁴.

На цей час радикальні погляди Леніна цементуються остаточно. В одній зі статей він ясно дає зрозуміти, що гасла штабу «землю – селянам!» є нічим іншим,

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 86 – 87.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 47 – 48.

³ Стаття «Від оборони до нападу», надрукована у №18 газети «Пролетар» від 26 вересня 1905 р.

⁴ Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. — М.: Аграф, 2001. — 320 с.

ніж піар – ходом: «Перехід землі у руки селян аніскільки не знищив би панування у Росії капіталістичного способу виробництва, він дав би, навпаки, більш широку базу для його розвитку, він наблизив би тип цього розвитку від якогось італійського до американського. Майнові відмінності серед селян, які величезні вже тепер і порівняно мало помітні виключно внаслідок загальної пригніченості самодержавно - кріпосницьким ладом, анітрохи не перестали б існувати. Збільшення внутрішнього ринку, розвиток обміну і товарного господарства у новому масштабі, швидке зростання промисловості і міст, – всі ці неминучі наслідки серйозного поліпшення становища селян неминуче б посилювали майнові відмінності»¹. Тобто, рівень життя американського селянина Ленін вважав неприйнятним, а покращення життя людей при капіталізмі – зло, яке поглиблює майнову нерівність. І висновок тут один: «Поки не відбудеться повного соціалістичного перевороту, до тих пір ніякі найрадикальніші та найбільш революційні заходи аграрних перетворень не усунуть класу сільськогосподарських найманих робітників. Мрія про перетворення всіх людей на дрібних буржуа є реакційна вульгарність»². Так само й ідеї есерів про «чорний переділ» землі поміж селянами Ленін називав буржуазними мріями забитої та темної селянської маси³.

У листопаді 1905 р. він продовжив та розширив думку про те, що більшовики не ставлять на меті збагачення та ситне життя селянства у класичному розумінні: «Повна воля, повна виборність усіх чиновників, аж до голови держави, не усунуть панування капіталу, не знищать багатства небагатьох і бідності мас. Повне знищення приватної власності на землю теж не знищить ні панування капіталу, ні злиднів мас. І на землі, що належить всьому народу, господарство буде вести самостійно тільки той, хто володіє капіталом, тільки той, у кого є знаряддя, худоба, машини, запаси насіння, грошові кошти взагалі і т.п. А

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 10. Март – июнь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 48.

² Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 10. Март – июнь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 49.

³ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 102.

той, у кого нічого немає, крім робочих рук, незмінно залишиться рабом капіталу, навіть при демократичній республіці, навіть при приналежності землі всьому народу. Думка про «соціалізацію» землі без соціалізації капіталу, думка про можливість рівного землекористування при існуванні капіталу і товарного господарства є оманною»¹. Таким чином, лише повне знищення капіталізму та тотальний соціалізм, у думках Леніна, призвів би до благоденства. І ці думки він писав у той момент, коли десятки тисяч селян вимагали саме перерозподілу поміщицьких землеволодінь, але аж ніяк не передачі земель у власність держави та праці за їжу й на ентузіазмі. У цих строках ясно окреслюється все те, що здійснив Й. Сталін у 1929 – 1933 рр.².

Перебуваючи в атмосфері революційного запалу, Ленін відкривав всі карти, проте майже ніхто з майбутніх прихильників Леніна у сільському середовищі не читав його статей. З іншого боку, він висував і приємні пересічному жителю російської імперії гасла: скликання Установчих зборів (котрі у 1918 р. він розпустить), політична свобода (котру у 1917 р. він знівелює), повна свобода пригніченим народам³. Власне, Ленін писав ситуативно, на кожному конкретному етапі змінюючи акценти.

Революційна ситуація у Росії наростала. До мітингів, страйків, демонстрацій додавалися сотні заворушень, повстань⁴, терактів. Щоправда, більшовикам було далеко за потужністю до есерів та анархістів. 16 жовтня 1905 р. Ленін навіть писав з докором Санкт - петербурзьким більшовикам, котрі утворили свій бойовий комітет: «Дорогі товариші! Дуже вдячний Вам за надсилання 1) звіту Бойового

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 12. Октябрь 1905 – апрель 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 96.

² Повна ліквідація капіталістичних відносин, суцільна колективізація та, як наслідок, десятки мільйонів вбитих, депортованих, заарештованих людей, котрі не бажали віддавати свою землю у колективну (державну) власність. Трагедія колективізації значно перевищувала за числом загиблих Голокост, але про це не прийнято говорити й понині. Історію пишуть переможці, тому головним злочинцем ХХ ст. лишається А. Гітлер, а не Й. Сталін – вірний виконавець ленінських заповітів.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 10. Март – июнь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 342.

⁴ У другій половині червня 1905 р. на Чорному морі повстали моряки військового корабля «Князь Потьомкін - Таврійський». Моряки вбили своїх офіцерів, підтримали революційні гасла й тиждень обстрілювали суходіл біля Одеси. У місті почалась евакуація населення, було стягнуто більше 10 тисяч бійців російської армії. Ленін писав соратникам, що повстання корабля треба використати з максимальною вигодою для більшовиків, але цього не сталося. Вичерпавши ресурси, моряки поплили до Румунії, де їх спокійно відпустили на волю, а корабель доправили назад до Росії.

комітету і 2) записки з питання про організацію підготовки повстання + 3) схеми організації. Прочитавши ці документи, я вважав за обов'язок прямо звернутися до Бойового комітету для товариського обміну думок. Годі й казати, що про практичну постановку справи я судити не беруся; що робиться все можливе при важких російських умовах, у цьому не може бути сумніву. Але, по документам судячи, справа загрожує виродитися в канцелярщину. Всі ці схеми, всі ці плани організації Бойового комітету справляють враження паперової тяганини, – я прошу вибачити мене за відвертість, але я сподіваюся, що ви мене не запідозрили у бажанні причепитися. У такій справі найменш придатні схеми, суперечки і розмови про функції Бойового комітету та права його. Тут потрібна шалена енергія і ще енергія. Я з жахом, їй - богу з жахом, бачу, що про бомби говорять більше півроку і жодної не зробили! А кажуть найбільш вчені люди... Ідіть до молоді, панове! Ось один єдиний, все рятувальний засіб. Інакше, їй - богу, ви запізнитесь (я це по всьому бачу) і опинитесь з «вченими» записками, планами, кресленнями, схемами, чудовими рецептами, але без організації, без живої справи. Ідіть до молоді»¹. Володимир Ілліч поставав вже як повноцінний теоретик та практик тероризму, хоча й з дещо аматорськими адептами.

І це не був одиничний випадок. Володимир Ілліч розпочав писати повноцінні настанови для розгортання громадянської війни. У цей час виходить його стаття «Завдання загонів революційної армії»². Ленін пропонував створювати автономні терористичні групи, котрі б мали добувати зброю самостійно, вбивати поліцейських та козаків. У разі відсутності зброї – можна просто забиратись на дахи будинків та скидати на голови правоохоронців каміння та обливати їх кропом. Ленін розмірковував: «Вбивство шпигунів, поліцейських, жандармів, підриг поліцейських ділянок, звільнення заарештованих, відбирання урядових коштів, щоб навернути їх на потреби повстання, – такі операції вже ведуться всюди, де розгорається повстання, і у Польщі і на Кавказі, і кожен загін революційної армії повинен бути негайно готовий до таких операцій. Кожен загін

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 336.

² Написана у жовтні 1905 р., вперше надрукована вже після смерті Леніна – у 1926 р.

має пам'ятати, що втрачаючи сьогодні наданий зручний випадок для такої операції, він, цей загін, виявляється винним у непростимій бездіяльності, у пасивності, – а така вина є найбільшим злочином революціонера в епоху повстання, найбільша ганьба для будь - кого, хто прагне до свободи не на словах, а на ділі»¹. Тут Ленін опосередковано визнає, що більшовики відстали у плані терору від своїх політичних опонентів – есерів та анархістів, для котрих революція 1905 – 1907 рр. була «зоряним часом». Для «тренування» своїх терористів Володимир Ілліч пропонував використати російських шовіністів, «...б'ючи чорносотенців, вбиваючи їх, підриваючи їх штаб - квартири...»².

17 жовтня 1905 року російський імператор Микола II, після консультацій з С. Вітте³, видав свій знаменитий «Височайший Маніфест про вдосконалення державного порядку», яким дарував підданам Російської імперії громадянські та політичні права й оголошував про створення представницького органу – Державної думи. Цьому передували двохмільйонний політичний страйк, заворушення в армії (відбулись у Києві, Харкові, Мінську, Ташкенті, Воронежі, Пскові), багатотисячні селянські повстання, що змусили владу йти на поступки⁴. Також імператор дозволив С. Вітте очолити новий уряд для здійснення ліберальних реформ. Для одних жителів Російської імперії надання конституційних прав і свобод та створення парламенту стало вагомим набутком революції, для інших – ознака слабкості монархії. Повстання, терор та мітинги продовжувались. Наприкінці жовтня розпочалось стихійне повстання військових моряків у Кронштадті (база військово - морських сил Росії біля Петербургу): у результаті його придушення загинули десятки осіб, дві сотні було поранено, ще

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 342.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 343.

³ Сергій Вітте (1849 – 1915 рр.) – російський державний діяч, граф. Народився у заможній російсько - німецькій родині. Навчався на фізико - математичному факультеті Новоросійського університету (Одеса). Після навчання перебував на державній службі. Міністр фінансів Російської імперії у 1892 – 1903 рр., прем'єр - міністр у 1905 – 1906 рр. Зробив значний внесок в економічне зростання Росії та її інвестиційній привабливості.

⁴ Ситуація була настільки складною, що німецький імператор Вільгельм II надіслав до Санкт - Петербургу два військові кораблі, які б мали, якщо доведеться, врятувати імператора Росії Миколу II (дальнього родича самого Вільгельма) та евакуювати його разом з родиною із Росії.

більше 200 осіб було заарештовано. На знак вшанування моряків ¹ на демонстрацію вийшли більше 100 тис. жителів столиці. А вже у середині листопада розпочалось повстання військових моряків у Севастополі, очолюване П. Шмідтом ². Після Маніфесту 17 жовтня Ленін писав: «Країна завмерла перед бурею» ³. І це було правдою. Апогеєм став грудневий мітинг у 150 тис. учасників у Москві, котрий переріс у справжню вуличну війну. Проголошення політичних свобод впевнило Леніна: настав час повертатися до Росії, адже небезпека потрапити за ґрати суттєво зменшилась – революція перемагала.

На початку листопада 1905 р. Ленін, проїхавши Німеччиною та Швецією (де він затримався на два тижні через те, що людина з підробними документами все не прибувала і не прибувала), повертається до Росії й прибуває до Санкт - Петербургу ⁴. Тут Володимир реєструється у поліції, хоча пізніше переходить на нелегальне становище. Житло йому надав більшовик П. Румянцев ⁵, котрий мав у столиці добре облаштовану квартиру. У столиці Російської імперії задавав тон старий знайомий та колега Леніна – Лев Троцький. Ще декілька років тому він шукав підтримки у Леніна, але тепер явно вийшов у петербурзькій політиці на перші ролі, залишивши Леніна далеко позаду у справах практичної революційної діяльності. Повернувшись на початку 1905 р. до Росії, вже у вересні Троцький фактично очолює Петербурзьку раду робітничих депутатів – політичний союз лівих сил та пролетаріату, який здійснював керівництво та координацію революційного руху у столиці, мав власні збройні загони («міліцію», котра дублювала офіційну поліцію). Сам Ленін проводив час за написанням статей та постійними зустрічами з партійним активом, не намагаючись стати на чолі революційних мас як Троцький. У цьому був деякий сенс, оскільки Троцького вже

¹ Хоча моряки Кронштадту від самого початку перетворили своє повстання на п'яний дебош.

² Петро Шмідт (1867 – 1906 рр.) – російський військовий моряк. Походив з дворян, служив на флоті. 14 листопада 1905 р., разом з прихильниками - моряками, взяв під контроль крейсер «Очаків» та самовільно оголосив себе командуючим Чорноморським флотом. Підняв на крейсері червоний прапор, оголосив, що флот більше не підпорядковується владі. Наступного дня, після нетривалого бою, Шмідта з подільниками було захоплено бійцями, котрі зберегли вірність уряду. Страчений 1906 р.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 12. Октябрь 1905 – апрель 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 28.

⁴ Крупська приєднується до нього за тиждень з лишнім, завершивши справи у Швейцарії.

⁵ Петро Румянцев (1859 – 1929 рр.) – російський революціонер, член РСДРП, залізничний службовець. Неодноразово перебував у засланні.

у грудні заарештують, а Петербурзьку раду робітничих депутатів розженуть. Ленін у Росії був сильнішим як керівник столичного осередку більшовиків та редактор місцевої партійної газети «Нове життя», а не оратор.

Статті виходять постійно, настала повна свобода слова та відсутність цензури, основний упор – на розпалюванні ненависті до монархії, закликах до революції. Проте Ленін розширював коло тем, намагаючись поширити марксистські ідеї на робітників. Російська церква, як прибічниця існуючого ладу, була ворогом революції, тому варто було посилити антицерковну пропаганду. У статті «Соціалізм та релігія», написаній на початку грудня 1905 р. Володимир Ілліч зваблював робітників, апелюючи до їх інтелекту: «Сучасний свідомий робітник, вихований великою фабричною промисловістю, просвітлений міським життям, відкидає від себе з презирством релігійні забобони, надає небо у розпорядження попів і буржуазних ханж, завойовуючи собі краще життя тут, на землі. Сучасний пролетаріат стає на бік соціалізму, який повертає науку до боротьби з релігійним туманом і звільняє робітника від віри у загробне життя тим, що згуртовує його для справжньої боротьби за краще земне життя»¹. Власне, на той момент Володимир Ілліч практично не мав досвіду спілкування з робітниками, тому цей портрет «атеїстичного робітника» був ідеалістичним, народженим в уяві Леніна. У той же час, на початку ХХ ст. російська православна церква дійсно втрачала свій вплив на уми людей, однак... більшість робітників мало чим відрізнялась від селян, бо вони й були, у своїй основній масі, вихідцями з села, котрі жили у робітничих кварталах, наче у гетто, цементуючи свої ментальні устої й не особливо засвоюючи модерних міських традицій.

Надія Крупська весь цей час жила окремо від Леніна, також перебуваючи на конспіративних квартирах. Бачились вони, переважно, у редакції газети «Нове життя», де Ленін проводив значний час за роботою. Зі свого боку, вона відвідувала зібрання робітників, вивчала настрої мас та про все доповідала чоловікові, аби той, перебуваючи у серцевині революції (але не переймаючись

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 12. Октябрь 1905 – апрель 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 143.

самостійними походами до народу), мав інформацію для роздумів та статей. Також, як секретарка ЦК, вона вступала у зносини з представниками осередків РСДРП, відала явками, видавала підробні паспорти.

У грудні 1905 р. у фінському місті Таммерфорс (нині місто носить назву Тампере) відбувається I конференція РСДРП, де прийнято рішення вимагати конфіскації приватної власності на землю та поєднати демократичний централізм з реформою конспірації: Маніфест від 17 жовтня створював у Росії легальне політичне життя, тому більшовики вирішили діяти двома фронтами: як легальна політична партія та як підпільна група революціонерів. На цей час припадав апогей Першої російської революції. У Таммерфорсі, де були присутні виключно більшовики, було прийнято рішення розпочинати збройне повстання проти уряду. Учасники, у перервах між засіданнями, навіть вчилися стріляти з вогнепальної зброї. Але конференція стала примітною не через це, а завдяки знайомству двох революціонерів: В. Леніна та Й. Джугашвілі, що ввійде в історію під іменем Сталін¹.

Грудень стане і поворотним моментом у Першій російській революції: збройний заколот у Москві (7 – 18 грудня 1905 р.), керований есерами та більшовиками Леніна, у котрому загинуло більше 1 тисячі людей, зазнає поразки, що ознаменує поступовий спад кризи у Російській імперії. Петербурзькі робітники, у своїй масі, заколот не підтримали. Ленінська ідея збройного повстання та терору стрімко втрачала актуальність. Настав час виборів до Державної думи, котрі Ленін вирішив проігнорувати, оскільки вважав народжений російський парламент – карикатурою на народне представництво.

¹ Йосип Сталін (1878/1879 – 1953 рр.) – російський державний та політичний діяч, революціонер. Справжнє прізвище: Джугашвілі. Походив з родини бідного шевця. Навчався у Тифліській духовній семінарії. З початку ХХ ст. – у революційному русі. З 1903 р. – більшовик, член РСДРП. З 1912 Р. – член ЦК РСДРП. Неодноразово заарештовувався та тікав з заслання. Приймав участь у кримінальних операціях – «експропріаціях» – на Кавказі. У 1917 р. – один з редакторів газети «Правада» у Петрограді. Після Жовтневого перевороту – один з лідерів комуністичної партії, народний комісар (міністр) у справах національностей РСФРР. Перебував на фронтах Громадянської війни як член Революційних військових рад. З 1922 р. – генеральний секретар ЦК ВКП(б). У 1941 – 1953 рр. – голова уряду СРСР. До кінця 20 - их рр. ХХ ст. став повноправним диктатором СРСР. Ініціатор масових репресій, колективізації, Голодомору 1932 – 1933 р., депортації народів, системи тотального терору. Очолював Червону армію під час війни з Німеччиною та її союзниками у 1941 – 1945 р. Встановив радянський контроль над Східною Європою, сприяв встановленню комуністичної диктатури у Китаї. Від сталінської тоталітарної диктатури постраждали близько 30 млн. людей.

Проте робота у підпіллі продовжувалась. Ленін покладав надії на весну 1906 року, коли революція могла б запалати з новою силою. Він утворював мережі конспіративних організацій, з різних міст Росії приїздили більшовики, з котрими він узгоджував дії. Спочатку вони приходили на явку, де з ними дискутувала Крупська. Найбільш цінним товаришам вона влаштовувала побачення з самим Леніним, або Л. Красіним, котрий відав бойовими загонами. Явки влаштовувалися у різних місцях: зубного лікаря Д. Двойрес, зубного лікаря Лаврентієвої, на книжковому складі, на квартирах співчуваючих. На публіці Ленін не виступав, проте постійно зустрічався на квартирах з активістами, розповідав їм про нагальні потреби в агітації робітників. Побоюючись арешту, він постійно змінював місце проживання, зустрічався з Крупською у різних частинах міста.

Революційні події у Росії змушували обидві фракції РСДРП шукати шляхів порозуміння. Зрештою, таке порозуміння меншовики пропонували постійно (маючи надію на перевагу серед членів партії). З іншого боку, Ленін прагнув очолити партію повністю, справедливо вважаючи, що революційне загострення сприятиме популяризації його фанатичних ідей. Сам він так резюмував свою позицію: «Злиття треба підтримувати. В інтересах злиття треба вести боротьбу з меншовиками через тактику у рамках товариства, намагаючись переконати всіх членів партії, зводячи полеміку до ділового викладу доводів за і проти, до з'ясування позиції пролетаріату і його класових завдань. Але злиття анітрохи не зобов'язує нас затушовувати тактичні розбіжності або викладати свою тактику непослідовно і не у чистому вигляді. Нічого подібного. Ідейну боротьбу за тактику, визнану нами правильною, необхідно вести відкрито, прямо і рішуче до кінця, тобто до об'єднавчого з'їзду партії. У єдиної партії тактика, яка визначає безпосередні дії партії, повинна бути одна»¹. І тактика мала бути виключно більшовицькою. Звісно, для цього було варто мати підтримку більшості делегатів

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 12. Октябрь 1905 – апрель 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 173.

на майбутньому об'єднавчому з'їзді соціал - демократів. У цьому Ленін не сумнівався. Домовленості було досягнуто.

10 квітня 1906 року у шведському Стокгольмі відкрився IV з'їзд РСДРП, що мав об'єднати обидві ворогуючі фракції. На цей раз представництво було більш репрезентативним: у з'їзді прийняли участь півтори сотні делегатів, але «меншовики виявились більшовиками» – люди Леніна виявились у меншості й отримали поразку зі своїми ініціативами. Було змінено склад ЦК: тепер він складався з семи меншовиків та трьох більшовиків. Ленін не потрапив до керівного органу партії. Меншовики критикували ленінську ідею диктатури та масових репресій, вважали, що буржуазія є союзником соціал - демократів під час революції. Навіть ідею Леніна про захоплення влади було запропоновано замінити на ідею силового здобуття прав для людей Росії. Плеханов заявив, що московське грудневе збройне повстання, кероване більшовиками, було помилкою. Аграрні плани Леніна націоналізувати землю також були відкинуті, меншовики вважали доцільнішим передавати земельні ділянки громадам, а не державі. Практика більшовиків поповнювати партійну касу шляхом пограбувань також зустріла рішучий осуд з боку меншовиків. Були і компромісні рішення: об'єднана РСДРП мала взяти участь у дочасних виборах до Державної думи, якщо такі будуть, хоча більшість більшовиків стояла проти. Тим паче, що меншовики вже мали свою парламентську фракцію у Державній думі. Фракція більшовиків навіть була змушена написати звернення до прибічників, де повідомлялось про подолання розколу й припинення існування окремих фракцій більшовиків та меншовиків. З'їзд завершив свою роботу 25 квітня 1906 року, і Ленін виявився знов переможеним ¹. Але, цього разу він вирішив не йти напролом, обравши

¹ У червні вийде ціла книга Леніна «Доповідь про об'єднавчий з'їзд Російської соціал - демократичної робітничої партії (лист до петербурзьких робітників)», де він на десятках сторінок обляяв меншовиків, проаналізував з вигідних для себе позицій перебіг та рішення з'їзду, а наприкінці трохи зрадив логіці та повідомив читачам, що тепер партія єдина та монолітна. Закінчив теж двозначно: «Повторюю: простору багато. Від парламентської фракції до - безпосереднього завдання вирвати владу. Ідейна боротьба у цих широких рамках може і повинна йти без розколу, при збереженні єдності дій пролетаріату. До такої ідейної боротьби і кличемо ми всіх соціал - демократів, які не бажають допускати, щоб наша партія надмірно ухилилася вправо». Уважний читач мав зрозуміти, що Ленін навіть не приховував своє єзуїтство: поборник єдності партії однозначно давав зрозуміти, що він є тим, до кого мають схилитись справжні революціонери. Іншого не дано.

тактику підпільної опозиційної діяльності у рядах власної партії. Злиття більшовиків та меншовиків виявилось суто формальним, але Ленін дозволив цій ілюзії існувати. Ти паче, більшовицька фракція де - факто нікуди не поділася.

Ленін створює неофіційний, але дієвий Більшовицький центр (БЦ), який здійснюватиме керівництво партійними осередками ленінського крила РСДРП, матиме окремі від решти партії джерела фінансування. Фактично, це був аналог Бюро комітетів більшості, але в умовах революції та дії ленінських експропріаторів Більшовицький центр нагадував таємну терористичну організацію. Тут варто зупинитись: якщо есери та анархісти вчиняли злочини з суто політичною метою (вбивства царських чиновників, поліцейських, жандармів), то більшовики вирішили скористатися ситуацією для вчинення злочинів з метою збагачення (поповнення партійної каси). Найбільшу активність становили бойові загони більшовиків на Уралі та на Кавказі. Уральську групу очолювали брати Кадомцеви (Еразм, Іван та Михайло), котрі у 1906 – 1907 рр. здійснили десятки пограбувань (серед яких декілька державних винних лавок). Найбільший успіх групи – пограбування поштового поїзду під Уфою у серпні 1906 р., де вони захопили більше 200 тис. рублів. Проте, уральська група більшість коштів лишала собі, аби фінансувати місцеві структури. Кавказька група за час вкрала приблизно 350 тис. рублів (про їх головну операцію буде зазначено нижче) і передавала всі кошти Більшовицькому центру, погоджувала з ним кожен свій крок. До того ж, БЦ готувався випускати фальшиві гроші ¹. Керівниками останнього були сам В. Ленін, О. Богданов та Л. Красін. Вони приймали рішення про пограбування, затверджували остаточний план та слідкували за його виконанням. Створення та діяльність БЦ стало своєрідним рубіконом: Ленін пов'язав політичну діяльність з суто кримінальною.

Імовірно, побоювання Леніна стосовно арешту були безпідставними, тому він продовжує публікуватись у газеті «Хвиля» (згодом назву змінили на «Вперед») ², котра замінила собою «Нове життя». Він продовжував жити на

¹ Фельштинский Ю. Вожди в законе. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – С. 9 – 11.

² У червні 1906 р. газету закрила влада, але більшовики одразу відкрили нове видання «Ехо».

квартирах соратників і проводив «квартирні» зібрання. У червні на одну таку зустріч приїде Р. Люксембург.

27 квітня 1906 р. зібралась I Державна дума, що складалась з 448 депутатів. Найбільше місць отримали ліберальні кадети (176 депутатів), на другому місці перебували члени «Трудової групи» (96 депутатів), далі йшли автономісти (70 депутатів), меншовики (18 депутатів), октябристи (16 депутатів), ліберальні прогресисти (12 депутатів). Більшовиків у Державній думі не було. Ленін з ідеєю бойкоту виборів сам перехитрив себе, що і визнав пізніше. Проте, доля посміхнулась комуністам: через свою різку антиурядову позицію, вже 9 липня перший російський парламент було розпущено імператором Миколою II. За місця у майбутній думі Ленін мав намір поборотися.

У травні 1906 р. Ленін вперше у житті виступає перед великою аудиторією у Росії: у Санкт - Петербурзькому Народному домі під псевдонімом «Карпов» він виголосив свої основні тези та розкритикував кадетську більшість парламенту – це, за його виразом, «зогниле болото»¹. Поліцію даний захід зовсім не зацікавив: два правоохоронці з'явилися у залі на початку заходу, але вже за декілька хвилин пішли. Цікаво, що у виступі Ленін заявив: Державну думу влада не розпустить. Через місяць з лишнім цей прогноз виявиться помилковим. Там же він двояко заявив, що рішення об'єднаної РСДРП варто однозначно виконувати, але... їх можна і «поповнювати»². Тобто, діяти так, як заманеться, не зважаючи на позицію партії.

Нові демократичні порядки дозволили лідеру більшовиків (хоча формальний статус Леніна після об'єднавчого з'їзду РСДРП не мав і натяку на керівну роль) стати своєрідним політичним оглядачем та журналістом. Весь інтерес він зосереджував на Державній думі, аналізуючи її роботу, даючи оцінки діяльності парламентських фракцій.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 104.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 91.

Певну симпатію Ленін мав до «Трудової групи», хоча вона і виступала за безкоштовну передачу землі селянам, що не відповідало планам Леніна стосовно націоналізації. В одній зі статей Ленін розлого похвалив трудовиків, хоча і закликав їх відійти від товариства з кадетами й бути більш революційними¹. Тактика Леніна була виваженою: нахвалювати рідну фракцію РСДРП (меншовиків) йому не надто хотілось, а своїх людей у думі він не мав. Чому б тоді не робити піар іншим політичним силам, але обережно вказуючи на їх мінуси? Цим Ленін намагався виробити собі гарну репутацію та показати, що його думка максимально об'єктивна. І, звичайно ж, він, особисто не має навіть тих мінусів, на котрі вказує стосовно парламентських фракцій. Ленін старанно виробляв реноме беззастережно правильного соціаліста, того, хто має право оцінювати з висоти інші партії.

Ленін, за градацією від найгірших до прийнятних, давав такі оцінки основним фракціям думи: «Октябристи – це вже пряма класова організація поміщиків і великих капіталістів. Контрреволюційний (протиреволюційний) характер цієї частини буржуазії ясний цілком. Вона стоїть на боці уряду, хоча і продовжує ще сперечатися з ним про поділ влади. Гейдени та Ко іноді навіть зливаються з кадетами в опозиції до старої влади, але навіть самі податливі до захоплення будь - якою «опозицією» люди не забувають через це справжньої сутності октябристської партії»². До кадетів він ставився негативно, але менш жорстко: «Ця партія не пов'язана виключно з яким - небудь одним класом буржуазного суспільства, але тим не менш вона наскрізь буржуазна. Її ідеал – очищене від кріпацтва, впорядковане буржуазне суспільство, в якому проти зазіхань пролетаріату повинна бути охорона на зразок... верхньої палати, постійної армії, невиборного чиновництва, каторжних законів про пресу і т.п. Кадети – партія напівпоміщицька. Вона мріє відкупитися від революції. Вона жадає згоди зі старою владою. Вона боїться революційної самодіяльності народу»

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 95 – 98.

² Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 143. Петро Гейден (1840 – 1907 рр.) – депутат Державної думи, один з лідерів октябристів.

¹. І, нарешті, трудовики мали деяку індульгенцію: «Різноманітність видів і відтінків цієї течії цілком відповідає різноманітності видів і величезній кількості «трудоючої» дрібної буржуазії у Росії. Селянство – головний оплот цієї течії, цих партій. Об'єктивні умови змушують селянство на рішучу боротьбу проти поміщицького землеволодіння, проти поміщицької влади і тісно пов'язаної з нею всією старою державною владою взагалі. Ця буржуазна демократія змушена ставати революційною... Зрозуміло, далі, що селянство втілює свої прагнення у формі утопій, тобто нездійснених побажань, на кшталт зрівняльного землекористування при збереженні панування капіталу» ². Далі Ленін не забув звинуватити трудовиків у дрібнобуржуазному мрійництві, вважаючи обов'язковою повну ліквідацію товарного господарства. І це при тому, що сам Володимир Ілліч визнавав селянство буржуазним за своєю суттю. Тобто, він йшов проти прагнень селян в ім'я перемоги марксистських догм. Таким чином, жодна політична сила у думі не була, на думку більшовицького ідеолога, дійсно народною. Хоча... саме ці партії народ і обрав.

Діяльність I Державної думи стала справжнім жахом для імперської влади Росії: домінуюче становище становили ліберали та соціалісти, котрі вимагали підзвітності та підконтрольності уряду парламентам, а також радикальної земельної реформи. Власне, більшість населення Росії становили селяни, тому депутати просто прагнули виконати волю виборців. Леніна це нервувало. Він критикує кадетів та підштовхує трудовиків: «У Думі будуть висунуті дві основні аграрні програми. Панівні у Думі кадети хочуть, щоб поміщики були ситі і селяни були цілі. Вони погоджуються на примусове відчуження більшої частини поміщицької землі, але, по - перше, припускають викуп, а, по - друге, стоять за ліберально - чиновницьке, а не революційно - селянське вирішення питання про засоби і шляхи проведення земельної реформи. У своїй аграрній програмі кадети, як і завжди, вужем в'ються між поміщиками і селянами, між старою владою і

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 144.

² Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 144 – 145.

народною свободою. Трудова або селянська група ще не цілком виразно встановила свою аграрну програму. Вся земля повинна належати трудящому народу, – питання про викуп обходиться поки мовчанням, а також і питання про стару владу... У кадетів знову вийдуть боязкі прохання замість гордих і сміливих, чесних і відкритих вимог народних представників. Побажаємо Трудовий групі виступити хоч на цей раз цілком незалежно і самостійно від кадетів»¹. Володимира Ілліча ніскільки не хвилювало те, що примусове і безкоштовне позбавлення поміщиків своєї приватної власності – це фантастика для капіталістичної Росії. Позиція кадетів була більш ніж ліберальною, вона була лівою, трудовики схилились до аналогічної. Піти проти всього соціально - економічного ладу держави парламент не міг. На практиці, навіть вимоги кадетів були зустрінуті владою як сюрреалістична ахінея. Прем'єр - міністр Росії І. Горемікін справедливо зауважував депутатам, що влада не може визнавати право приватної власності за одними та одночасно відбирати приватну власність в інших.

Не забуває Ленін і критикувати власну партію: рішення ЦК РСДРП про свободу слова та допустиму критику партійних рішень на місцях й у соціал - демократичній пресі, одночасно з заборонаю такої критики на мітингах – Леніна роздратувало, бо, на його думку, критикувати власну партію публічно – норма, якщо це не виходить за межі ідейних засад соціалізму. Вже за 10 з лишнім років його позиція зміниться на діаметрально протилежну. Але, навесні 1906 р. він заявляє, що принцип демократичного централізму полягає у праві на привселюдну критику своєї ж політичної сили, при збереженні принципу єдності дії. Цією дивною маніпуляцією Ленін прагнув зберегти своє право на жорстку критику меншовиків й автономну участь в РСДРП, паралельно збираючи своїх прихильників. Якщо не він на чолі партії – чому б не перетворитись на демократа та поборника плюралізму? 20 травня 1906 р. він навіть звертається у пресі до партійних активістів у регіонах, аби вони вплинули на ЦК РСДРП та

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 101.

пролобіювали скасування рішення про обмеження критики партії¹. У цей же день Ленін настрочив ще одну статтю², де публічно розніс Плеханова, котрий у відкритому листі до робітників закликав підтримати Державну думу як виразника інтересів всього народу. І ця публіцистична війна проти Плеханова не закінчиться однією статтею.

Ленін пішов далі та прямо й публічно піддав сумніву об'єднання партії. 26 травня він публікує свої думки у газеті «Вперед»: «Більшовики вже півтора роки твердять, що помилка меншовиків – невміння виділяти революційну буржуазну демократію зі всієї тієї буржуазної демократії, яка швидко втрачає саме тепер свою революційність. Більшовики вже півтора роки твердять, що меншовики, через смішний страх «наблизитися» до есерів, непомірно наближаються до кадетів, недостатньо оцінюючи буржуазну демократію революційного кольору. Більшовики твердять, що опортунізм меншовиків полягає у забутті корінних інтересів демократії, а отже, і соціалізму, бо реальні успіхи його в епоху буржуазної революції неможливі окрім успіхів демократії – заради тимчасових успіхів лібералізму, – у сліпому схилянні перед мішурними тріумфами земців, або кадетів»³. Власне, після таких слів важко було б вважати, що єдність РСДРП є хоч трохи реальною. І це менш ніж за два місяці після стокгольмського з'їзду.

Розпуск I Державної думи 9 липня 1906 р. викликав у Леніна справжню зловтіху: він висміював нікчемні надії кадетів на легальний спосіб реформування Росії; повторював, що більшовики попереджали – не можна гратися з монархічною владою у компроміси; розписував, що Державна дума мала бути органом революції, а не боротьби за владу при збереженні старих порядків. У середині липня 1906 р. він пише: «У свідомість самого темного мужика стукає тепер обухом вбита думка: ні до чого Дума, ні до чого ніяка Дума, якщо немає

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 128 – 130.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 131 – 136.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 151 – 152. Говорячи про «революційну буржуазну демократію», Ленін має на увазі селянство, яке є одночасно і буржуазним, і революційним, а відтак – союзником пролетаріату, хоча й з іншими цінностями та сподіваннями. Цьому присвячена стаття Леніна «Як міркує т. Плеханов про тактику соціал - демократії».

влади у народу. А як добути владу? Повалити стару владу і заснувати нову, народну, вільну, виборну»¹. Ленін прямо пропонував збройне повстання, прологом до якого мав би стати загальнонародний політичний страйк. Проте, пік революції пройшов у грудні 1905 р. Від цього моменту революція йшла на спад. Новим прем'єр - міністром став П. Столипін², котрий запровадив жорстку політику придушення антивладних виступів (військово - польові суди, утворені Столипіним, засудять до повішення 1139 чол. у 1907 р., 1340 чол. у 1908 р., 717 чол. у 1909 р.³), одночасно намагаючись проводити капіталістичні реформи. Розпуск парламенту не став його кінцем, адже мали відбутись вибори до Державної думи наступного скликання. Але, Ленін і надалі видавав бажане за дійсне й закликав до громадянської війни.

Єдиним коротким натяком на громадянську війну, про яку так мріяв Ленін, і яка так і не почалася, стало повстання військових моряків у Свеаборзі (Фінляндія). 9 липня 1906 р. 180 депутатів вже розпущеної думи випустили звернення до народу («Виборзька відозва»), де закликали до громадянської непокори, а саме не сплачувати податки та ухилятися від військової повинності⁴. 18 липня моряки військової бази у Свеаборзі розпочали стихійне повстання, у котрому взяли участь до 2 тис. військових. Хвилювання перекинулись і на місто Гельсінгфорс (сучасна столиця Фінляндії – Гельсінкі). У місті діяли загони Червоної гвардії. Ленін розпорядився направити до Свеаборга делегацію більшовиків, аби взяти під контроль повсталих. Проте, вже 20 липня повстання

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 313.

² Петро Столипін (1862 – 1911 рр.) – російський державний діяч. Походив з дворян, навчався на фізико - математичному факультеті Санкт - Петербурзького університету. Далі – на державній службі. У 1902 – 1903 рр. – губернатор Гродненської губернії, 1903 – 1906 рр. – губернатор Саратовської губернії, у 1906 – 1911 рр. – міністр внутрішніх справ. Одночасно, у 1906 – 1911 рр. – прем'єр - міністр Російської імперії. Сповідував консервативні монархічні погляди, впроваджував аграрну реформу, націлену на зростання фермерських господарств. Запровадив військово - польові суди проти державних злочинців. Пережив багато замахів на своє життя. Вбитий 1911 р. у Києві анархістом Д. Богровим. Самого вбивцю одразу схопили, судили та стратили, однак примітно, що Богров вже багато років співпрацював з російськими спецслужбами.

³ Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. 1900 – 1917. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=Kp05DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

⁴ Підписантів будуть судити, але жодного значного покарання від «страшної» імперської влади вони не понесуть: терміни ув'язнення не перевищуватимуть декількох місяців. Проте, їх було позбавлено права обиратися до думи вдруге.

було придушено, а його лідери – страчені. Російська влада посилила свої позиції, дещо прикрутивши вентиль демократичних свобод та влаштувавши арешти активних революціонерів, включно з більшовиками.

Володимир поселяється разом з О. Богдановим у поселенні Куоккала на території Великого князівства Фінляндського, що мало автономний статус у складі Російської імперії¹. Це мало забезпечити йому меншу імовірність потрапити до рук поліцейсько - жандармських структур Росії. За декілька днів до них приєдналась Крупська та її мати. Мешкали вони на двоповерховій дачі «Вааса», власник котрої співчував соціал - демократичному рухові. Перебуваючи у кількох кілометрах від столиці Росії, Ленін був одночасно і у відносній безпеці, і поряд з основними політичними процесами. На дачі відбувались зустрічі з партійними діячами (сюди ненадовго загляне Троцький, що втік з заслання), велась переписка з осередками партії. До «Вааса» стікаються грошові потоки від більшовицьких пограбувань російських установ та приватних осіб. Більшовицький центр діяв результативно. У цей період лідерами більшовиків була трійка: Ленін, Красін та Богданов. Останній став просто - таки правою рукою вождя більшовиків, тоді як Надія виконувала функції посильної, щоденно відправляючись до Санкт - Петербургу і назад.

Хоч революція явно йшла на спад (за винятком весни – літа 1906 р., коли маже половина європейської частини Російської імперії була охоплена селянськими хвилюваннями), але коротка демократизація Росії дозволяла соціал - демократам відкрито розповсюджувати агітаційні матеріали. Тепер Ленін публікувався у газеті «Пролетар», що виходила підпільно, але постійно.

У серпні Ленін посилив публіцистичну критику меншовиків у пресі, називаючи їх завуальовано «праве крило». Дане «крило», що контролювало ЦК РСДРП, не бажало йти на збройний виступ, прагнуло протестувати проти розпуску думи шляхом демонстрацій, а не збройних виступів, що на думку Леніна

¹ Фіни вороже ставились до русифікаторської політики Санкт - Петербургу, прагнули не лише зберегти, але і посилити свою автономію. Наявність адміністративного кордону, митних правил призводили до того, що революціонери зі всієї Росії могли спокійно почуватись у Фінляндії, де вплив російських силових органів був обмежений, а місцева влада та поліція могли навіть допомагати ворогам російської влади.

було непослідовним, розійшлося з авангардом пролетаріату і т.п. Політику РСДРП після розпуску парламенту він охрестив «повним провалом опортуністської тактики»¹. Місяць за місяцем Володимир підточував камінь єдності власної політичної сили, що добре корелювало з подіями у Росії, а саме спадом революційних настроїв.

Від серпня 1906 року – до травня 1907 р. Ленін продовжував жити на дачі «Вааса», перебуваючи у стані підпільника, якого ніхто не шукав. У листопаді 1906 р. відбулось засідання 144 більшовиків, які вирішили приймати участь у виборах до II Державної думи (незадовго до цього Ленін мав діаметрально протилежну позицію, але без мук совісті її змінив), хоча в умовах формального об'єднання більшовиків з меншовиками це зібрання не мало жодного значення. Різниця тактика: меншовики не виключали блокування з кадетами, тоді як більшовики були проти. Вибори відбулися у січні 1907 р. і об'єднана РСДРП отримала 65 мандатів. Фракцію очолив молодий та перспективний меншовик І. Церетелі². Інші значні фракції: трудовики взяли 104 мандати, кадети – 98 мандатів, фракція поляків – 46, октябристи – 44, есери – 37, фракція мусульман – 30, козака фракція – 17, народні соціалісти – 16, монархісти – лише 10. Вся робота Державної думи носила крайній антиурядовий характер, оскільки опозиційні сили отримали потужну перевагу над провладними депутатами. На дачі Ленін неофіційно зустрічався з деякими депутатами від РСДРП, саме керівництво роботою більшовиків у Держдумі було доручено Богданову.

У травні 1907 року відбувається новий, V з'їзд РСДРП у Лондоні³, котрий мав ще більшу, ніж раніше, явку: були присутні близько 300 делегатів. Цього разу позиції Леніна були сильнішими – він контролював половину учасників. До з'їзду

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 13. Май – сентябрь 1906. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – С. 364.

² Іраклій Церетелі (1881 – 1959 рр.) – російський політичний та державний діяч грузинського походження. Походив з дворян, навчався в університетах Москви та Берліна. З 1903 р. – в РСДРП, меншовик. Працював головним редактором журналу «Квалі». З 1907 р. – депутат Державної думи, лідер фракції РСДРП. Після розпуску II Держдуми – сидів у тюрмі та відбував заслання. У квітні 1917 р. став членом виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, у травні – липні перебував на посаді міністра пошти і телеграфу Росії. Один з лідерів меншовиків, депутат Установчих зборів. Засудив Жовтневий переворот Леніна. У 1918 р. став фактичним творцем незалежної Грузії. З 1921 р. перебував в еміграції, жив у Франції та США. Працював юристом, будучи одним з провідних діячів грузинської діаспори.

³ І знов на території церкви.

долучились представники соціал - демократичних організацій національного спрямування – латиські, єврейські, польські (була присутня і близька до Леніна польська представниця Р. Люксембург). Ленін відчув за собою силу та пішов у наступ: засудив діяльність фракції соціал - демократів у Державній думі, де більшість складала меншовики, та звично облаяв всіх меншовиків. Ті, зі свого боку, облаяли Леніна як людину, що поповнює партійну касу недопустимими методами – пограбуваннями (їх було прийнято тактично іменувати «експропріація»): один з лідерів фракції меншовиків Ф. Дан вважав Леніна та його фракцію кримінальними злодіями, Ю. Мартов закликав виключити більшовиків з партії. Навіть Г. Плеханов обрушився з критикою на свого вихованця. Цього разу Ленін... втретє зазнав поразки. Меншовики знов, традиційно, завоювали перевагу серед делегатів.

Повертаючись на дачу «Вааса», Ленін перестрашувався: зголив бороду, підстриг вуса та надів на голову солом'яний капелюх. Такий трюк він виконуватиме і надалі. Поразка була вже звичною, вона особливо не впливала на роботу Більшовицького центру. А останній якраз провів свою найбільшу операцію.

У червні 1907 р. кавказькі більшовики здійснили збройний напад на карету казначейства у Тифлісі ¹. Пограбування готував Й. Джугашвілі (він же Коба, він же Сталін), а проводив більшовицький бойовик Камо ² з товаришами. У результаті нападу з використанням гранат та вогнепальної зброї загинуло 40 чоловік, було поранено півсотні. Більшовики захопили величезні, на той час, кошти державного банку Росії: 341 тис. рублів, або 170 тис. доларів США ³. Гроші були передані Більшовицькому центру. Такий успіх забезпечував Леніну з товаришами безбідне існування на протязі багатьох років.

¹ Ідея пограбування була узгоджена з Леніним у квітні 1907 р. Окрім нього, Сталіна та Камо, посвяченими були Богданов, Красін та Литвинов.

² Симон Тер - Петросян (1882 – 1922 рр.) – російський революціонер вірменського походження, більшовик, контрабандист, терорист. Загинув в автокатастрофі. Ленін з гумором називав його «кавказьким розбійником», що насправді було чистою правдою.

³ Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. . – М.: Аграф, 2001. – 320 с.

Влітку 1907 р. Ленін ненадовго виїжджає з Фінляндії до Німеччини, де у м. Штутгарт приймає участь в конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу. Лідери європейського лівого руху з прихильністю поставились до тез Леніна щодо боротьби з імперіалізмом та можливістю скористатися майбутніми війнами між державами для захоплення влади соціал - демократами. Ці ідеї, підтримані Р. Люксембург та іншими представниками СДПН, були пророчими: після початку Першої світової війни російські та німецькі ліві матимуть змогу взяти владу без виборів. З різними результатами.

3 липня 1907 р. Перша російська революція, виконавши частину своїх завдань, завершилась: II Державну думу розпущено, що не викликало особливого опору з боку народу, проте стало першим кроком уряду стосовно наведення ладу у державі. Від парламентаризму російська влада відмовлятися не збиралася, оскільки передбачались нові вибори за новим законодавством. Справа у тому, що склад думи був надто лівим, більшість урядових законопроектів саботувались, тому влада прагнула створити більш поміркований та дієздатний (і контрольований) парламент. Саме тому нове виборче законодавство створювало переваги для заможних верств населення, а також зменшувало представництво з «не російських» в етнічному плані регіонів. III Державна дума, котра розпочне свою роботу у листопаді 1907 р., вже буде «терпимою» для імперської влади. А деяку кількість колишніх депутатів влада вирішила репресувати, звинувативши в антидержавній діяльності.

21 – 23 липня 1907 року у фінському місті Котке відбулась конференція РСДРП, на котрій були присутніми 26 делегатів: 9 більшовиків, 5 меншовиків, 5 польських соціал - демократів, 5 представників Бунду, 2 латиські соціал - демократи. До питань, які виносились на розгляд, належали можлива участь у виборах до III Державної думи, вироблення виборчої платформи, тактичний союз з іншими партіями, ставлення до Всеросійського з'їзду профспілок та ставлення до політичного терору. Враховуючи реальне завершення Першої російської революції та засудження меншовиками збройних пограбувань з боку більшовиків,

В. Ленін та М. Рожков ¹ зробили спільну заяву, у котрій констатували, що «...на цей час ми вважаємо метод терору таким, що не досяг своєї цілі, оскільки зараз єдиним методом боротьби має бути наукова пропаганда та Державна дума як агітаційна трибуна. Ми залишаємо за собою право, залишаючись у партії, не гарантувати постанови про терор і у випадку, якщо Центральний комітет схвалить постанови конференції, зовсім піти з партії» ². Поразка Першої російської революції вимагала від більшовиків нового підходу: царизм хоч і переміг, але явно дав слабіну, і цією слабиною гріх не було б скористатися. Ленін, на відміну від О. Богданова та інших впливових більшовиків, не вважав доцільним бойкот виборів. Так, це шкодило авторитетові Леніна навіть у колі однодумців, але, коли це було необхідно, він умів бути гнучким. Наступну революцією варто було довго готувати ідеологічно.

Завершення революційних потрясінь, від котрих населення відверто втомилося, та якісна робота уряду П. Столипіна призвели до того, що Росія швидко повернулася до спокійного розвитку: економіка у наступні роки стрімко зростатиме, рівень життя, хоч і не надто активно, підвищуватиметься, агресія у суспільстві зменшиться. Есерівські та анархістські терористи не зникнуть, проте їх діяльність вже не матиме такого розмаху, як раніше. Політичні та громадянські права, надані маніфестом Миколи II від 17 жовтня 1905 р., нікуди не зникнуть, Державна дума (хоч і з лояльним, у своїй більшості, до уряду складом) продовжить свою роботу. Завдяки революції 1905 – 1907 рр. Росія якісно змінилася: вона стала більш цивілізованою, майже європейською (у політичному контексті) державою. Столипін прагнув двох десятиліть спокійного розвитку – тоді Російська імперія стане в один ряд з передовими країнами світу в усіх

¹ Микола Рожков (1868 – 1927 рр.) – російський політичний діяч, історик, професор. Народився у родині вчителя. Навчався на історико - філологічному факультеті Московського університету. З 1905 р. член РСДРП, більшовик. Член ЦК партії з 1907 р. Писав статті для більшовицьких видань. 1908 – 1917 рр. провів в ув'язненні та засланні. 1917 р. перейшов на меншовицькі позиції, займав посаду заступника міністра пошти і телеграфу у Тимчасовому уряді. Засудив Жовтневий переворот 1917 р., але боротися проти комуністичної диктатури не став. Займався публіцистикою. Підтримував ленінську політику НЕПу. У 20 - их рр. декілька разів заарештовувався радянською владою, відбував заслання у Пскові. Викладав у Пскові та Москві.

² В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 27.

сферах. Наступні 7 років будуть ніби доводити правоту цих слів прем'єр - міністра.

Перша російська революція утвердила більшовиків як повноцінну політичну силу, про котрих знали, які мали своє організаційне ядро та стратегію. Ленін став повноцінним політиком, який міг розраховувати на декілька тисяч соратників по всій Російській імперії. Якщо до 1905 р. більшовизм був більше емігрантським проектом, то після 1905 р. він впевнено пустив своє коріння Росією.

6. Тактична евакуація та життя в еміграції

Влітку 1907 р. політична ситуація у Російській імперії стрімко змінилась: Перша російська революція добігла свого кінця, 3 червня імператор Микола II розпустив II Державну думу, змінив виборче законодавство на користь заможних верств населення та надав санкцію правоохоронним органам посилити натиск на опозицію. Настала епоха реакції, як її стане прийнято називати у радянській історіографії. Насправді ж це була лише часткова контрреволюція.

Ленін і далі продовжував жити в автономній Фінляндії, звідти керуючи більшовиками посередництвом свого Більшовицького центру. Однак, у листопаді 1907 р. ситуація змінилась: демократичний фінський парламент було розпущено, а російські правоохоронні органи почали проводити оперативні заходи із затримання російських політичних злочинців, котрі до цього почувалися у Фінляндії наче на курорті. Леніну повідомили про поліцейські рейди поблизу поселення, російська влада напевно напала на слід ідеолога та організатора червоного тероризму й експропріацій¹. Не надто радіючи перспективам відправитись у нове заслання до Сибіру (або отримати кулю у голову), Ленін вирішує змінити дислокацію. Поки Н. Крупська та О. Богданов займались знищенням документів, сам Володимир Ілліч відправляється у Гельсінкі. Він орендує кімнату у приватному будинку у передмісті. Незабаром до нього приєднується дружина і, обдумавши варіанти та враховуючи посилення уваги до них з боку поліції, вони вирішують вдатися до тактичної евакуації закордон.

Для того аби зберегти всі контакти з російськими більшовиками, Ленін відправляє дружину до Санкт - Петербургу, а сам, вирішивши не чекати на неї,

¹ Насправді правоохоронці шукали у тому районі соціалістів - революціонерів, не знаючи що поблизу знаходився один з лідерів РСДРП. Не знав про мотиви поліції і сам Ленін, але явно стурбувався. Взагалі, у більшовиків тоді панувала деяка параноя стосовно спостереження. Так, більшовик В. Бонч - Бруєвич згадував той період у Фінляндії: «Куоккала та її околиці були наводнені шпигунами. Досить було кому - небудь з нас злізти на цій станції та піти у будь - яку сторону, навіть у самий глибокий обхід, або в абсолютно протилежному напрямку від вілли «Вааса», - як за нами відразу ж або йшли невідомі люди, або їхали візники. Були випадки, що на шляху нас зупиняли і питали то дорогу, то пропонували допомогти у шуканні дачі, або робили ще якісь подібні пропозиції, аби наблизитися і розглядіти нас, звіряючи, може бути, з тими фотографіями, які у шпигунів нерідко були, якщо їм було наказано стежити за певними особами». Судячи з цих споминів, пересторога не була явно обґрунтованою, «шпигунами» могли бути просто привітні місцеві люди, або такі самі подорожні, як і Бонч - Бруєвич.

відправився у дорогу. Фінські соціалісти та навіть місцевий поліцейський¹ надали Володимирові необхідну допомогу, адже представники російських спецслужб контролювали всі легальні шляхи перетину кордону. Для уникнення зустрічі зі стражами закону Ленін перепливав на човні з одного фінського острівця на інший. Одного разу, перебуваючи у супроводі двох сп'янілих селян - провідників, Ленін ледь не провалився під лід, що могло кардинальним чином змінити історію людства.

Втім, 12 грудня 1907 р. Ленін сів на паром до шведського Стокгольму. Дочекавшись там приїзду Надії, вони відправляються до Швейцарії, відвідавши попутно Берлін. У місті напередодні їхнього приїзду серед російських емігрантів проводились обшуки й арешти, тому член берлінської групи більшовиків Р. Аврамов, що зустрів Леніна та Крупську, не радив йти до когось на квартиру, а водив їх цілий день з кафе у кафе. В одному з них вони отруїлись рибою. Вечір провели в гостях у Розі Люксембург.

У Женеві, куди вони прибувають на початку січня 1908 р., Ленін та Крупська повернулись до звичного ритму: статті, переписка, зустрічі з партійцями, організація видання газети «Пролетар». Вечорами ходили до театрів та дивитись кіно. Але, настрої панував сумний. Знов поставала проблема грошового забезпечення. Грабувати заможних росіян та банківські установи більшовики навчилися, але не все було так просто. Вкрадені з розбоєм гроші у Тифлісі чекали на свій час. Їх не можна було використовувати: спочатку треба було розмінати. У Росії це було проблематично здійснити через нумерацію купюр. Тому, більшовики вирішили зробити це у європейських банках. Проте, серед залучених для обміну перебував агент російських спецслужб Я. Житомирський². Він видав у Берліні бойовика Камо, котрого заарештували з валізою динаміту і посадили до німецької в'язниці (був переданий Росії). У

¹ Для фінського народу, що прагнув незалежності, будь-який противник російського царизму був справжнім другом.

² Яків Житомирський (1880 р. – дата смерті невідома) – німецький революціонер єврейського походження. Навчався на медика у Берліні. Був «агентом» «Іскри», членом РСДРП. Входив у ближнє коло спілкування Леніна, одночасно працюючи на російські та німецькі правоохоронні органи. Викритий після 1917 р. Емігрував до Латинської Америки.

Стокгольмі був заарештований більшовик «Латиш», член Цюріхської групи, у Мюнхені – Сара Равіч, член Женевської групи, Богдасарян і Ходжамірян. У самій Женеві був заарештований Микола Семашко, на адресу якого прийшла листівка на ім'я одного із заарештованих. Ця історія, отримавши широкий розмах у пресі, змусила меншовиків та швейцарських соціалістів чітко відмежуватись від учасників схеми. Мешканці Швейцарії на початку 1908 р. були перелякані тим, що серед них є представники міжнародного злочинного угруповання. Про це з жахом говорили за столом у тому пансіоні, куди Ленін з Крупською ходили обідати ¹... Навіть не уявляючи, що головні організатори їдять за сусідніми столиками.

Перехворівши на грип, Володимир вирішує подихати морським повітрям: у квітні 1908 р. він відправляється до Італії, де на острові Капрі проживав відомий письменник Максим Горький. Перед поїздкою Ленін написав Горькому листа з пропозицією відпочити в нього і отримав згоду. Тим паче, що Горький вже не один рік фінансував більшовиків та мав у друзях ленінського соратника А. Луначарського. Коханка Горького – актриса М. Андрєєва ² – була фанатичною більшовичкою та виконувала різноманітні завдання партії. Прихопивши з собою свого найближчого товариша О. Богданова, Ленін та Крупська відправились на відпочинок, який пройшов чудово.

І Горький, і Ленін виявились великими шанувальниками гри у шахи, хоча О. Богданов грав найкраще. Була тут і практична складова: зблизившись з М. Горьким, Ленін отримав для себе і своєї фракції великого спонсора. Дружба Леніна з великим російським письменником не була однозначною. Горькому не подобалась надмірна непоступливість Леніна у політичних питаннях, віра у свою непогрішимість та небажання дослухатись до точки зору інших. Втім, Ленін ще гостюватиме у Горького у 1910 році. Дружба з О. Богдановим також давала

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть II. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1399-vozpominaniya-o-lenine-chast-ii.html>

² Марія Андрєєва (1868 – 1953 рр.) – російська театральна акторка. Працювала у Московському художньому театрі разом з легендарним режисером К. Станіславським. Член РСДРП з 1904 р. Була коханкою мільонера С. Морозова та М. Горького. Після дивного самогубства Морозова – отримала його страховку на суму 100 тис. рублів, передавши більшість коштів до партійної каси більшовиків.

тріщину: останній не погоджувався з позицією Леніна щодо участі у виборах до Державної думи.

Відпочивши один тиждень у гостях, побувавши у місцевому музеї та на вулкані Везувій, Ленін полишає віллу Горького. Після Італії Володимир відвідує Лондон, працює у бібліотеці над новою книгою, далі повертається до Женеви, де його зустріла тепер уже також революціонерка – сестра Марія. Приїхали жити до Женеви і більшовик Г. Зінов'єв¹ з дружиною З. Ліліною², Л. Каменєв³. Надія у цей час починає ходити на курси з вивчення французької мови. Життя набуло звичних ритмів публіцистичної роботи, зустрічей з товаришами із Росії, надання порад й рекомендацій партійним осередкам, боротьби з меншовиками.

У грудні 1908 р., за рішенням Більшовицького центру, подружжя з тещею переїздить до Парижу⁴. Їм склали кампанію соратники Ілліча – Г. Зінов'єв та Л. Каменєв, а також сестра Марія Ульянова. Причиною було те, що на той час саме Париж був центром російської еміграції, де вже розмістились впливові представники есерів та меншовиків, тому варто було «тримати руку на пульсі». Ленін не любляв Париж, тому переїжджав без зайвого задоволення. З іншого боку, Крупській дуже сподобалась велика квартира, котру вони орендували на окраїні французької столиці. Він розпочав писати нову об'ємну працю, чому

¹ Григорій Зінов'єв (1883 – 1936 рр.) – радянський державний та політичний діяч, революціонер. Справжнє прізвище Радомисльський. Народився у заможній родині єврейського підприємця. Навчався вдома, з початку ХХ ст. – у революційному русі. З 1902 р. – в еміграції. Член з РСДРП (більшовик) з 1903 р., член ЦК партії з 1907 р. Займався публіцистикою, редагував більшовицькі видання. Після 1917 р. – один з лідерів РСФРР та СРСР. Займав посаду голови виконкому Комінтерну (1919 – 1926 рр.). На початку 20 - их рр. ХХ ст. був союзником Сталіна, пізніше перейшов до нього в опозицію. Наприкінці 20 - их рр. втратив своє становище, піддавався арештам і засланням. На показових сталінських судових процесах звинувачений у підривної діяльності та розстріляний.

² Злата Ліліна (1882 – 1929 рр.) – російська та радянська партійна діячка єврейського походження, педагог, журналістка. Справжнє прізвище: Бернштейн. Будучи після 1917 р. керівницею відділу освіти петроградського виконкому, виступала за примусове вилучення дітей у батьків, аби у радянських садочках і школах виховати людей нового покоління – справжніх комуністів. Померла від раку легень.

³ Лев Каменєв (1883 – 1936 рр.) – радянський державний та політичний діяч, революціонер. Справжнє прізвище Розенфельд. Народився у родині інженера. Навчався на юриста у Московському університеті. Підтримував соціал - демократичний рух. 1902 р. заарештований. Після звільнення – емігрував до Європи, де долучився до команди Леніна. З 1903 р. проводив агітацію у Росії. Член РСДРП (більшовик) з 1903 р, член ЦК партії з 1907 р. Редагував газету «Правда». У 1914 – 1917 рр. – під арештом та у засланні. Після 1917 р. – один з лідерів РСФРР та СРСР, на вищих державних і партійних посадах. 1926 – 1927 почав стрімко втрачати позиції. З 1932 р. заарештовувався та відбував заслання. На показових сталінських судових процесах звинувачений у підривної діяльності та розстріляний.

⁴ Біограф Леніна Роберт Сервіс з гумором назвав його «політичним бродягою, що наче циган кочував по центру Європи».

сприяли ресурси паризьких бібліотек. Париж полюбляли російські емігранти різних політичних спрямувань, тому тут Ленін поринув у політичну дискусійну боротьбу як з есерами, так і з меншовиками. Вдалині від Росії емігранти часто зустрічались у кафе, де могли мирно вести запальні дискусії. У 1909 р. Ленін часто до ночі просиджував по кафе, мало буваючи вдома. На додачу існувала ще одна група: радикальні більшовики, що вважали відхід Леніна від ідеї постійної терористичної боротьби та участь РСДРП у роботі Державної думи (у III Державній думі більшовики мали своїх представників) ледь не зрадою ідеалів марксизму. О. Богданов, який уособлював цю «фракцію у фракції», ще після спільного з Леніним відпочинку на о. Капрі самостійно полишив редакцію більшовицької газети «Пролетар». Найкращі соратники стали противниками.

До початку 1909 р. з меншовиками вдалось трохи налагодити стосунки. Обидва угруповання РСДРП вирішили нарешті видавати спільне друковане видання «Соціал - демократ», до редакції котрого увійшли Ленін, Каменєв, Зінов'єв, Мартов та Мархлевський¹. Те, що меншовик у редакції був лише один – Ю. Мартов – свідчило, що більшість (меншовики) були готові йти на поступки заради порозуміння з меншістю (більшовиками). Та й сама ситуація у Росії вимагала спільної роботи. У Леніна з'явилася чудова нагода впливати на Юлія Мартова, котрому було властиве навіювання певних настроїв. З часом Ленін почав радіти тому, що майже підкорив свідомість Мартова своїй волі й останній скоро стане справжнім більшовиком. Але, невдовзі у паризькій еміграції з'явився інший політичний важковаговик – меншовистський лідер Ф. Дан, який врятував свідомість Мартова від політичної невпевненості.

З групою Богданова ситуація складалась гірше: першу половину 1909 р. Ленін постійно вступатиме з ними у дискусії, які будуть для нього важкими, бо протистояти доводилось більшим більшовикам, ніж був він сам. До того ж, Богданов, Луначарський та Горький, під італійським Сонцем на о. Капрі, займались немислимим: вирішили створити нову релігію без Бога, але з

¹ Юліан Мархлевський (1866 – 1925 рр.) – польський, російський та німецький революціонер. Член РСДРП. Під час вторгнення Червоної армії до Польщі у 1920 р. очолював маріонетковий комуністичний уряд так і не створеної Польської радянської республіки.

марксизмом, котрий мав замінити біблійні догми ¹. Це вражало, забиравало багато сил та розхитувало нерви Леніна. Для зняття стресу він на тиждень полишив все та поїхав відпочивати до Ніцци.

У травні 1909 року під псевдонімом «В. Ільїн» виходить фундаментальна філософська книга Володимира Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію», котру він писав на протязі лютого – жовтня 1908 р. У ній Ленін скористався своїм класичним прийомом: критикою опонентів, включно з працею свого колишнього друга та соратника О. Богданова «Емпіріомонізм» ². Проте, цією працею Ленін мав намір стати в один ряд з Марксом та Енгельсом, що йому частково і вдалося, оскільки «Матеріалізм і емпіріокритицизм» стане головним філософським твором його життя (і обов'язковим для мільйонів жителів майбутнього Радянського Союзу).

Дана книга була присвячена обґрунтуванню правильності матеріалізму (прибічниками котрого за життя були основоположники комуністичної ідеї К. Маркс та Ф. Енгельс) супроти емпіріокритицизму (представниками котрого були філософи Р. Авенаріус та Е. Мах). Якщо перший визнавав первинність матерії (що Леніну подобалось), то другий визнавав первинність ідей, думок, відчуття, досвіду (що Леніну не подобалось й було затавровано як ідеалізм і «тарабарщина»). Лідер більшовиків доводив, що матерія існує незалежно від відчуття, а саме відчуття, думки та свідомість людини – є вищим продуктом особливим чином організованої матерії ³. Людська свідомість – просто відображення буття, оточуючого середовища. Присвячуючи десятки сторінок критиці емпіріокритицизму, аналізу філософських праць закордонних та вітчизняних мислителів, Ленін не забуває про колишнього найближчого соратника, констатує, що «Не те важливо, як розвинув або як підправив, або як погіршив махізм Богданов. Важливим є те, що він покинув матеріалістичну точку

¹ Так зване «Богобудівництво».

² Наряду з цією працею, 1908 р. більшовицькі діячі випустили збірку «Нариси з філософії марксизму», котра справила на Леніна вкрай негативне враження: його соратники відверто «інакше» розуміли марксизм, ніж він. Авторами були: О. Богданов, А. Луначарський, В. Базаров, Я. Берман та інші.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 18. Материализм и эмпириокритицизм. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 50.

зору і цим засудив себе неминуче на плутанину й ідеалістичні блукання»¹. Якщо Богданов відкидав поняття об'єктивної істини, вважаючи, що вона є ідеологічною формою – організуючою формою людського досвіду – й у кожної людини істина може бути своя, то Ленін мав протилежну думку: істина існує незалежно від людського розуміння, так само як Земля існувала задовго до появи людей. Окрім того, шлях марксизму дозволяє «...наближатися до об'єктивної істини все більше і більше (ніколи не вичерпуючи її)»². Інші шляхи, на думку Леніна, приведуть до плутанини і брехні. Цим догматом Ленін заперечував будь - які спроби реформувати, або піддати ревізії ідеологічну спадщину К. Маркса, що спробували вчинити О. Богданов, А. Луначарський та ін.

Праця Леніна хоч і стала знаковою для марксистської філософії, але залишила за собою питання, на котрі звертали увагу сучасники: як у короткий термін Ленін зміг проаналізувати десятки великих філософських праць? Критики Леніна вважали, що він доволі поверхово їх «прогортав», аби лише надати власній книзі образу дослідження, що базується на великій кількості джерел. Постійні апеляції до О. Богданова та відверте таврування його позиції також викликали питання. Дослідник Ю. Фельштинський пов'язує це з боротьбою за гроші: нібито Ленін прагнув позбутись впливового члена Більшовицького центру, аби розподіляти грошові кошти з таємної партійної каси самотійно³. Так, чи інакше, але розрив з фанатичним більшовиком О. Богдановим був явно дивним, оскільки ідеологічні розходження не були критичними. З іншого боку, не варто відкидати і нетерпимість Леніна до будь - якої позиції, відмінної від його власної.

У червні 1909 року надмірно радикальних більшовиків буде розгромлено виключенням О. Богданова з Більшовицького центру (1910 р. його буде виведено зі складу ЦК партії). Засідання центру відбувалось під прикриттям роботи розширеної редакції газети «Пролетар» з 21 по 30 червня 1909 р. У ньому взяли участь члени редакції – Ленін, Зінов'єв, Каменєв та Богданов; представники

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 18. Материализм и эмпириокритицизм. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 53.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 18. Материализм и эмпириокритицизм. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 146.

³ Фельштинский Ю. Вожди в законе. – М.: ГЕРРА – Книжный клуб, 2008. – С. 11.

російських більшовицьких організацій – Томський (Санкт - Петербург), Шулятиков (Москва), Накоряков (Урал); члени ЦК Інокентій, Риков ¹, Гольденберг, Таратута та Марат («Шанцер»). Також були присутні Скрипник («Щур»), Любимов («Зоммер», «Марк»), Полетаєв (депутат III Державної думи) і Давидов - Голубков. Були прийняті резолюції стосовно єдності партійної лінії, проти спеціального більшовицького з'їзду. Гостру критику викликала партійна школа на Капрі: Богданов, Вілонов, Алексинський, Горький та Луначарський організували там вищу соціал - демократичну пропагандистську школу для робітників. Учні для школи підбирав у Росії робітник Вілонов ². Вони їхали вчитися, але вчили їх люди, котрі сповідували радикальний більшовизм, тому більшість більшовиків (люди Леніна) звинуватила групу Богданова у намаганні розколоти фракцію та утворити свою власну фракцію. Вибачатися Богданов не став ³, визнавати своєї провини також, за що і був виключений з більшовицької фракції. Не допомогла і протекція Красіна – одного з трійки (а тепер двійки) головних більшовиків ⁴.

Розгром радикалів був вірним з точки зору єдиноначальства (Леніну не потрібно було мати два курси у рамках однієї фракції вже і так розколотої партії), але не вірним для рівноваги. Тепер серед більшовиків посилювались тенденції примирення з меншовиками. Позиції «примиренців» ставали все більш домінуючими з місяця у місяць. Але для Леніна кількість ніколи не була ознакою якості. Втративши Богданова, Більшовицький центр почав подавати ознаки суб'єктності: соратники Леніна, всупереч останньому, відкидають ідею видання

¹ Олексій Риков (1881 – 1938 рр.) – радянський державний та партійний діяч, революціонер. Народився у селянській родині, навчався на юридичному факультеті Казанського університету. З юнацьких років у революційному русі. Член РСДРП, член ЦК партії з 1905 р. Проводив агітаційну діяльність по всій Російській імперії. Неодноразово заарештовувався, відбував заслання. Після 1917 р. – один з лідерів РСФРР та СРСР. У 1924 – 1929 рр. очолював раднарком (уряд) СРСР. Виступав за збереження НЕПу, ставши в опозицію до Сталіна. 1937 р. заарештований, звинувачений у підривної діяльності. 1938 р. розстріляний.

² Никифор Вілонов (1883 – 1910 рр.) – російський революціонер. Народився у робітничій родині, працював на залізниці. Член РСДРП, неодноразово заарештовувався та відбував заслання. Організовував по Росії більшовицькі осередки та бойові загони для грабежів. Гостював на о. Капрі у 1908 р., підтримував групу Богданова. Наступного року перейшов на бік Леніна. Помер від туберкульозу у швейцарському Давосі.

³ Партійна школа на о. Капрі продовжила свої існування. Туди запрошували читати лекції Леніна, але він відмовлявся, вважаючи її ворожою. Очевидно, Богданов не мав наміру поривати зв'язки і був не проти примирення.

⁴ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть II. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1399-vospominaniya-o-lenine-chast-ii.html>

на території Росії легальної газети. Більше того, вони ледь не приймають рішення прикрити видання «Пролетар» та розмірковують щодо дружби з Л. Троцьким.

Того ж року сестра Володимира Марія захворіє на тиф, а далі у неї починаються проблеми з апендицитом. Ленін з родиною на декілька тижнів змінює обстановку – вирушає на відпочинок до французької сільської глибинки у селище Бомбон, попередньо знайшовши там дешевий пансіон. Про справи намагались говорити якомога менше, їздили на велосипедах, вибирались до лісу. Доводилось відпочивати поряд з французькою буржуазією, але за роки еміграції до цього вже можна було призвичаїтись.

Повернення до Парижу приготувало йому неприємну новину: соратники - більшовики розпочали контакти з Ю. Мартовим та Л. Троцьким. Ленін погрожує вийти з редакції газети «Соціал - демократ», але пізніше опановує себе та відмовляється від цієї ініціативи. Навіть Г. Зінов'єв не підтримує войовничі прагнення Леніна, прагнучи до порозуміння й припинення довгорічних конфліктів у партії, генератором котрих був сам Ленін. З іншого боку, партійна школа на о. Капрі почала давати тріщину: Н. Вілонов – один з її засновників – перейшов на бік Леніна та почав наvertати до нього своїх учнів. Тепер Ленін сам читав лекції молодим більшовикам у Парижі. До кінця 1909 р. група Богданова суттєво втратить свої позиції.

Життя у Парижі дозволило Леніну завести товариські відносини з родичами Карла Маркса – зятем П. Лафаргом та Лаурою (донькою Маркса). Вони вже відійшли від активного політичного життя, але мали потужні зв'язки у Європі. 1911 р. вони обоє покінчать життя самогубством. Французьку політику Ленін недолюбливав, дії місцевих соціалістів йому видавались надто пасивними. Хоча у робітничих демонстраціях він з Крупською і приймав участь, але втручатись у місцеві справи бажання не мав, обмежуючи себе емігрантським середовищем.

У Парижі Ленін зустрічає свою другу найближчу, після Надії, жінку – тридцятип'ятирічну Інсу Арманд. Талановита революціонерка та гарна (і багата) вдова швидко стає цікавим «товаришем» для Володимира. Їх відносини триватимуть довгі роки. Наскільки вони були близькими та як до цього ставилась

Надія важко оцінити. Існували лише чутки про те, що вона нібито збиралась піти від Леніна, але вони так і лишились чутками. Пікантності цій історії додає і те, що Н. Крупська та І. Арманд будуть не один рік спільно працювати, підтримуючи дружні стосунки. До 1908 р. Н. Крупська через тривалі хвороби та надмірну вагу стала зовсім не привабливою. Можливо, фізичний потяг взяв своє і Володимирі була необхідна не лише партійна соратниця, але і власне жінка. Соціалістична мораль того часу негативно відносилась до патріархальних устоїв, але і говорити про «шведську родину» було б недоречно. Для Леніна головною супутницею життя була політика, Інса ж була тією жінкою, котра була йому вигідною для діяльності. Тим не менш, вони були дуже дружніми, а наявність чи відсутність між Леніним та Арманд інтимних відносин досі викликає суперечки в істориків.

У грудні 1909 року Леніна збив автомобіль, коли він відправився на велосипеді подивитись на політ аероплану у передмісті Парижа. Ленін подав на винуватця до суду і домогся компенсації.

З 15 січня по 5 лютого 1910 року відбувається паризький пленум ЦК РСДРП, на котрому Ленін терпить чергову (традиційну) поразку: партія вимагає ліквідувати нелегітимний Більшовицький центр, розпочати співпрацю з Л. Троцьким, котрий підтримував меншовиків та видавав у Відні газету «Правда», припинити партійний розкол, ліквідувати окрему більшовику касу та передати наявні кошти до загальної партійної каси РСДРП. Плюс: Ленін мав припинити видання газети «Пролетар»¹. До всього іншого, РСДРП приймає рішення утворити Російську колегію РСДРП, що суттєво обмежувало вплив Леніна на партійні справи на території Російської імперії. На все це Леніну довелося погодитись. Він був у повному ступорі і, здавалося, потерпів повний розгром. Проте... він мав послідовників. Багато послідовників. Можна було готуватися до нових політичних баталій.

Ситуація була складною: тепер РСДРП дробилась не лише на більшовиків та меншовиків, але і на групи більшовиків: 1) лєнінців; 2) радикалів Богданова; 3) примиренців з меншовиками. Посиденьки у французьких кафе ставали менш

¹ Замість неї більшовики видаватимуть «Робітничу газету».

приємними: між більшовиками Леніна та більшовиками - примиренцями інколи спалахували конфлікти, що доходили до рукоприкладства. Втім, можна було продовжувати роботу, бо від конфліктів скоро всі почали втомлюватись.

Влітку Ленін, як член Міжнародного соціалістичного бюро, відвідав Копенгаген, де проходив VIII соціалістичний конгрес Другого інтернаціоналу. З росіян були також присутніми Зінов'єв, Каменєв, Плеханов, Барський, Мартов, Мартинов, Троцький, Луначарський, Коллонтай ¹ та ін. Російські соціал - демократи тут же пересварились: Троцький критикував Леніна за продовження розколу і видання «Робітничої газети», тоді як Плеханов влаштував нападки на Троцького (вони один одного відверто недолюбливали). Як би справи не йшли погано, але лідер більшовиків залишався помітною фігурою європейського лівого політикуму.

Після цього, у серпні 1910 р. Ленін вкотре відвідує Стокгольм, аби зустрітись з мамою та сестрою Марією. Там він провів два тижні, чергуючи роботу та відпочинок. Це була остання зустріч сина та матері: 1916 р., у віці 81 року, вона помере.

Ленін повертався у Париж, до вже звичних партійних протистоянь, публіцистики та жінок – Надії та Інеси. Якщо у Франції сила більшовиків була на мінімумі, то у Росії (без особливої участі самого Леніна) вона зростала. У Санкт - Петербурзі починає виходити легальна газета «Зірка», у Москві – «Думка». Обидві газети не були суто більшовицькими, але мали у своїх редакціях людей Леніна (таких як В. Бонч - Бруєвич – один з редакторів «Зірки») ².

Навесні 1911 р. Ленін, Крупська та Арманд влаштовують партійну школу у поселенні Лонжюмо, трохи південніше Парижа. Тут вони готували партійні кадри

¹ Олександра Коллонтай (1872 – 1952 рр.) – російська революціонерка, радянська партійна та державна діячка. Дипломат. Народилась у дворянській родині. Навчалась у Цюріхському університеті Швейцарії. Познайомилась з Г. Плехановим, стала учасницею соціалістичного руху. Вступила до РСДРП. Брала участь у Першій російській революції 1905 – 1907 рр. З 1908 р. – в еміграції. Під час Першої світової війни стала на бік Леніна. 1917 р. повернулась до Росії, стала членом ЦК РСДРП(б). Після 1917 р. – на державних посадах: народний комісар державного піклування (1917 – 1918 рр.), посол СРСР у Норвегії (1924 – 1926 рр.), Мексиці (1926 – 1927), знов Норвегії (1927 – 1930), Швеції (1930 – 1945). Являлась першою і головною феміністкою Радянської Росії. Одночасно, деякі сучасники звинувачували О. Коллонтай у девіантній сексуальній поведінці, німфоманії.

² У квітні 1911 р. російська влада закрила «Думку», а у червні – «Зірку». У листопаді «Зірка» почне виходити знов, будучи вже суто більшовицькою.

для РСДРП, котрі відбирались у Росії з числа прихильників соціал - демократії. Школа діяла з весни до серпня 1911 р. У ній пройшли підготовку 18 слухачів, серед яких Я. Зевін, С. Орджонікідзе ¹, І. Присягін, Е. Прухняк, О. Догадов, І. Білостоцький, І. Шварц, А. Іванова. Лекторами виступали сам Ленін, І. Арманд, М. Семашко, А. Луначарський, Д. Рязанов, М. Владимиров. Будинок для слухачів знімала І. Арманд, господарством відала К. Мазанова – дружина робітника - революціонера, Ленін та Крупська орендували окремих будинок. Заняття відбувалися регулярно. Ленін читав лекції з політичної економії (30 лекцій), з аграрного питання (10 лекцій), теорію і практику соціалізму (5 лекцій). Семінарську роботу з політичної економії вела І. Арманд. Г. Зінов'єв та Л. Каменєв читали історію партії, декілька лекцій прочитав М. Семашко. З інших лекторів: Д. Рязанов читав лекції з історії західноєвропейського робітничого руху, Ш. Раппопорт – з французької руху, Ю. Стеклов та О. Фінн - Єнотаєвський – з державного права і бюджету, А. Луначарський – з літератури, С. Вольський – з газетної техніки. Вечорами ходили до поля, де багато співали пісень, лежали під шкортами, говорили про політичні і не тільки речі. Ленін теж іноді ходив з ними ². У серпні він з дружиною повертається до Парижу.

Перенесення партійного керівництва до Російської колегії РСДРП виявилось помилковим: правоохоронні органи Російської імперії не давали можливості активно працювати. Ленін, заручившись підтримкою С. Орджонікідзе, починає готувати проведення у 1911 р. партійної конференції для зміни тактики. 28 травня 1911 року у Парижі відбувається нарада ЦК РСДРП, на котрій були утворені Закордонна організаційна комісія, Російська організаційна комісія та Технічна комісія. Всі вони б мали займатись, як видно з назви, організацією вищезазначеної конференції. Проте, меншовики відмовились брати

¹ Серго Орджонікідзе (1886 – 1937 рр.) – радянський державний та партійний діяч. Народився у родині дворянина, навчався на фельдшера. Член РСДРП з 1903 р., більшовик. Неодноразово заарештовувався за революційну діяльність. 1910 – 1911 рр. перебував у Франції. Потім повернувся до Росії. Член ЦК партії з 1912 р. 1912 – 1915 рр. провів у засланні, потім працював лікарем. Після 1917 р. – на керівних посадах РСФРР та СРСР. Вірний союзник Сталіна у внутрішньопартійних війнах. У 1930 – 1937 рр. член політбюро ЦК ВКП(б). У 1932 – 1937 рр. народний комісар важкої промисловості СРСР. За офіційними даними, помер від інфаркту. Рідня Орджонікідзе була майже відразу репресована Сталінінм.

² Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть II. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1399-vospominaniya-o-lenine-chast-ii.html>

участь роботі, тому Ленін отримав виключні можливості організувати конференцію з тих осіб, які будуть йому вигідні. У грудні 1911 р. відбувається ще одна нарада, на котрій Ленін, виставляючи зібрання більшовиків як нараду всієї партії, замінює Закордонну організаційну комісію на іншу структуру – Комітет закордонної організації, на котру і покладалась організація конференції РСДРП. Всі ці маніпуляції виглядають дивними та беззмістовними, адже у будь - який момент Ленін міг би утворити свою власну партію і не займатись 8 років підряд постійними сварками та інтригами. Але, РСДРП вже мала велику структуру, історію, партійний актив. Ленін прагнув все це привласнити, вичавивши противників з партії. Його фанатичному прагненню всіх перемогти та стати єдиним лідером можна дивуватись, тим паче що всі ці 8 років він не мав явних успіхів.

У січні 1912 р. в австро - угорській Празі відкривається партійна конференція РСДРП, на якій... присутні всього 18 делегатів, майже виключно більшовики. Запрошені Г. Плеханов та М. Горький відмовились приїхати на дану подію, вважаючи її ленінською профанацією. Л. Троцький, дізнавшись про проведення партійного заходу без своєї участі, організував своє партійне зібрання у Відні. Присутні делегати здивувались відсутності багатьох соратників та поставили під сумнів ленінську тактику: вони не розуміли причин конфлікту з меншовиками на даному етапі, адже і більшовики, і меншовики наразі виступали за легальну політичну боротьбу у Росії. Тим не менш, відсутність опонентів дозволила Леніну сформувати вигідний для нього склад ЦК партії, у котрому відвели місце лише одному меншовику. Одночасно, навіть більшовики не погоджувались з керівництвом партії з закордону. Конференція приймає рішення про перенесення управління фракцією до Росії, випуск масової партійної газети, склад ЦК формується з п'яти російських соціал - демократів, а еміграцію представляли тепер лише Ленін та Зінов'єв. Вони склали Закордонне бюро ЦК, тоді як решта членів ЦК представляли Російське бюро.

Важливо відмітити, що серед керівництва більшовиків на той час діяв агент російських спецслужб Р. Малиновський¹, перед яким влада Російської імперії поставила завдання... сприяти Леніну. Річ у тім, що потенційно потужну партію російських соціал - демократів розривали протиріччя, натхненником котрих був саме Ленін. Владі Росії були вигідні суперечки між опозиціонерами, тому непримиренна ленінська стратегія влаштовувати розколи та скандали грали на руку монархічній Росії. Допоки керівники РСДРП зайняті внутрішньопартійними війнами – капіталістична Росія була у безпеці. Примітно, що доноси Малиновського грали на руку і Леніну, оскільки арешти членів ЦК, які відбувалися постійно, дозволяли йому позбавлятися опонентів та наповнювати ЦК більш вірними послідовниками.

Бажання більшості більшовиків позбавити еміграцію надмірного контролю за діяльністю партії у Росії вилилось у створення петербурзької легальної газети «Правда», перший номер якої вийшов 22 квітня 1912 року. Це, відповідно, вилилось у конфлікт з Л. Троцьким, який випускав однойменну газету у Відні. Ленін не довіряв петербурзьким редакторам, він звик до самостійного керівництва та тотального контролю. Для цього варто було або повертатись у Росію, або наблизитись до її кордонів, маючи можливість оперативно реагувати на редакційну політику.

На початку червня 1912 р. Ленін, Зінов'єв та їх дружини рушають у дорогу. І. Арманд ненадовго лишається у Парижі як представник партії, але пізніше приєднується до товаришів. Місцем нової дислокації було обрано польське місто Краків. На той час воно входило до складу Австро - Угорщини, котра знаходилося із Росією у напружених відносинах. Місцева поліція, на відміну від французької,

¹ Роман Малиновський (1876 – 1918 рр.) – російський політичний діяч, депутат Державної думи Російської імперії у 1912 – 1914 рр. Народився у польській родині, але осиротів та займався бродяжництвом. У 1901 – 1905 рр. служив у російській армії. З 1906 р. працював у профспілці металістів Санкт - Петербургу, вступає до РСДРП. З 1910 р. працював агентом правоохоронних органів Росії, завдяки чому багато членів РСДРП були заарештовані. У 1912 р. обраний членом ЦК РСДРП, того ж року – депутатом російського парламенту. З 1913р. очолював фракцію більшовиків у Державній думі IV скликання. 1914 р. склав з себе депутатські повноваження та виїхав закордон, припинивши контакти з більшовиками, але того ж року, з початком Першої світової війни, повернувся до Росії, служив у війську, потрапив у полон. Незважаючи на чутки, Ленін до останнього не вірив у зраду Малиновського. 1918 р. він повертається до революційної Росії, але за вироком трибуналу ВЦВК розстріляний.

була більш лояльною до ворогів російської монархії. Окрім того, можна було сподіватись на підтримку польських соціалістів, котрі мали до Росії територіальні претензії. У Кракові Ленін винаймає квартиру у передмісті. Знаходячись на території Австро - Угорщини, Ленін був у безпеці: Відень не планував його заарештовувати, чи видавати. Володимир жив абсолютно відкрито, проводив зустрічі на квартирі з представниками редакції «Правди», приймав у гості депутатів Державної думи від РСДРП (до парламенту було обрано шестеро більшовиків та восьмеро меншовиків), від котрих вимагав відділитись від меншовиків та утворити власну фракцію, відвідував бібліотеку Ягеллонського університету, писав десятки статей для «Правди»¹. Його дратувало те, що петербурзька редакція відмовлялась публікувати деякі з написаних ним статей, хоча більшість таки потрапляла на шпальти.

Редакторів «Правди» супроводжувала черга невдач. Восени 1912 р. головою газети стає Й. Сталін, але його швидко заарештовують. Після Сталіна «Правду» очолив Я. Свердлов², якого так само заарештовують. Нарешті, у травні 1913 р. на чолі газети встав М. Черномазов, що був вірним ленінцем та... агентом російських спецслужб. Тепер статті Леніна публікувалися без затримок, але роботу самої газети постійно призупиняли правоохоронці.

Краківське життя Леніна влітку – восени 1912 р. концентрувалось на виборах до IV Державної думи, котра розпочала свою роботу 15 листопада 1912 р. Цього разу ліві мали значно менше сил, а праві та помірковані партії отримали

¹ В одні з таких статей, опублікованій вже після смерті Леніна, він порівнює росіян з чорношкірими жителями США. Стаття має назву «Росіяни та негри». Ленін зазначає, що «Про росіян історія говорить, що вони «майже» звільнилися від кріпосного рабства в 1861 році. Приблизно у той же самий час, після громадянської війни з американськими рабовласниками, звільнилися від рабства негри у Північній Америці. Звільнення американських рабів відбулося шляхом менш «реформаторським», ніж звільнення рабів російських. Тому тепер, через півстоліття, на росіянах залишилося набагато більше слідів рабства, ніж на неграх».

² Яків Свердлов (1885 – 1919 рр.) – російський державний та партійний діяч єврейського походження, революціонер. Народився у родині підприємця. Навчався на аптекаря. З 1903 р. член РСДРП (більшовик). Займався агітацією та організацією бойових загонів по містам Росії. У 1906 – 1917 рр. неодноразово заарештовувався, багато років провів в ув'язненні та засланні. Член ЦК партії з 1912 р. У 1917 р. очолив секретаріат ЦК РСДРП(б). Після 1917 р. – на провідних державних і партійних посадах, фактичний заступник Леніна. У 1917 – 1919 рр. – голова ВЦВК (парламенту) РСФРР. У «країні рад» голова ВЦВК номінально вважався головою держави. У серпні – вересні 1918 р. виконував обов'язки голови Раднаркому (прем'єр - міністра) РСФРР. Ініціатор Червоного терору, у результаті котрого були вбиті декілька мільйонів людей. За офіційною версією, помер від грипу. Існують й інші версії. Наприклад така, що Свердлов планував вбивство Леніна з метою самостійно очолити Радянську Росію, але був отруєний за наказом того ж Леніна. Ще одна версія: він був тяжко побитий робітниками під час поїзди у регіони країни.

значне представництво. Очолив парламент лідер провладної партії «Союз 17 жовтня» українець М. Родзянко¹. Результат був розгромним для РСДРП у цілому, але непоганий власне для більшовиків. Ленін знов почувався впевнено. Ініціативи Троцького, котрий у серпні намагався зібрати партійну конференцію у Відні та подолати розкол соціалістів, Ленін ігнорував. Так само він не особливо помічав польських соціалістів, котрі надавали більшої ваги боротьбі за власну державність, ніж боротьбі за марксистський соціалізм. Група Богданова потроху йшла на примирення, їм було дозволено публікувати окремі статті у «Правді». Але, невдовзі вони знову посварилися. Тоді ж відбулось знайомство Леніна з М. Бухаріним², котрий стане одним з лідерів більшовиків.

У січні 1913 р. Ленін зібрав у Кракові однодумців для наради. До нього приїхали Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Й. Сталін, Р. Малиновський, лідери деяких місцевих більшовицьких осередків у Росії, депутати - більшовики Державної думи. Вирішили активно підтримувати страйковий рух у Росії, засудили «богданівців» та «троцькістів», детально розглянули роботу більшовиків у парламенті, обговорили стратегію розбудови власної політичної сили: більшовики мають діяти підпільно, конспіруючи свої осередки під робітничі організації та ін. Сталін справляв на Леніна позитивне враження. В одному з листів до Горького цього періоду він відгукнувся про Сталіна як про «чудового грузина», котрий відповідає у більшовиків за національні питання (хоча у справі розбійних нападів Сталін мав ще більше таланту). Як тільки Сталін повернеться з цієї зустрічі до

¹ Михайло Родзянко (1859 – 1924 рр.) – російський державний та політичний діяч українського походження. Народився у родині заможного поміщика. Отримав військову професію у Пажеському корпусі (Санкт - Петербург). Працював в органах місцевого самоврядування. У 1901 – 1906 рр. очолював земську управу Катеринославської губернії. З 1906 р. депутат Державної думи. У 1911 – 1917 рр. – голова Державної думи III та IV скликань. Співзасновник та лідер партії октябристів («Союз 17 жовтня»). З лютого по жовтень 1917 р. – голова Тимчасового комітету Державної думи. Після Жовтневого перевороту 1917 р. був учасником Білого руху. 1920 р. емігрував до Югославії.

² Микола Бухарін (1888 – 1938 рр.) – радянський партійний діяч, революціонер. Народився у родині педагога. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. Приймав участь у Першій російській революції 1905 – 1907 рр. Член РСДРП з 1906 р. (більшовик). Неодноразово заарештовувався. 1912 р. виїхав закордон. Займався публіцистикою, у 1916 – 1917 рр. приймав участь в організації комуністичних груп на території США. 1917 р. повернувся до Росії, член ЦК РСДРП(б), редактор газети «Правда» у 1917 – 1929 рр. Після 1917 р. – на провідних партійних посадах. У 1924 – 1929 рр. член політбюро ЦК ВКП(б). Підтримував Сталіна у внутрішньопартійній боротьбі. Пізніше виступив проти політики Сталіна в аграрному секторі, згортання НЕПу. 1929 р. усунутий від керівництва державою. 1937 р. заарештований, звинувачений у підрибній діяльності. Наступного року Бухаріна було розстріляно. Ленін за життя називав його «улюбленцем всієї партії».

Росії – його заарештують. Р. Малиновський чудово працював на російські правоохоронні органи.

Для того, аби вирішити проблему з щитовидною залозою Надії, у червні 1913 р. Ленін відправляється з нею до швейцарського міста Берн, де Крупська пережила успішну операцію. Поки Надія відходила від операції – Ленін відвідав Цюріх, Лозанну та Женеву, де зустрічався з лівими соратниками. Повернувшись до Кракова, вони чергували життя у місті з відпочинком на селі. Відвідували Бухаріна у Відні, марксиста Б. Книповича (племінник агента «Іскри» на прізвисько «Дядечко») у Мюнхені. Влітку 1913 та 1914 рр. вони здійснювали подорожі під Краків, оскільки лікарі рекомендували для Надії свіже повітря. Тут Ленін не лише займався політичними роздумами, але і розвивав своє хобі: їзду на велосипеді, а також здійснював прогулянки у горах. Разом з ними була родина Зінов'євих.

Більшовицькі справи йшли наче непогано, проте значну частину тиражів «Правди» конфісковували, видання спробували закрити, змусивши редакцію випускати її під різними іншими назвами (одна з назв – «Робітнича правда»). У вересні два десятки більшовиків зібрались разом у польському селі Поронін. Були й І. Арманд, і агент Р. Малиновський. Обговоривши актуальні питання агітації та організації пропагандистських видань, вони знов розбіглись по містам Росії та Європи. Трійка Ленін – Крупська – Арманд разом поїхали до Кракова й провели осінь 1913 року разом, постійно гуляючи містом та слухаючи твори Бетховена. Щоправда, Краків здавався Інесі надто нудним містом, тому невдовзі вона повернулася до Парижу, працювати на більшовицьку справу.

У листопаді 1913 р. Ленін добився свого: депутати - більшовики вийшли зі спільної з меншовиками фракції та утворили окрему більшовицьку парламентську групу у Державній думі IV скликання. Депутат Р. Малиновський дуже імпував Леніну. Разом вони навіть поїхали до Парижу та Брюсселю, де виступили перед лівими емігрантами. Позиції більшовиків посилювались, як і нова хвиля розколу. Для керівництва «Правдою» й контролю за більшовиками у Держдумі Ленін направляє до Росії Л. Каменєва.

Одночасно розгорілись конфлікти за гроші родини Шміт, котрі Ленін вимагав повернути у партійну касу більшовицького ЦК. Ця історія заслуговує уваги. Микола Шміт (1883 – 1907 рр.) народився у багатій родині власника меблевої фабрики. Отримавши капітали батька у спадок, М. Шміт був втягнутий у соціал - демократичний рух, став його спонсором та членом РСДРП. Закуповував зброю та приймав участь у московському збройному повстанні у грудні 1905 р. Був заарештований, а у лютому 1907 р. убитий у в'язниці ¹. Перед смертю він повідомив сестрі, що заповідає передати всі свої капітали на боротьбу з самодержавством. Юридично такий заповіт нічого не значив. Проте, великі гроші манили Леніна з товаришами. Для їх отримання було вирішено провести трохи аморальну спецоперацію. Команда Леніна доручила двом активістам закохати у себе сестер Шміта, добившись шлюбу. Це дозволило б отримати спадщину померлого чоловікам. І... план спрацював: обидві сестри Шміта вийшли заміж за більшовицьких спокусників Андріканіса та Таратуту. Щоправда, перший відмовився передавати кошти до каси більшовиків, але другий, більш стійкий, видав товаришам гроші. Ця сума дозволила б ленінцям безбідно існувати протягом років. Але, паризький пленум ЦК РСДРП позбавив Леніна власної каси. Від цього моменту боротьба за гроші між ідейними революціонерами не вщухала.

Оскільки партія мала надто аморфну структуру й непостійний склад, а Ленін та меншовики знаходились у довготривалому конфлікті, для опіки над грошима було обрано європейських попечителів, якими стали К. Каутський, Ф. Меринг та К. Цеткін. Втомившись від постійних фінансових домагань Леніна та не намагаючись стати ворогами для меншовиків, перші двоє попечителів заявили про свій вихід з цього органу. Лишилась лише К. Цеткін, до якої Ленін писав листи та навіть намагався підключити юристів з метою отримання коштів. У грудні 1913 р. К. Каутський спробував винести конфлікт на всеєвропейський розсуд: справи меншовиків та більшовиків мали розглянути на засіданні Міжнародного соціалістичного бюро у Брюсселі, що розізлило Леніна. Він

¹ За деякими даними, вбивцями могли бути самі більшовики, котрі побоювались, що Шміт викладе слідчим революційні таємниці.

вирішив направити туди І. Арманд. Ця історія буде довготривалою та відбере у Леніна багато нервів.

Взагалі, примітним є той факт, що головних ворогів буржуазії фінансувала сама буржуазія. У 1918 р. М. Горький зізнався, що «...за час з 1901 по 1917 роки через мої руки пройшли сотні тисяч рублів на справу російської соціал - демократичної партії (більшовикам). З них мій особистий заробіток обчислюється десятками тисяч, а вся решта черпалася з кишень «буржуазії». «Іскра» видавалася на гроші Сави Морозова, котрий, звичайно, не у борг давав, а жертвував. Я би міг назвати добрий десяток поважних людей – «буржуїв», котрі матеріально допомагали зростанню соціал - демократичної партії (тобто, більшовикам). Це прекрасно знає В. І. Ленін та інші старі працівники партії»¹. І це зізнання є лише частиною мозаїки, адже грошові кошти від підприємців і промисловців проходили не лише через Горького. Фінансування більшовиків було неофіційним, тому всіх спонсорів визначити просто неможливо. Значні суми були одержані у результаті пограбувань (експропріації), їх відмиванням займались десятки осіб по всій Європі.

1914 рік Ленін зустрів як широко відомий у вузьких колах політик - емігрант, котрий був далекий від реальної політики у Росії. Він і далі жив дискусіями, переписками, конфліктами. Але, реальна політика постукається до нього та всієї Європи вже влітку. Щоденні справи потроху налагоджувалися. Весною 1914 р. у Росії почав виходити соціалістичний жіночий журнал «Робітниця», авторами котрого були, значною мірою, більшовицькі діячки, включно з І. Арманд та З. Ліліною. Ленін почав організаційну роботу з проведення нового партійного з'їзду: він вважав доцільним влаштувати його одночасно з конгресом Інтернаціоналу та Міжнародним жіночим конгресом у Відні, котрі мали відбутися у серпні 1914 р. Проте, у червні 1914 р. представники Міжнародного соціалістичного бюро, напередодні конгресу, вирішили з'ясувати: що ж коїться між їх російськими однодумцями? Для цього вони запросили до Брюсселю представників 11 осередків РСДРП, враховуючи і більшовиків, і

¹ Фельштинский Ю. Вожди в законе. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – С. 19.

меншовиків, і прихильників Троцького, і прихильників Бунду, і групу Богданова, і групу Плеханова. Ленін їхати не захотів, тому доручив І. Арманд виступити там з промовою. Промову написав він сам, додатково розписавши Інесі те, як треба поводитись і як треба відповідати на імовірні запитання опонентів. Наскільки добре вона виступила – не мало значення. Всі більшовицькі доводи здавались лідерам європейським соціалістичних партій надуманими. У резолюції брюссельського зібрання позиція більшовиків була засуджена, лідери бюро закликали РСДРП до єдності. Примітно, що всі течії РСДРП рішення схвалювали. Окрім більшовиків. Леніна влаштовувала автономна підпільна діяльність. Та й страйковий рух у Росії наростав, незважаючи на зростання економіки. Все йшло розмірено, доки не настала Велика війна.

7. «Кому війна, а кому мати рідна»: Перша світова війна і Ленін у Швейцарії

До 1914 року європейські країни перебували у стадії постійної конкуренції за ринки збуту й території. Німеччина набирала сили, її колишні конфлікти з Австро - Угорщиною залишились у минулому, тепер вони стали союзниками. Активний розвиток капіталізму та суперництво за колонії в Африці та Азії створювали серед країн європейського континенту перманентну напругу. З іншого боку, Росія, Франція та Велика Британія утворюють оборонний союз – Антанту, котрий мав запобігти німецьким прагненням змінити розклад сил у Європі. Потрібен був лише привід для того, аби політичне суперництво перейшло до гострої військової стадії.

Привід буде знайдено 28 червня 1914 р., коли у м. Сараєво сербський молодик, учасник терористичної організації «Молода Боснія» Гаврило Принцип застрелить спадкоємця Австро - Угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. Ліквідація особи королівської крові змусила уряд Австро - Угорщини вимагати від Сербії допущення своїх слідчих на сербську територію для встановлення всіх винуватців теракту. Сербія, заручившись підтримкою Росії, відмовила. Німеччина, зі свого боку, виступила на підтримку Австро - Угорщини. Сербія та Австро - Угорщина розпочали мобілізацію, а 31 липня до них приєдналась Росія. Німеччина одразу ж почала вимагати від росіян припинити розгортання армії та й сама розпочала мобілізувати війська. Оскільки Росія відмовилась від ультимативних вимог, 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила Російській імперії війну. З іншого боку, Франція також розпочала мобілізацію. Німеччина 3 серпня оголошує війну і французам. Тоді ж під вогонь потрапляє Бельгія, яка відмовилась пропускати німецьку армію по своїй території до Франції. Велика Британія, як учасниця Антанти, оголошує Німеччині війну, а вже 6 серпня війна розгорається між Росією та Австро - Угорщиною. Так розпочалась Перша світова війна, у результаті котрої загинуть до 20 мільйонів осіб.

Війна застала Леніна у польському селі Поронін. Правоохоронні органи Австро - Угорщини, запідозривши Леніна у можливому шпигунстві на користь Росії, заарештовують його. Два тижні він просидів за ґратами у компанії польських сільських правопорушників. Н. Крупська та Г. Зінов'єв підняли «на вуха» всіх європейських соціалістів, кого змогли. На допомогу Володимирові прийшов депутат австрійського парламенту, соціаліст В. Адлер¹. За Леніна йому довелось замовляти слівце у самого міністра внутрішніх справ Австро - Угорщини². Вже 19 серпня 1914 р. Леніна звільняють. Фронт проходив неподалік, тому Ленін вирішив вшиватися від імперіалістичної війни подалі – до знайомої Швейцарії. Добравшись до Кракова, він переїздить до Відня, де за допомогою В. Адлера отримує документи з правом на виїзд і вже на початку вересня прибуває до Швейцарії. Він винаймає квартиру у Берні та організовує власний звичний неофіційний штаб. Невдовзі до нього приєднується Г. Зінов'єв з дружиною та І. Арманд.

У Швейцарії Ленін отримує швидке розчарування щодо своїх європейських колег. Сім років тому у Штутгарті соціалісти Європи домовлялися використати війну як засіб захопити владу у країнах Європи, паралельно виступаючи на засадах пацифізму, але тепер ідеї інтернаціоналізму зазнали миттєвої поразки: німецькі парламентарі з СДПН підтримали свою країну та свій уряд, погодивши фінансування збройних сил. Ленін назвав це зрадою соціалізму. Патріотами виявилась і переважна більшість французьких, англійських та австрійських соціалістів. Серед еміграції панували неоднозначні настрої, наприклад Г. Плеханов закликав припинити критику російського уряду в ім'я патріотизму (у жовтні 1914 р. Ленін публічно облає Плеханова, звинувативши у шовінізмі). Навіть у Росії ліві партії відмовлялись йти проти Батьківщини у кровопролитній

¹ Віктор Адлер (1852 – 1918 рр.) – австро - угорський політичний діяч єврейського походження. Народився у родині фізика, навчався медицині у Віденському університеті. Працював невропатологом. З 1888 р. був одним з лідерів Соціал - демократичної партії Австрії. У 1905 – 1918 рр. – депутат парламенту, голова соціал - демократичної фракції. У жовтні – листопаді 1918 р. очолював міністерство закордонних справ Австрії.

² Оскільки Ленін був палким критиком монархічної Росії, було вирішено дати йому волю, аби він і надалі підривав проти Російської імперії. Тут Ленін ставав невільним союзником як Австро - Угорщини, так і Німеччини.

війні. Але не більшовики. Ленін одразу ж виступає за поразку власної країни у Першій світовій війні.

Ленін висунув неймовірне з точки зору російського політичного діяча та дворянина гасло: перетворити війну імперіалістичну у війну громадянську. З точки зору самого Леніна у цьому не було чогось аморального: він не визнавав такого поняття як «Батьківщина», справжній соціал - демократ має дбати лише про інтереси робітничого класу, воювати проти експлуататорських класів (заможних верств, бюрократії, поліції), тоді як війна під прапорами капіталістичних імперій йому здавалась беззмістовною. Але, це був шанс скористатися смутою та майбутнім невдоволенням народу для досягнення влади більшовиками. Зрештою, під час російсько - японської війни 1904 – 1905 рр. Ленін так само виступав за поразку Росії. Політика «чим гірше – тим краще» зробить з більшовиків справжніх ворогів Російської імперії, а про Леніна та його фракцію говоритимуть у пресі як про німецьких шпигунів.

Свої погляди він виклав у статті «Завдання революційної соціал - демократії в європейській війні», де зазначав, що «Завданням соціал - демократії Росії є особливо, і у першу чергу, нещадна й безумовна боротьба з великоруським та царсько - монархічним шовінізмом і софістичним захистом його російськими лібералами, кадетами, частиною народників та іншими буржуазними партіями. З точки зору робітничого класу і трудящих мас усіх народів Росії найменшим злом була б поразка царської монархії та її військ, що пригнічують Польщу, Україну й цілий ряд народів Росії та розпалюють національну ворожнечу для посилення гніту великоросів над іншими національностями і для зміцнення реакційного й варварського уряду царської монархії»¹. Далі лідер більшовиків пропонував розгорнути агітацію у військах, що мала на меті переконати солдат повернути зброю проти власних урядів й забезпечити цим здійснення соціалістичної революції². Ленін пропонував агітувати проти шовінізму та патріотизму серед жителів воюючих країн, нещадно критикувати ті соціалістичні партії, що стали на

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 26. Июль 1914 – август 1915. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 6.

² Вже за три роки це вдається здійснити у повному об'ємі. Щоправда, лише на території Росії.

бік своїх рідних країн. До агітації мали додатись обіцянки утворення демократичної республіки, конфіскації поміщицьких землеволодінь, встановлення восьмигодинного робочого дня та... утворення Об'єднаних Штатів Європи ¹. Звісно, тези про демократію були направлені на широкий загал, оскільки сам Ленін мав дещо відмінне розуміння демократичної республіки, ніж абсолютна більшість його сучасників. Ідея про об'єднану Європу була класичним виявом комуністичного прагнення Світової революції. Перша світова війна як планетарна криза могла дійсно стати прологом до революції (і стала, але у значно менших масштабах). Привертає увагу антиросійська направленість ленінських думок: він прямо вказує на те, що росіяни пригноблюють народи Російської імперії – не тільки монархічний уряд, але і самі представники російського етносу, котрих використовує влада. На словах Ленін прагнув захистити поляків та українців від цього гноблення. Наскільки щирими були його слова? На той момент Ленін дійсно констатував факт, проте його позиція мала тактичну складову: він прагнув заручитись підтримкою «окраїнних» народів Росії, котрі мали додаткові стимули повернути зброю проти капіталістичної Росії, яка для частини з них була нічим іншим, аніж «тюрмою народів». Яким би божевіллям не здавалась позиція Леніна на початку Першої світової війни, його стратегічне бачення виявиться прогностичним.

З вересня 1914 р. і до весни 1917 р. Ленін вестиме менш активне у політичній площині життя. Наявність фронту у Східній Європі значно зменшить його вплив на РСДРП у самій Росії. Його підтримка з боку соратників, якої завжди було недостатньої, зменшиться ще більше. Позиція стосовно поразки рідної країни не надаватиме популярності. Фінансування так само буде потроху зменшуватись. Ленін їздитиме з Берна до Цюріха, Лозанни та Монтре зі своїми лекціями, котрі слухатимуть невеликі групи російських емігрантів. Це було своєрідне «варіння у власному соку», насичене критикою «оборонців», Плеханова, меншовиків та словесними баталіями з Троцьким. У самій Росії з

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 26. Июль 1914 – август 1915. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 6 – 7.

початком війни імперські правоохоронні органи громлять одну більшовицьку організацію за іншою. Легальні видання більшовиків потрапляють під заборону, депутатів Державної думи від фракції більшовиків – Петровського, Муранова, Бадаєва, Самойлова та Шагова – заарештовують та відправляють у заслання. Вже влітку 1914 р. була закрита газета «Правда». У листопаді 1914 р. Ленін та Зінов'єв створюють партійну газету «Соціал - демократ», яку намагаються нелегально переправляти до Росії, але виходить не надто успішно.

Зосередившись на публіцистиці й написанні статей, лідер більшовиків з невпинною енергією таврує європейських соціалістів - «зрадників», російських соціалістів, агітує за перетворення світової війни у війну громадянську, розробляє гасла на кшталт «Хай живе міжнародне братерство робітників проти шовінізму і патріотизму буржуазії всіх країн!»¹, або «Геть поповськи - сентиментальні й дурненькі зітхання про «мир у що б то не стало»! Підніmemo прапор громадянської війни!»². Однак, патріотичний підйом суспільних настроїв у перші роки війни зводитиме нанівець всі ці гасла.

В умовах війни влаштувати зібрання більшовиків у Європі було вкрай проблематично, вперше вони змогли зібратись у Берні лише у лютому 1915 р., обмеженою кількістю. Обрали свій Комітет закордонних організацій у складі І. Арманд, В. Каспарова, З. Ліліної, Н. Крупської та Г. Шкловського, так - сяк заклали основи роботи емігрантських осередків, підтримали тези Леніна стосовно війни, хоч і не всі більшовики їх розділяли: М. Бухарін та М. Криленко³ висували

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 26. Июль 1914 – август 1915. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 23.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 26. Июль 1914 – август 1915. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 41.

³ Микола Криленко (1885 – 1938 рр.) – радянський державний, військовий та партійний діяч. Народився у родині газетного редактора. Навчався на історико - філологічному факультеті Санкт - Петербурзького університету. Член РСДРП з 1904 р. (більшовик). Проводив більшовицьку агітацію, неодноразово заарештовувався. Працював вчителем, займався публіцистикою. У 1912 – 1913 рр. служив в армії. У 1917 р. проводив агітацію серед вояків російської армії. Після Жовтневого перевороту – на провідних держаних посадах. У 1917 – 1918 рр. – Верховний головнокомандувач російської армії, член комітету з військових і морських справ. Потім працював на посадах голови Револьюційного трибуналу, члена колегії народного комісаріату юстиції. Один з провідних виконавців Червоного терору та сталінських репресій. З 1922 по 1929 р. був заступником народного комісара юстиції РСФРР. У 1923 – 1924 рр. був головою Верховного суду СРСР. Очолював наркомат юстиції РСФРР з 1931 по 1936 рр. Перебував на посаді наркома юстиції СРСР у 1936 – 1938 рр. Заарештований 1938 р., звинувачений у підривної діяльності й того ж року розстріляний.

більш розпливчате гасло «Війна за мир»¹, замість ленінської ідеї «через поразку батьківщини до громадянської війни». Їм здавалося, що обіцянки замість однієї війни покликати іншу – ще більш криваву – не надто сприятимуть зростанню народної підтримки більшовиків.

Тоді ж у Лондоні відбувалась велика конференція соціалістичних партій Великої Британії, Франції та Росії (країн Антанти). Учасники підтримали свої країни у боротьбі проти Німеччини, Австро - Угорщини та Туреччини². Від більшовиків Ленін відрядив на конференцію М. Литвинова, чий виступ там навіть не стали заслуховувати до кінця. Не мала успіху і проведена у Берні березнева Міжнародна жіноча конференція, де представниці соціалістичних рухів з Великої Британії, Франції, Німеччини (групу очолювала К. Цеткін), Польщі, Швейцарії, Нідерландів та Росії виступали на засадах пацифізму, тоді як більшовички Крупська, Арманд, Ліліна, Равіч та Розміровіч агітували за перетворення війни імперіалістичної у загальноєвропейську громадянську війну.

У березні 1915 р. помирає теща Леніна, котра жила разом з ними. Це підкосило Надію. Вона з сумом згадувала: «Була вона близьким товаришем, що допомагав в усій роботі. У Росії під час обшуку ховала нелегальщину, носила товаришам у в'язницю передачі, передавала доручення; вона жила з нами і у Сибіру, і закордоном, вела господарство, дбала про товаришів, котрі приїжджали і приходили до нас, шила панцири, зашиваючи туди нелегальну літературу, писала «скелети» для хімічних листів тощо. Товариші її любили. Остання зима була для неї дуже важка. Всі сили пішли. Тягнуло її до Росії, але там не було у нас нікого, хто б про неї подбав. Вони часто сперечалися з Володимиром Іллічем, але мама завжди дбала про нього, Володимир був до неї теж уважний»³. За власним передсмертним бажанням, її тіло було спалено у крематорії. Сам Володимир страшно нервував, але більше через політичні негаразди. Втім, у липні 1916 р. помер і його мати – Марія Ульянова. Поїхати на похорони до Петрограду він не

¹ Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. – М.: Аграф, 2001. — 320 с.

² Туреччина вступила у війну на боці австро - німецького блоку 1 листопада 1914 р.

³ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть II. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1399-vospominaniya-o-lenine-chast-ii.html>

міг, тому послав замість себе вірного більшовика В. Бонч - Бруєвича ¹, котрий став для Леніна близьким другом, а з 1917 р. фактичним секретарем.

Квітень 1915 р. ознаменувався проведенням у Берні Міжнародної конференції соціалістичної молоді. Ленін у свої 45 років до молоді вже давно не належав. Виступати туди він відрядив І. Арманд (41 рік), яку теж було важко назвати молодю, та Г. Сафарова (24 роки). Незважаючи на те, що на конференцію зібрались, значною мірою, дезертири, котрі втекли до Швейцарії від призову на фронт зі своїх країн... заклики більшовиків знов не були підтримані й у текст резолюції за підсумками конференції включені не були.

Здоров'я Надії після смерті матері пішло на погіршення, тому літо вони вирішили провести на природі, відправившись до сільської місцевості у готель «Марієнталь», що знаходився у містечку Зоренберг. Згодом кампанію їм склала І. Арманд. Разом вони ходили у гори, часто на весь день, збирали гриби. На відпочинку Ленін не особливо відпочивав, готуючи чергову брошуру та статті до видання «Комуніст», яке згодом мало почати видаватися.

23 серпня 1915 р. Ленін заклав основи зовнішньої політики майбутнього Радянського Союзу на 70 років вперед. Тоді у більшовицькій газеті «Соціал - демократ» вийшла його стаття «Про гасло Об'єднаних Штатів Європи», де Ленін розмірковував про необхідність утворення або загальноєвропейської соціалістичної держави, або, що було б краще, загальносвітової соціалістичної республіки. Втім, він розумів, що існує план - максимум та план - мінімум. Тому, Ленін зазначав, що «...можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох або навіть в одній, окремо взятій, капіталістичній країні. Переможний пролетаріат цієї країни, експропріювавши капіталістів і організувавши у себе соціалістичне виробництво, встав би проти решти капіталістичного світу, привертаючи до себе

¹ Володимир Бонч - Бруєвич (1873 – 1955 рр.) – російський політичний та державний діяч. Народився у родині землеміра, навчався у Москві, був виключений з інституту. З кінця XIX ст. працював у видавництвах, підтримував соціалістичний рух, поширював нелегальну літературу. 1896 р. емігрував до Швейцарії. З 1903 р. – активний співробітник апарату РСДРП. 1905 р. повернувся до Росії, працював редактором багатьох більшовицьких видань. З листопада 1917 по грудень 1920 р. працював керуючим справами Раднаркому РСФРР. Утворив особисту службу безпеки Леніна – «кімнату №75». Будучи найближчим помічником Леніна в уряді, фактично являвся «сірим кардиналом» кремлівської політики. Організував елітний радгосп «Лісні поляни», котрий вирощував продукти харчування для керівництва СРСР. Решту життя присвятив науковій та публіцистичній діяльності.

пригноблені класи інших країн, піднімаючи у них повстання проти капіталістів, виступаючи у разі необхідності навіть з військовою силою проти експлуаторських класів та їх держав. Політичною формою суспільства, в якому перемагає пролетаріат, скидаючи буржуазію, буде демократична республіка, що все більше централізує сили пролетаріату даної нації, або даних націй у боротьбі проти держав, які ще не перейшли до соціалізму. Неможливе знищення класів без диктатури пригнобленого класу, пролетаріату. Неможливе вільне об'єднання націй у соціалізмі без більш - менш довгої, запеклої боротьби соціалістичних республік з відсталими державами»¹. Майбутній СРСР дійсно буде десятиліттями матеріально підтримувати заколотників у капіталістичних країнах Європи, Азії, Африки, Південної Америки. Коли випадатиме нагода, то СРСР здійснюватиме пряме вторгнення до інших країн (Фінляндія, Угорщина, Чехословаччина, Афганістан та ін.), аби «допомогти» трудовому народові у боротьбі з «експлуаторськими класами». Неможливість мирного співіснування капіталістичних та соціалістичних країн була пророчою. Тут Ленін був правий. Щоправда, одночасна теза про демократичну республіку та диктатуру пролетаріату була непоєднуваною, а, отже, чимось варто було пожертвувати. І Ленін пожертвує. Вже за два роки.

У вересні 1915 року Ленін приймає участь у міжнародній соціалістичній конференції у швейцарському селищі Ціммервальд. Дане дивне місце було обране з метою не провокувати швейцарські поліцейські структури. Тут європейські ліві утворюють соціалістичну комісію та її тимчасовий секретаріат, що дислокуватиметься у м. Берн. Структура проіснує до 1919 р. й об'єднає двадцятьки політичних сил. Всього були присутніми 38 делегатів з Росії, Німеччини, Франції, Італії, Болгарії та ін. країн, серед яких В. Ленін та Г. Зінов'єв від фракції більшовиків, Ю. Мартов та П. Аксельрод від меншовиків, Л. Троцький від позафракційних соціал - демократів, В. Чернов та М. Натансон² від есерів. Ленін

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 26. Июль 1914 – август 1915. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 354 – 355.

² Марк Натансон (1850 – 1919 рр.) – російський революціонер єврейського походження. Політикою займався з кінця 60 - их рр. XIX ст. як народник. Неодноразово заарештовувався. Вступив у створену 1902 р. партію

оголосив свою топову тезу про перетворення імперіалістичної війни у громадянську, яка не надто прийшлась до душі присутнім. Тепер вже Володимир Ілліч бажав такої війни по всій Європі, адже, на його думку, виникла можливість влаштувати загальноєвропейську соціалістичну революцію. Він, у звичній для себе манері, влаштовує фракцію на конференції – «Ціммервальдську ліву», що складала 8 делегатів. Ленінський радикалізм більшість делегатів відкинула, натомість було підтримано маніфест за авторством Л. Троцького, де було визнано війну імперіалістичною, соціалістів які підтримали свої уряди засуджено, але замість громадянських війн декларувався заклик до «миру без анексій і контрибуцій».

Ленін зі своєю групою погодився проголосувати за маніфест, але тут же... здійснив новий розкол, тепер уже не партії, а цілої міжнародної організації. Він заявив, що «Ціммервальдська ліва», не виходячи з загальної організації, буде діяти окремо від соціалістичної комісії. Ленін утворює Бюро, до котрого увійшли, окрім нього, Г. Зінов'єв та К. Радек¹. Комісія вирішує видавати власний друкований бюлетень, Бюро Леніна – власний журнал «Передвісник» (видавався німецькою мовою). Лідер більшовиків вперто не хотів йти на компроміси.

Повертався Володимир до Зоренберга у поганому настрої, бо (як завжди) вважав, що європейські соціалісти мали підтримати його стратегію. І (як завжди) все сталося навпаки. Але, прекрасна альпійська місцевість швидко повернула йому стриманий оптимізм. І. Арманд відправилась до США наvertати у

есерів, з 1904 р. проживав в еміграції. Член ЦК есерівської партії з 1906 р. 1917 р. повернувся до Росії. Після захоплення влади більшовиками – підтримував Леніна, що спричинило розкол есерів. Наприкінці 1917 р. створив партію лівих соціалістів - революціонерів, у 1918 р. долучився до партії революційного комунізму. 1919 р. емігрував до Швейцарії, де і помер.

¹ Карл Радек (1885 – 1939 рр.) – радянський партійний діяч, революціонер єврейського походження. Справжнє ім'я: Кароль Собельсон. Народився у родині службовця, навчався на історичному факультеті Краківського університету (Австро - Угорщина). З 1903 р. член РСДРП. Паралельно був учасником польського та німецького соціалістичних рухів. Неодноразово заарештовувався. У 1917 р. знаходився у шведському Стокгольмі, де координував зв'язки європейських та російських соціалістів, контролював грошові потоки, здійснював видавництво пропагандистської літератури. Мав контакти з німецькими спецслужбами. Після захоплення влади більшовиками приїхав до Росії, отримав посаду члена колегії наркомату іноземних справ. У січні 1919 р. заарештований у Німеччині, звинувачений у спробі здійснити державний переворот. 1920 р. звільнений та відправлений до Росії. Член ЦК компартії, член виконкому Комінтерну. Займався публіцистикою. 1927 р. звинувачений у підтримці Троцького, виключений з партії, відправлений у заслання. 1930 р. покаявся та поновив свої позиції у партії. 1936 р. заарештований, звинувачений у підривної діяльності. Загинув в ув'язненні.

більшовизм американських соціалістів ¹, а подружжя Ленін - Крупська повернулись назад до Берна на початку жовтня 1915 р. Ритм життя був напрацьований: написання статей, зустрічі з соратниками (тепер вони стали більш рідкими), робота у місцевих бібліотеках, інколи – нетривалі виїзди до інших швейцарських міст для читання лекцій маленьким гуртам російських емігрантів. Життя у буржуазному, спокійному середовищі, вдалині від фронтів Першої світової війни надавала гарні можливості для політичного розвитку: Ленін міг безперешкодно займатись агітацією, партійним будівництвом, тактикою і стратегією, у той самий час, коли російські більшовики сиділи у підпіллі (у кращому разі), або тюрмах і засланнях (у гіршому разі). Недоліком цього було лише те, що зв'язок з цими російськими більшовиками був дуже слабким, неефективним, зовсім не оперативним.

У лютому 1916 року Ленін переїздить до Цюріха ², де винаймає більш дешево, ніж зазвичай, квартиру у власника взуттєвого магазину Т. Каммерера. Останній та його дружина Луїза стануть для Леніна та Крупської найближчими позаполітичними друзями. Тут він зближується з місцевим радикальним лівим діячем Ф. Платтеном ³, відвідує партійні засідання швейцарських соціал – демократів. Цюріх прийняв його доволі привітно, Ленін все більше цікавиться місцевими політичними процесами, менше тримаючи зв'язок з російськими емігрантами. Власне, чи обов'язково революції починатися десь у Росії? Центром Світової революції могла б стати і мирна Швейцарія. Він навіть починає влаштовувати у місцевих кафе спільні засідання швейцарських соціал – демократів та російських більшовиків. Але... вже за декілька засідань швейцарські ліві перестали приходити на ці дійства: вони відверто гидували

¹ Не надто успішно. Пізніше вона відправилась у Париж, де теж не знайде особливої підтримки для ленінської фракції.

² Взагалі - то, спочатку планувалося приїхати до Цюріха на пару тижнів для роботи у бібліотеках, проте процес затягнувся, тому він з Крупською вирішили лишитись.

³ Фрідріх Платтен (1883 – 1942 рр.) – швейцарський політик. Народився у робітничій родині, працював слюсарем, в органах місцевого самоврядування. У 1905 – 1907 рр. перебував у Росії, приймав участь у революції. З 1911 р. – провідний діяч соціал - демократичної партії Швейцарії. Після 1917 р. відвідував Радянську Росію, співзасновник Комінтерну, 1919 р. утворив компартію Швейцарії. 1923 р. переїхав жити до СРСР, утворивши з однодумцями власну комуну. Викладав у вищих навчальних закладах Москви. 1938 р. заарештований, звинувачений у шпигунстві. Загинув в ув'язненні.

радикальними ідеями Леніна про громадянську війну та чиюсь диктатуру. Швейцарія була вільною, заможною країною, де робітники не були безправними та голодними, де не було репресій, дотримувались права людини, було прогресивно вирішене національне питання. Агресивний радикалізм місцевим лівим був зовсім чужим. Не маючи можливості впливати на процеси у Росії, Ленін засів за свій улюблений (окрім сварок) вид діяльності: написання книг.

Друга ціммервальдська конференція відбулась у квітні 1916 року у с. Кінталь (Швейцарія). Соціалістичні рухи Європи на ній були представлені 43 делегатами з Росії, Італії, Португалії, Німеччини, Франції, Польщі, Сербії та Швейцарії. «Ціммервальдська ліва» вже нараховувала 12 учасників. Вони вимагали проголосувати за заклик до європейських народів підняти зброю проти власних урядів, але більшість вирішила прийняти більш помірковану резолюцію.

Поки на Східному фронті Першої світової війни гинули сотні тисяч російських солдатів, Ленін зміг налаштувати гарні відносини з німецькою владою, йому дозволяють надсилати у табори військовополонених пропагандистську літературу. Р. Малиновський, колишній депутат Державної думи, знаходячись у полоні, веде більшовицьку пропаганду серед російських військових. Владі Німеччини було вигідно мати про всяк випадок опозиційно налаштованих бійців, котрі зможуть створити проблеми у Росії, якщо повернуться. Німецькі спецслужби вийшли на Леніна завдяки представнику Німецької імперії у Берні – Г. фон Ромбергу ¹, також Ленін зближується з бізнесменом та лівим діячем О. Гельфанд - Парвусом, котрий виконував певні таємні доручення Берліну. Останній стане, за деякими даними, спонсором діяльності Леніна: передаватиме непрямыми шляхами гроші німецького уряду для фінансування більшовиків. Для Володимира Ілліча, як вже було зазначено вище, не існувало Батьківщини, він прагнув до поразки Росії та революцій по всій Європі. Співпраця з ворогом Росії була для нього просто тактичною можливістю отримати політичні (і матеріальні)

¹ Гісберт фон Ромберг (1866 – 1939 рр.) – німецький дипломат, посол Німеччини у Швейцарії з 1912 по 1919 р. Далі працював в апараті зовнішньополітичного відомства Німеччини.

дивіденди. Однак, своє співробітництво з імперіалістами він тримав у максимально можливій таємниці від загалу.

У січні – червні 1916 року він пише книгу «Імперіалізм як вища стадія капіталізму». Ленін мав надію, що книгу вдасться опублікувати на території воюючої Росії, тому спробував надати своїй праці виключно економічного змісту (пізніше надавши своєму авторському стилю самоназву «рабська мова»), аби вона змогла пройти імперську цензуру¹. Він вважав, що новітній капіталізм особливий, відмінний від минулого, оскільки великі підприємці утворюють монопольні союзи, котрі захоплюють всі джерела сировинних матеріалів, знищуючи цим традиційну конкуренцію. Тобто, капіталізм став власним антиподом. Володіння колоніями дозволяє капіталістичним державам утримувати монополію на ресурси, однак чим швидке розвивається такий новітній капіталізм – тим швидше відчувається нестача сировини. Це, у свою чергу, змушує держави боротися за захоплення нових колоній та перерозподіл старих². У цьому, на думку Леніна, і полягала суть імперіалізму. Окремо він виділив п'ять ознак імперіалізму, котрими були: «1) концентрація виробництва і капіталу, що дійшла до такого високого рівня розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; 2) злиття банківського капіталу з промисловим і створення, на базі цього, «фінансового капіталу», фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває особливо важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ; 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами»³. На Першу світову війну, що тривала на момент написання книги, Ленін зумисне не звертав уваги, нібито натякаючи цим мовчанням на правильність своїх слів.

¹ Проте опублікують її у Росії лише влітку 1917 р., коли цензурні органи Росії вже припинять виконувати свої функції.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 27. Август 1915 – июнь 1916. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 380.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 27. Август 1915 – июнь 1916. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 386 – 387.

Критикуючи і доповнюючи мислителя К. Каутського, Ленін заявляв, що імперіалізму притаманне не лише прагнення анексії територій, але й насилля та реакція загалом. У главі «Паразитизм та загнивання капіталізму» Ленін розділив держави на дві категорії: а) «держави - ранти» (заможні, лихварські, котрі домінують у фінансово - економічній сфері); б) «держави - боржники». При цьому перша категорія має можливість забезпечити майнове благополуччя «верхнього слою» пролетаріату, роблячи його не особливо революційним. У читача могло б виникнути питання до Леніна: як співвідносити бурхливий капіталістичний розвиток (нехай у вигляді монополій) з «загниванням капіталізму»? У своїй праці він заочно на це відповів так: «Монополії, олігархія, прагнення до панування замість прагнень до свободи, експлуатація все більшого числа маленьких або слабких націй невеликою жменькою найбагатших або найсильніших націй – все це породило ті відмінні риси імперіалізму, які змушують характеризувати його як паразитичний або загниваючий капіталізм»¹. Звісно, на зміну йому має прийти прогресивний соціалізм, про що Ленін коротко згадує як про аксіому. Дослідник О. Клінге вважає, що саме з цієї праці можна говорити про появу «ленінізму»². Однак, пророкування Леніна щодо «вмирання капіталізму» не справдились, як би ґрунтовно він їх не окреслював.

Літо 1916 р. він з дружиною провів у гірській місцевості під Цюріхом, де розташовувався будинок відпочинку, оснащений електрострумом. Тут він не працював, бо щойно завершив книгу. Гори, ліси, збирання грибів та молочна дієта – ось і весь антураж. Росіян серед відпочиваючих не було, тому про політику можна було поговорити хіба що з Н. Крупською. Ленін одного разу спробував загітувати швейцарського солдата, котрий перебував на відпочинку, але той коректно ігнорував більшовицькі догми³.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 27. Август 1915 – июнь 1916. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 422.

² Клинге А. Ленин. Самая правдивая биография Ильича. – М.: Эксмо, Яуза, 2017. – С. 65.

³ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть II. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/1399-vospominaniya-o-lenine-chast-ii.html>

На осінь погіршилось матеріальне становище. Крупська трохи працювала у бюро емігрантських кас секретаркою Ф. Кона¹, Ленін пропонував їй засісти за написання педагогічної енциклопедії, аби якось звести кінці з кінцями. Був навіть прожект створення власного санаторію для хворих. Але, ця ідея розбудови малого бізнесу так і лишилась ідеєю. Грошей ставало все менше і менше. Інші російські емігранти не гребували навіть йти працювати на заводи, але для Леніна це було неприйнятно.

9 січня 1917 р. він виступив перед лівою молоддю у народному домі Цюріха. На зібранні антимілітаристів (котрі, значною мірою, були або дезертирами, або тими, хто переховувався у Швейцарії від мобілізації) Ленін розповів про досвід Першої російської революції 1905 – 1907 рр., пророкував настання соціалістичної революції з бажаною громадянською війною, що поховає капіталізм назавжди. Звичайно, слухачі сумнівалися у такому сценарії, тому Ленін вказував, що «Нас не повинна обманювати теперішня гробова тиша в Європі. Європа чревата революцією. Потворні жахи імперіалістичної війни, муки дорожнечі всюди породжують революційний настрій, і панівні класи – буржуазія, і їх прикажчики – уряди, все більше і більше потрапляють у глухий кут, з якого без найбільших потрясінь вони взагалі не можуть знайти виходу»². Дійсно, патріотична ейфорія пройшла, жителі європейських країн жили у складних умовах найбільшої війни в історії людства. Проте, слова Леніна про соціалістичні революції у Європі здавались мало пов'язаними з реальністю. Саме тому він зізнавався, що «Ми, старі, може бути, не доживемо до вирішальних битв цієї прийдешньої революції. Але я можу, думається мені, висловити з великою впевненістю надію, що молодь, яка працює так прекрасно у соціалістичному русі Швейцарії і всього світу, що вона буде мати щастя не тільки боротися, але і

¹ Фелікс Кон (1864 – 1941 рр.) – польський революціонер, радянський партійний діяч єврейського походження. Заарештовувався, багато років провів в ув'язненні та засланні. Займався публіцистикою. Знав Леніна з кінця XIX ст. Провідний діяч польської соціалістичної партії, приймав участь у Першій Російській революції 1905 – 1907 рр. З 1907 р. жив в еміграції. 1917 р. приїхав до Росії. Після захоплення влади більшовиками – на державних і партійних посадах Радянської України та СРСР, вступив до компартії. У 1928 – 1930 рр. був головним редактором дитячого журналу «Мурзилка». Далі працював в уряді.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 30. Июль 1916 – февраль 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – С. 327.

перемогти у майбутній пролетарській революції»¹. Тобто, він був майже впевненим, що революція «за Марксом» відбудеться за багато років, а то і десятиліть. Життя у Швейцарії, вдалині від реальної політики, від підпілля, з незначним контролем навіть за більшовиками у самій Росії – це навіювало на Леніна меланхолійні настрої і сум, котрі він погано прикривав. Менше ніж за два місяці виявиться, що навика політичного прогнозування – не сильна сторона лідера більшовиків.

Новий, 1917 - ий, рік Володимир Ленін зустрічав не з найкращими перспективами. Він – опозиційний політик - емігрант, про якого широкі кола російського населення взагалі ніколи не чули, а серед лівих діячів він мав репутацію надто агресивного та авторитарного розкольника. Звісно, у нього було багато послідовників у Росії, але значна частина з них вже сиділа по в'язницях та перебувала у засланнях. Зв'язок з Росією був слабким, тому про системне керівництво російськими більшовиками з Швейцарії не могло бути й мови. Рівень життя Леніна та Крупської постійно погіршувався: вони були змушені економити на їжі та одязі. Все говорило про те, що Володимир Ілліч, якому вже було 46 років (для революційного політика того часу він вважався старим, та й сам себе таким вважав), проживе решту життя маловідомим політиком й публіцистом.

Перша світова війна, яку Ленін вважав чудовим прологом до майбутньої Світової революції, все тривала і тривала, а будь - яких паростків революції все не було видно на обрії. Робітники та селяни воюючих країн не демонстрували класової солідарності, вояки віддали перевагу патріотизмові замість інтернаціоналізму. Навіть більшість соціалістичних товаришів Леніна вважали, що батьківщину треба захищати, а не руйнувати.

Лютнева революція у Російській імперії застане Леніна зненацька. Так само зненацька, як і початок Першої російської революції у січні 1905 р. У можливість нової революції Ленін в останні роки не дуже вірив на практиці, вважаючи, що

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 30. Июль 1916 – февраль 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – С. 328.

вона відбудеться не у найближчі роки й не факт, що він до неї зможе дожити. Але, зміг. Настав час спробувати свої сили вдруге.

8. Мета виправдовує засоби: Ленін у буремних подіях 1917 року

Надії імперії Романових на швидку перемогу у Першій світовій війні розвіялись вже восени 1914 р., разом з початком позиційного характеру самої війни. Патріотичний підйом у народі також був зведений нанівець разом з викликаним війною погіршенням рівня життя. У містах почався дефіцит хлібу, страйки робітників, антивоєнні мітинги. Державна дума створила Прогресивний блок з числа кадетів та октябристів, таким чином утворивши антиурядову ліберальну більшість. Невдоволення владою щодня зростало, але імператор Микола II був зайнятий подіями на фронтах, особисто взявши на себе функції Верховного головнокомандувача Російської імператорської армії.

У січні 1917 р. у Петрограді ¹ розпочались масові страйки і демонстрації, у котрих приймали участь більше 600 тисяч робітників. 14 лютого відбувся страйк з політичними вимогами: миру та республіки. 17 лютого оголосили страйк працівники найбільшого артилерійського заводу імперії – Путилівського. 23 лютого починається Лютнева революція: страйкарі та мітингарі влаштовують сотисячну демонстрацію з вимогами забезпечити місто продовольством, припинити війну та скинути монархію. Ця величезна демонстрація, досягнувши центру столиці, отримала відсіч від поліції та козачих військ. Люди не розійшлись, промислові підприємства долучились до страйку. Розпочались вуличні бої, є вбиті. 27 лютого на бік протестуючих переходять петроградські полки: Волинський, Преображенський, Московський та Литовський. Замість того, аби подавити протести, вони стали його рушійною силою. «Армія з народом», так би мовити. Військові та цивільні захоплюють державні установи, влаштовують погроми, мародерствують, спалюють поліцейські дільниці та суди, випускають заарештованих з в'язниць, вбивають чиновників та поліцейських. У столиці Російської імперії тотальна анархія.

¹ Місто Санкт - Петербург було перейменовано на Петроград у 1915 р., оскільки столиці Російської імперії було не надто коректно носити німецьку назву – з німцями йшла війна.

Державна дума відновлює роботу. Голова парламенту М. Родзянко зачитує указ імператора про розпуск думи ¹, але... ліві депутати, на чолі з О. Керенським ² та М. Чхеїдзе ³, вмовляють колег не підкорятися указу імператора, продовжувати роботу і взяти на себе верховну владу, раз у столиці революція. Все ж, депутати не насмілились ослухатись указу імператора і вигадали компроміс під назвою «Тимчасовий комітет Державної думи» (ТКДД). До нього увійшли впливові думці: Родзянко, Мілюков, Керенський, Чхеїдзе, Шульгін, Некрасов та ін. ⁴. У той самий час, революційно налаштовані солдати оточили думу, охорона парламенту дезертирувала. Соціалісти стали виразниками інтересів революціонерів: О. Керенський брав ініціативу у своїх руки, самовільно наказуючи арештовувати державних службовців. ТКДД розпочав брати під контроль урядові органи у місті (чи то для наведення ладу, чи то для захоплення влади). Одночасно утворюється Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів – орган революціонерів, котрий також брав контроль над містом. Війська, які посилав уряд для припинення безпорядків, – одразу ж переходили на бік протестувальників. Під кінець 27 лютого законний уряд Російської імперії, на чолі з М. Голіциним ⁵, було розігнано натовпом солдатів.

¹ Сам М. Родзянко розумів хибність розпуску парламенту та у терміновому порядку слав Миколі II телеграми, аби той відкликав указ: розпуск думи лише підігривав революційні настрої.

² Олександр Керенський (1881 – 1970 рр.) – російський державний та політичний діяч. Народився у родині директора гімназії, навчався на юридичному факультеті Санкт - Петербурзького університету. З 1904 р. працював юристом, займався публіцистикою. Став широковідомим адвокатом з політичних справ, підтримував есерів. З 1912 р. – депутат Державної думи Російської імперії. Провідний лідер Лютневої революції 1917 р. Одразу після її перемоги – член Тимчасового комітету Державної думи, у березні – квітні обіймав посаду міністра юстиції Росії, у травні – вересні – міністр оборони, у липні – жовтні – прем'єр - міністр Росії. Свого роду, «батько російської демократії», найпопулярніший політик у Росії 1917 р. Після захоплення влади більшовиками перебував у підпіллі, у 1918 р. емігрував. Жив у Франції та США.

³ Микола Чхеїдзе (1864 – 1926 рр.) – російський державний та політичний діяч. Народився у дворянській родині, навчався в Одесі та Харкові (двічі виключений з вищих навчальних закладів). У революційному русі з кінця XIX ст. З 1903 р. член РСДРП, меншовик. Працював в органах місцевого самоврядування, з 1907 р. – депутат Державної думи. З 1912 р. лідер парламентської фракції РСДРП. Після Лютневої революції – голова виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, член Тимчасового комітету Державної думи. Восени 1917 . засудив захоплення влади більшовиками, переїхав до Грузії. У 1918 р. став один з ініціаторів проголошення незалежності та лідером Грузії. Після вторгнення Червоної армії на Закавказзя, у 1921 р. емігрував до Франції. Покінчив життя самогубством.

⁴ Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. 1900 – 1917. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=Kp05DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

⁵ Микола Голіцин (1850 – 1925 рр.) – російський державний діяч. Народився у родині військового, після навчання працював в урядових структурах. У 1885 – 1893 рр. – губернатор Архангельської губернії, у 1893 – 1897 рр. – губернатор Калузької губернії, 1897 – 1903 рр. очолював Тверську губернію. З 1903 р. займав

Революція відбулася дійсно стихійно ¹, хоча багатотисячні натовпи жителів і гостей Петрограду усвідомлено визнавали Державну думу єдиним легітимним виразником народних інтересів. ТКДД став реальною владою в імперії. Комісари думи стають виконуючими обов'язки міністрів. 28 лютого відбуваються арешти людей, котрі ще вчора були всесильними міністрами ². Солдати розстрілюють власних офіцерів. Жителі міста випромінюють революційну ейфорію. Без перебільшення можна сказати, що Петроград у ці дні перебував у революційному екстазі.

Не маючи реальної опори та бажання боротися за владу, 2 березня 1917 року імператор Микола II зрікається престолу на користь свого брата Михайла. Однак, революційна влада змусила останнього також відмовитись від влади. Державна дума утворює Тимчасовий уряд на чолі з Г. Львовим ³, котрий має керувати Російською імперією (з вересня вже офіційно республікою) до скликання Установчих зборів, котрі і мають вирішити подальшу долю Росії. Провідну роль у новому уряді нової Росії відіграє О. Керенський – міністр юстиції, видатний оратор та справжній кумир народних мас. Проголошуються демократичні права та свободи; амністовано всіх політичних в'язнів (включно з терористами) ⁴; скасовується цензура, смертна кара, релігійні, політичні та національні обмеження; жінки отримують рівні з чоловіками виборчі права; станові привілеї відходять у минуле; розпочинається аграрна реформа в інтересах малоземельних селян; робітники отримали можливість реально відстоювати свої

посаду сенатора, з 1915 р. – член Державної ради. З грудня 1916 по лютий 1917 р. – прем'єр - міністр Російської імперії. Після Лютневої революції перебував деякий час під арештом. Далі працював найманним працівником, 1925 р. заарештований радянськими спецслужбами та розстріляний.

¹ Депутати Державної думи майже ніяк не впливали на багатотисячний озброєний натовп, а Микола II, перебуваючи далеко від столиці і не маючи достатньої оперативної інформації, довго не надавав революції важливого значення. Останній імператор вважав, що це просто вуличні безпорядки, котрі скоро припиняться і все буде як раніше. Однак, сувору реальність він осягнув запізно.

² Враховуючи агресивність революційного натовпу, деякі міністри самі прохали, аби їх заарештували – так імовірно бути вбитими, чи закатованими суттєво зменшувалась.

³ Георгій Львов (1861 – 1925 рр.) – російський державний та політичний діяч. Народився у дворянській родині, навчався на юридичному факультеті Московського університету. Працював в органах місцевого самоврядування, очолював тульську губернську земську управу у 1903 – 1906 рр. З 1906 р. – депутат Державної думи. Під час Першої світової війни очолював Всеросійський земський союз допомоги хворим та пораненим військовим, у 1915 – 1917 рр. очолював Головний з постачання армії комітет Всеросійського земського та міського союзів. У березні – липні 1917 р. – прем'єр - міністр Росії. 1918 р. емігрував, проживав у США та Франції.

⁴ Звільнених політичних в'язнів вітали наче справжніх поп - зірок. Вони стали героями нової Росії.

права посередництвом профспілок. Замість старої поліції влада санкціонує створення «народної міліції» на місцях, у військових частинах створюються солдатські комітети, які нівелювали роль офіцерського корпусу. За прикладом Петрограда, по всій імперії розпочинають створюватись ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, які брали всю повноту влади на місцях, навіть створюючи свої воєнізовані формування для підтримання правопорядку¹. Росія вперше у своїй історії стала вільною. Навіть занадто вільною.

Звістка про падіння монархії стала справжнім шоком для російських емігрантів у Європі: вони мріяли про революцію, але не очікували на неї так скоро й з такими потужними наслідками. Ненависного для соціал - демократів самодержавства більше не існувало, були проголошені громадянські права та політичні свободи, а до влади прийшли ідейно близькі ліві сили. Дізнавшись про це, Ленін та Крупська спочатку не повірили у новину, але перечитавши швейцарські газети – зраділи. Весь день вони у кампанії інших швейцарських марксистів святкували, співаючи революційні пісні. На початку березня Ленін, не маючи чіткого поняття про події у Петрограді, надсилає Олександрі Коллонтай (зв'язкова з російськими більшовиками, що знаходилась тоді у норвезькому місті Осло) інструкції, сенс яких полягав у продовженні старої войовничої риторики: «Наша тактика: повна недовіра, ніякої підтримки новому уряду; Керенського особливо підозрюємо; озброєння пролетаріату – єдина гарантія; негайні вибори до Петербурзької думи; ніякого зближення з іншими партіями. Телеграфуйте це у Петроград»².

З падінням монархії перед Володимиром Іллічем поставало питання: що робити? Не довго думаючи, він вирішує повертатися до Росії, у котрій він не був вже майже десять років. Але, фронт на Сході продовжував існувати, тому варто було б добиратися до Росії непрямими шляхами. Ленін навіть подумував про ідею

¹ Частіше за все такі формування мали назву на кшталт «робітничої міліції». Вони мали низький рівень дисципліни й могли використовуватись з революційною метою, не дотримуючись законів. Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів покляла початок двовладддю, яке паралізує ефективне управління Росією.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 31. Март – апрель 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 8.

підробити документи глухонімого шведа, а кордони перелітати на аероплані¹, що було дещо фантастично. Багаторічний екс - друг Леніна Ю. Мартов висунув компромісну ідею: попросити у Німеччини права для всіх емігрантів на безпечний перетин кордону, а натомість Тимчасовий уряд мав би видати Німеччині таку ж кількість полонених у Росії німців. Розпочались переговори за участю німецьких дипломатів, але відповідь на пропозицію від Тимчасового уряду так і не надходила (будемо відвертими, новим керівникам Росії була не надто цікава зграя професійних революціонерів). Втім, не дочекавшись реалізації компромісного плану, Німеччина вирішує: Леніну, за посередництва Ф. Платтена, дозволяють перебраться по німецькій території у поїзді з опломбованим вагоном. Німецька імперія була впевнена, що Ленін зіграє в її інтересах, влаштовуючи політичні кризи у Росії, а якщо вийде – і справжню нову революцію. Чи варто вважати Леніна прямим агентом німецьких спецслужб? Насправді, ні. Обидві сторони прагнули отримати свої плюси. Німеччина бажала вивести Росію з війни, надбати нові території та звільнити сотні тисяч військ Східного фронту для боротьби з Францією та Британією на Заході. Ленін та більшовики, зі свого боку, прагнули так само припинити війну в ім'я нової, війни громадянської з подальшим захопленням влади та встановленням диктатури пролетаріату (власне, своєї персональної диктатури).

Прихопивши з собою 32 соратників, серед яких були Н. Крупська, І. Арманд, Г. Зінов'єв, К. Радек, Г. Сокольников² та З. Ліліна, наприкінці березня лідер більшовиків, у супроводі німецьких офіцерів та в атмосфері таємності, вирушив німецькою землею на поїзді з екстериторіальним статусом. З ними їхали не лише більшовики, але й інші швейцарські емігранти: меншовики та есери.

¹ Клинге А. Ленин. Самая правдивая биография Ильича. – М.: Эксмо, Яуза, 2017. – 68.

² Григорій Сокольников (1888 – 1939 рр.) – радянський державний та партійний діяч. Справжнє ім'я Гірш Бриллiант. Народився у єврейській родині аптекаря. Навчався на юридичному факультеті Московського університету, вивчав економіку у Сорбонні. Член РСДРП з 1905 р., займався агітацією. 1907 р. заарештований, відправлений у заслання. Втік та емігрував до Франції. 1917 р. повернувся до Росії, член ЦК РСДРП(б). Після 1917 р. воював на фронтах Громадянської війни, командував армією та фронтом (не маючи жодного попереднього військового досвіду). Після війни – на керівних посадах РСФРР та СРСР, нарком фінансів у 1922 – 1926 рр. У 1929 – 1932 рр. був послом СРСР у Великій Британії, працював у наркоматі іноземних справ, наркоматі лісової промисловості. 1936 р. заарештований, звинувачений у троцькістській змові. Загинув в ув'язненні 1939 р.

Ленін не бажав спілкуватися з німцями, аби не виникнуло підозр у його співпраці – це могло негативно відбитись на іміджі ¹. 30 березня 1917 р. команда революціонерів пересіла на пором, котрим допливла до Швеції. У Стокгольмі революціонерів запросив на сніданок мер міста, що було деяким визнанням їх політичної ваги. Оновивши гардероб на вимогу товаришів, Ленін 31 березня рушає до Фінляндії. У дорозі він складає програмовий текст, що стане відомим під назвою «Квітневі тези»; дізнається, що більшовики у Петрограді, з ініціативи Й. Сталіна та Л. Каменєва, підтримали Тимчасовий уряд. Це його розізлило, адже більшовикам варто було продовжувати боротьбу, а не йти на компроміси. З газет стає відомо і те, що Р. Малиновський таки був агентом імперських спецслужб Росії.

Ввечері 3 квітня 1917 року Ленін прибув до революційного Петрограду. На пероні Фінляндського вокзалу емігрантів зустрічали з урочистостями: Петроградська Рада влаштувала почесний караул з моряків Балтійського флоту. Були присутніми керівники місцевих більшовиків, мешовиків та есерів, голова самої Петроградської ради М. Чхеїдзе. Такі заходи привернули увагу багатьох робітників та вояків. Власне, всю весну зустрічі різних прибуваючих революціонерів на вокзалах були багатолюдними. Зійшовши з поїзду, Ленін виступив з промовою перед матросами, що одразу розвіяло атмосферу свята: він облаяв Тимчасовий уряд, на заклик Чхеїдзе об'єднати зусилля на благо народу – відповів негативною революційною риторикою.

Вийшовши з будівлі Фінляндського вокзалу, Ленін залазить на броньовик, який для нього у цілях політичного піару підігнали петроградські більшовики. З броньовика, освітлений прожекторами, Ленін виголосив промову про необхідність влаштувати Світову революцію, знищити капіталізм, а Тимчасовий уряд звинуватив у зраді ідеалів соціалізму та відмовився його підтримувати. Такі заклики ошелешили не лише матросів та Чхеїдзе, але і більшовиків. Після падіння монархії пройшов лише місяць, противники самодержавства вважали весну 1917

¹ Хоча дарма, вже по прибутті до Росії проти нього порушать кримінальну справу, підозрюючи у підтримці ворога. Втім, Жовтневий переворот (революція) залишить цю справу так і не доведеною до кінця.

р. ледь не найщасливішим моментом в історії Росії, відкрилася можливість перетворити Росію на демократичну, правову, соціальну державу. Мрія про державу для народу була неймовірно близькою та досяжною. І у цій атмосфері ейфорії, під час повергнення борців за народне щастя додому... один з цих борців «плює в обличчя» всім присутнім. Замість конструктивної праці над проведенням реформ, Ленін прагне війни з новою, демократичною та ліво - центристською владою Росії, прагне громадянської війни між своїми співгромадянами. Слухаючи виступи Леніна у ці дні, член Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів М. Суханов констатував: «Я відчував себе так, як ніби мене били по голові ціпами... Було ясно одне: мені, людині вільній, з Леніним не по дорозі»¹.

Тоді промова Леніна сподобалась далеко не всім учасникам зібрання, зокрема Олександрі Коллонтай. На наступний день матроси з почесного караулу дізнаються, що Ленін прибув з території Німеччини, тому говоритимуть, що замість привітань їм варто було б його зустріти з ганебними вигуками. Відомість про маршрут Леніна швидко рознеслась серед російських військових – деякі з них вимагатимуть заарештувати вождя більшовиків.

Штабом більшовиків стає розкішний будинок балерини Матильди Кшесінської², де розташовуються редакція газети «Правда», ЦК та міська парторганізація. У день прибуття до міста, Ленін також виступив там двічі: з балкону перед натовпом, і перед соратниками усередині.

Ленін з Крупською оселяються на квартирі сестри Володимира – Анни, котра проживала с чоловіком Марком та своєю сестрою Марією. Першою справою, окрім політики, Володимир Ілліч відправляється на Волкове кладовище, де спочивали його мати та сестра Ольга. Але, ліричний момент був

¹ Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. 1900 – 1917. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=Kp05DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

² Після революції цей будинок був захоплений тилловими військовими, котрі дозволили більшовикам влаштувати там свою редакцію та партійний апарат. Сама Матильда Кшесінська зверталась до суду та прокуратури з вимогою повернути їй власний будинок, але справа затягнулася. На початку липня 1917 р. урядові війська звільняють будівлю від більшовиків, але тепер там розквартирувались військові велосипедного батальйону. Власниця, переконавшись у відсутності правосуддя, поїхала з Петрограду, а 1920 р. емігрувала до Франції. Між іншим, М. Кшесінська стала героїнею скандального російського художнього фільму з однойменною назвою «Матильда» (2017 р., режисер О. Учитель).

короткотривалим: Леніна чекали десятки виступів, він нарешті став публічним політиком, котрий мав стратегію та рішучість йти до кінця. Оратор з Леніна був не ідеальний, у цьому він сильно відставав від Льва Троцького, проте чітко та фанатично доносити думки він вмів.

4 квітня 1917 р. Ленін проголосив свої легендарні «Квітневі тези»¹. Це відбулось на засіданні петроградських більшовиків та у той же день на зібранні більшовицьких учасників Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів, де Ленін розкритикував тих більшовиків, котрі були готові до примирення з меншовиками. Ця програмна настанова Леніна заслуговує на велику увагу: у ній він відкрито виклав власний план дій. Ось 10 тез керівника більшовиків:

1. «У нашому ставленні до війни, яка з боку Росії і при новому уряді Львова і К^о безумовно залишається грабіжницькою, імперіалістською війною у силу капіталістичного характеру цього уряду, неприпустимі ні найменші поступки «революційному оборонству». На революційну війну, що дійсно виправдовує революційне оборонство, свідомий пролетаріат може дати свою згоду лише за умов: а) переходу влади в руки пролетаріату та наближених до нього найбільш частин селянства; б) при відмові від усіх анексій на ділі, а не на словах; в) при повному розриві на ділі з усіма інтересами капіталу. З огляду на безперечну сумлінність широких верств масових представників революційного оборонства, які визнають війну тільки у разі потреби, а не заради завоювань, з огляду на їх обман буржуазією треба особливо докладно, наполегливо, терпляче роз'яснювати їм їхню помилку, роз'яснювати нерозривний зв'язок капіталу з імперіалістичною війною, доводити, що закінчити війну істинно демократичним, ненасильницьким, миром не можна без повалення капіталу». Ленін вимагає проводити агітацію у російській армії з метою... братання з ворожими солдатами;

2. «Своєрідність поточного моменту у Росії полягає у переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії через недостатню свідомість і

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 31. Март – апрель 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 103 – 111.

організованість пролетаріату, – до другого її етапу, який повинен дати владу у руки пролетаріату і найбідніших верств селянства. Цей перехід характеризується, з одного боку, максимумом легальності (Росія зараз найбільш вільна країна у світі з усіх воюючих країн), з іншого боку, відсутністю насильства над масами і, нарешті, довірливо - несвідомим ставленням їх до уряду капіталістів, гірших ворогів миру і соціалізму. Ця своєрідність вимагає від нас вміння пристосуватися до особливих умов партійної роботи...». Тут же Ленін критикує однопартійців, заявляючи що «навіть наші більшовики виявляють довірливість до уряду. Пояснити це можна тільки чадом революції. Це – загибель соціалізму. Ви, товариші, ставитесь довірливо до уряду. Якщо так, нам не по дорозі. Нехай краще залишуся у меншості». У цих словах був весь Ленін, за такими принципами він діяв з 1903 року. Виходячи з вищенаведеної критики, Ленін виголосив наступний пункт тез;

3. «Жодної підтримки Тимчасовому урядові, роз'яснення повної брехливості всіх його обіцянок, особливо щодо відмови від анексій. Викриття, замість неприпустимої «вимоги» що сіє ілюзії, щоб цей уряд, уряд капіталістів, перестав бути імперіалістським»;

4. «Визнання факту, що в більшості Рад робітничих депутатів наша партія у меншості, і поки у слабкій меншості, перед блоком всіх дрібнобуржуазних, опортуністичних, тих, що піддалися впливу буржуазії і проводять її вплив на пролетаріат, елементів від народних соціалістів, соціалістів - революціонерів до ОК (Чхеїдзе, Церетелі та ін.), Стеклова та ін., та ін. Роз'яснення масам, що Р.Р.Д. є єдино можлива форма революційного уряду і що тому нашим завданням, поки цей уряд піддається впливу буржуазії, може бути лише терпляче, систематичне, наполегливе, таке що пристосовується особливо до практичних потреб мас, роз'яснення помилок їх тактики. Поки ми у меншості, ми ведемо роботу критики і виявлення помилок, проповідуючи у той же час необхідність переходу всієї державної влади до Рад робітничих депутатів, щоб маси досвідом позбулися від своїх помилок». Таким чином, Ленін визнавав: його фракція не мала достатньої підтримки з боку народу;

5. «Не парламентарна республіка, – повернення до неї від Р.Р.Д. було б кроком назад, – а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу догори. Усунення поліції, армії, чиновництва. Плата всім чиновникам, при виборності і змінюваності всіх їх в будь - який час, не вища за середню плату хорошого робітника». Ленін висміяв ідею того, що Тимчасовий уряд буде проводити Установчі збори – при старих чиновницьких інституціях та поліції це виглядало, на його думку, профанацією. Рада робітничих депутатів спочатку має взяти владу, стати урядом, а вже потім проводити всі вибори. Так само він заявив, що при чинній владі Тимчасового уряду війну не буде закінчено;

6. «В аграрній програмі перенесення центру ваги на Ради батрацьких депутатів. Конфіскація всіх поміщицьких земель. Націоналізація всіх земель у країні, розпорядження землею місцевими Радами батрацьких і селянських депутатів. Виділення Рад депутатів від найбідніших селян». Тут Ленін був вірним собі, пропонуючи примусово позбавляти заможних власників своєї власності, надавати виключні права землекористування лише бідним селянам. І ці селяни, керуючи Радами, мали б ще створювати «взірцеві» господарства, основою котрим мали служити відібрані у поміщиків великі маєтки. Опора на сільську бідноту та явна пропозиція «відібрати» майно у багатих – це було пряме попадання, з такими обіцянками більшовикам була гарантована підтримка на селі. Щоправда, обіцянки біли загальними та й мало кого насторожувала ідея націоналізація всієї (!) землі, включно з наділами тих самих бідняків;

7. «Злиття негайне всіх банків країни в один загальнонаціональний банк і введення контролю над ним з боку Ради робітничих депутатів. Банк, це «форма громадського рахівництва» (Маркс). Війна вчить економії, всі знають, що банки грабують народні сили. Банки – нерв, фокус народного господарства. Ми не можемо взяти банки у свої руки, але ми проповідуємо об'єднання їх під контролем Ради робітничих депутатів». Цей пункт більшовики швидко реалізують ¹;

8. «Не «введення» соціалізму, як наша безпосередня задача, а перехід негайно лише до контролю з боку Ради робітничих депутатів за суспільним

¹ 14 грудня 1917 р. було введено державну монополію на банківську справу.

виробництвом та розподілом продуктів». При цьому сам Ленін назвав це державним капіталізмом;

9. «Партійні завдання: 1) негайний з'їзд партії; 2) зміна програми партії, головне: а) про імперіалізм та імперіалістську війну, б) про ставлення до держави і наша вимога «держави - комуни», в) виправлення відсталого програми - мінімум; 3) зміна назви партії». Ленін запропонував назвати свою політичну силу комуністичною партією;

10. «Оновлення Інтернаціоналу», до котрого мали належати лише прихильні до більшовиків політичні сили.

Виступивши перед більшовиками, Ленін також виступив вдруге вже перед всіма делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Аудиторія цей виступ не сприйняла: ледь не маніакальний радикалізм відлякував поміркованих діячів. Один з провідних меншовиків І. Церетелі, котрий виступав після Леніна, конструктивно розгромив опонента - радикала та закликав до єднання. Розгніваний Ленін полишив засідання. Хоч тези Леніна викликали, як мінімум, незрозуміння навіть з боку основної маси більшовиків, вже 7 квітня газета «Правда», з затримкою на декілька днів, «Квітневі тези» опублікувала, хоча один з її редакторів – молодий В. Молотов¹ – вважав думки Леніна надмірно радикальними. Таку саму точку зору мав і голова столичних більшовиків Л. Каменєв, який намагався пояснити більшовикам на місцях, що озвучені Леніном думки – не є ідентичними позиції всіх більшовиків. Тим не менш, до редколегії тепер увійшли сам В. Ленін та Г. Зінов'єв. 14 квітня петроградський осередок більшовицької фракції РСДРП підтримав нову стратегію Леніна. Й. Сталін, котрий ще декілька днів тому виражав підтримку Тимчасовому урядові, швидко змінив позицію на користь радикалізму.

¹ Вячеслав Молотов (1890 – 1986 рр.) – радянський державний та партійний діяч. Справжнє прізвище Скрябін. Народився у родині службовця, навчався на економічному факультеті Санкт - Петербурзького університету. Член РСДРП з 1906 р. Розповсюджував нелегальну літературу, працював у газеті «Правда». Неодноразово заарештовувався та відбував заслання. Після 1917 р. – на партійних та державних посадах. Найближчий соратник та «права рука» Сталіна, організатор масових репресій. У 1930 – 1941 рр. очолював Раднарком (уряд) СРСР, у 1939 – 1949 рр. займав посаду наркома (міністра) іноземних справ. 1957 р. відсторонений від вищих державних посад М. Хрущовим.

Ознайомившись з ідеями Леніна, його колишній наставник та один з лідерів РСДРП Г. Плеханов, котрий тепер підтримував рідну країну та Тимчасовий уряд у війні, пише статтю «Про тези Леніна і про те, чому маячня буває інколи цікавою»¹. Спочатку порівнявши ленінські тези з висловами психічнохворих героїв з творів Чехова та Гоголя, а потім й заявивши, що Ленін ніколи не був людиною сильною логіки, Плеханов починає аналізувати деякі тези вождя більшовиків. Перший пункт «Квітневих тез» він розкритикував за відсутність причинно - наслідкових зв'язків: капіталізм як такий не може бути винним у війні, бо війни починають люди, а не виробничі відносини. Та й з якого дива Ленін поклав відповідальність за «грабіжницьку» війну на Росію? Адже далеко не одна Росія є її винуватицею. Плеханов, як представників оборонства (соціал - демократичних діячів, котрі у Першій світовій війні підтримали свою батьківщину), зауважує, що основна більшість населення Росії прагне захищати свою країну, але Ленін чомусь називає це «помилкою».

Ідея братання на фронті викликала у Плеханова саркастичне враження: «З ким братання? З якої нагоди братання? Це залишається покритим мороком невідомості. Але, приймаючи до уваги початок першої тези, можна побудувати на цей рахунок досить ймовірну гіпотезу. Так як нинішня війна досі залишається грабіжницькою, імперіалістичною війною «з боку Росії», то всім нам, що не схвалюють грабіжництва російським людям, - а також, звичайно, і воїнам нашим, що знаходяться на фронті, – треба брататися з німцями: вибачте, мовляв, нас, добрі тевтони, у тому, що ми своїми грабіжницькими намірами довели вас до оголошення нам війни; до заняття значної частини нашої території: до гордовито - звірячого поводження з нашими полоненими; до пограбування Бельгії і до перетворення цієї, колись квітучої, країни в одне суцільне озеро крові; до систематичного руйнування багатьох французьких департаментів і так далі, і так далі. Наш гріх! Наш великий гріх! Як тільки до німців дійде цей зворушливий, покайний плач, вони розчуляться у свою чергу, заплачуть сльозами радості,

¹ Октябрьский переворот: Революция 1917 года глазами ее руководителей. Воспоминания русских политиков и комментарий западного историка. – М.: Современник, 1991. – С. 170 – 178.

кинуться у наші обійми, і тоді почнеться, як казав Фрідріх Енгельс, «загальне любовне цілування».

Звинувативши Леніна у відступі від ідей Маркса (!) та анархізмі, Плеханов заявив, що ленінська ідея введення контролю за суспільним виробництвом та розподілом продуктів немає нічого спільного з марксизмом, бо такі відносини вже частково реалізовані у Росії в умовах війни. Далі Г. Плеханов звернув увагу на економічну відсталість Росії, що довела Перша світова війна, а, отже, говорити про соціалістичну революцію ще дуже зарано і навіть шкідливо, оскільки капіталізм не віджив своє. Росія просто не готова до соціалізму: «Якщо капіталізм ще не досяг у даній країні того вищого свого ступеня, на якому він робиться перешкодою для розвитку її продуктивних сил, то безглуздо кликати робітників, міських і сільських, і бідну частину селянства до його повалення. Якщо безглуздо кликати тільки що названі мною елементи до повалення капіталізму, то не менше безглуздо кликати їх до захоплення політичної влади. Хтось із наших товаришів, які оскаржували тези Леніна на Раді робітничих і солдатських Депутатів, нагадав йому глибоко щирі слова Енгельса про те, що для даного класу не може бути більшого історичного нещастя, як захоплення влади у таку пору, коли його кінцева мета залишається недосяжною по непереборним об'єктивним умовам. Леніна в його нинішньому анархічному настрої, зрозуміло, не може напоумити подібне нагадування. Всіх тих, які заперечували йому в Раді робітничих і солдатських Депутатів, він оптом величав опортуністами, що піддалися впливу буржуазії і проводять її вплив на пролетаріат. Це знову мова анархіста».

Закінчив свою критичну статтю Плеханов словами: «Але я твердо впевнений ... що в закликах Леніна ... наші робітники побачать саме те, що вони представляють собою у дійсності, тобто – божевільну і вкрай шкідливу спробу посіяти анархічну смуту на Руській Землі. Російський пролетаріат і російська революційна армія не забудуть, що якщо ця божевільна і вкрай шкідлива спроба не зустрине негайного енергійного і суворого опору з їх боку, то вона з коренем вирве молоде і ніжне дерево нашої політичної свободи». Однак, у 1917 р. сам Плеханов мав незрівнянно менший вплив, ніж раніше. Він працював редактором

власної газети «Єдність», а його патріотична позиція стосовно Першої світової війни не зустрічала підтримки серед революційних соціалістів. Проте, останні слова були пророчими.

Сприяння радикальних поглядів Леніна надавала заява Тимчасового уряду про підтвердження союзницьких домовленостей у рамках Антанти: Росія продовжувала брати участь у Першій світовій війні, що не узгоджувалося з прагненнями населення припинити кровопролиття. 20 – 21 квітня у Петрограді відбулися численні акції протесту у зв'язку з рішенням уряду, що змусило міністра закордонних справ П. Мілюкова¹ та міністра оборони О. Гучкова² піти у відставку. Одночасно була сформована нова коаліція, що включала меншовиків та есерів, змінюється склад уряду, і тепер Петроградська рада та Тимчасовий уряд опинились, тик би мовити, в одному човні. Нова влада трішала по швах і Ленін це прекрасно усвідомлював.

Квітень та травень 1917 р. пройде для Леніна у надзвичайно динамічних умовах: він постійно виступатиме на політичних зібраннях, напише декілька десятків статей та поверне собі повноцінне керівництво фракцією. 24 – 29 квітня відбувається партійна конференція, на котрій присутні практично одні лише більшовики (півтори сотні делегатів, що представляли приблизно 80 тисяч членів партії), ідеї Леніна з гаслом «Вся влада радам!» отримали схвалення. Його риторика концентрувала увагу на необхідності націоналізації промисловості та

¹ Павло Мілюков (1859 – 1943 рр.) – російський державний та політичний діяч. Народився у дворянській родині, навчався на історико - філологічному факультеті Московського університету. Професійний історик, автор історичних нарисів. Викладав у Росії та закордоном, брав участь в археологічних експедиціях. З початку ХХ ст. займався політикою ліберального напрямку. Восени 1905 р. заснував та очолив Конституційно - демократичну (кадетську) партію. Неодноразово обирався до Державної думи, займався публіцистикою, був одним з провідних політичних діячів Російської імперії у 1905 – 1917 рр. Після Лютневої революції – член Тимчасового комітету Державної думи, міністр іноземних справ Росії. Після захоплення влади більшовиками підтримував Білий рух. Восени 1918 р. емігрував. Жив у Великій Британії та Франції. Редагував друковані видання, займався історичними дослідженнями, був помітною фігурою російської діаспори.

² Олександр Гучков (1862 – 1936 рр.) – російський державний та політичний діяч. Народився у родині підприємця, навчався на історико - філологічному факультеті Московського університету, додаткову освіту отримував у Берліні, Гейдельберзі та Відні. Служив в армії. З 1886 р. працював в органах місцевого самоврядування, займався банківською справою. Багато подорожував. Брав участь в англо-бурській війні 1899 – 1902 рр. (на боці бурів), служив у Червоному Хресті під час російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. Восени 1905 р. заснував та очолив помірковану партію «Союз 17 жовтня» (октябристи). З 1907 р. – депутат Державної думи, лідер фракції октябристів. Підтримував уряд П. Століпін. У 1910 – 1911 рр. очолював Державну думу. Після Лютневої революції – міністр оборони Росії. Після захоплення влади більшовиками перебував у підпіллі, підтримував Білий рух. 1919 р. емігрував. Активно займався політичною діяльністю закордоном. Помер у Парижі.

банків, земель сільськогосподарського призначення, встановлення робітничого контролю на підприємствах, критиці есерів та меншовиків, які прагнули порозумітися з «буржуазним» Тимчасовим урядом. До того ж Ленін змістив акценти з необхідності встановлення диктатури та громадянської війни (не відмовляючись від їхньої потреби) на потребі проведення агітації та пропаганди серед населення. Ораторські задатки з кожним днем ставали все кращими: Ленін вже почувався впевнено, його виступи були гострими та влучними. До більшовиків долучились Л. Троцький, котрий донедавна підтримував меншовиків, та Ф. Дзержинський¹. Тепер Ленін відчував за собою силу, він утворює окрему партію – РСДРП(б)², остаточно розірвавши відносини з меншовиками. Нова партія обрала свій склад ЦК: В. Ленін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Й. Сталін, В. Мілютін, В. Ногін, Я. Свердлов, І. Смілга та Г. Федоров.

Важливо відзначити, що весною 1917 року по містах Росії розпочинають формуватися загони Червоної гвардії. Вони являли собою добровільні озброєні дружини, що виникали на заводах та фабриках, підпорядковувались переважно місцевим осередкам РСДРП(б), але інколи й Радам робітничих і солдатських депутатів. Ці іррегулярні воєнізовані групи становили велику загрозу для демократичної Росії, оскільки, по - перше, не мали легального статусу, по - друге – складали справжню партійну армію більшовиків. Примітно, що Червона гвардія не приховувала своєї діяльності. До літа 1917 р. загони діяли у Петрограді, Москві, Нижньому Новгороді, Києві, Харкові, Одесі, загалом – у більш ніж 40 містах.

¹ Фелікс Дзержинський (1877 – 1926 рр.) – радянський державний та партійний діяч, революціонер польського походження. Народився у дворянській родині, навчався у гімназії. Змолоду долучився до соціал - демократичного руху, неодноразово заарештовувався та відбував заслання. Був учасником соціал - демократичної партії Королівства Польського та Литви. З 1902 р. в еміграції, займався виданням та транспортуванням нелегальної літератури. З 1906 р. член РСДРП, член ЦК партії з 1907 р. 1912 – 1917 рр. провів в ув'язненні. На протязі 1917 р. став одним з провідних діячів компартії. Після захоплення влади більшовиками – творець та очільник радянський каральних спецслужб: голова Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією та саботажем (вона змінювала назви на ДПУ та ОДПУ) з грудня 1917 р., нарком внутрішніх справ РСФРР (1919 – 1923 рр.), нарком шляхів сполучень РСФРР (1921 – 1923 рр.), голова Вищої ради народного господарства (1924 – 1926 рр.). Основний організатор Червоного терору. За офіційною версією, помер від серцевого нападу.

² У серпні 1917 р. меншовики приведуть свій власний з'їзд, на котрому оголосять про створення РСДРП(о) – об'єднаної партії.

Н. Крупська у цей час працює секретарем ЦК партії, ведучи адміністративно - організаційну роботу у штабі більшовиків. Невдовзі у Леніна з'являється нова особиста секретарка – О. Стасова ¹, яку трохи пізніше замінить Я. Свердлов. За декілька місяців Н. Крупська фактично відійшла від секретарських обов'язків у партії або з причин надмірного навантаження та проблем зі здоров'ям, або через своє становище: дружина партійного керівника могла трохи дратувати інших лідерів партії. До того ж, у секретаріаті ЦК вже влаштувалась на роботу сестра Леніна – Марія. Надто багато родичів у керівництві РСДРП(б) не надто сприяли іміджу Леніна, та й між дружиною та сестрою лідера більшовиків були напружені стосунки – Марія Ульянова недолюблювала Надію. І це тривало вже 20 років. Надія та Володимир у цей час будуть бачитись не часто. Влітку вона активно взялася за роботу в управі Виборзького району, проводячи більшовицьку агітацію на «низовому рівні».

З 3 по 24 червня 1917 р., за участю 1090 делегатів, відбувався I Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Там між Леніним та міністром пошти і телеграфів Росії І. Церетелі (як один з лідерів меншовиків він стояв на позиціях оборонства) виник публічний конфлікт. Церетелі зауважив, що наразі у Росії немає жодної партії, яка б у цих надскладних умовах бажала взяти всю повноту влади. Ленін, у свою чергу, заявив: «Він говорив, що немає у Росії політичної партії, яка висловила б готовність взяти владу цілком на себе. Я відповідаю: «є! Жодна партія від цього відмовитися не може, і наша партія від цього не відмовляється: кожна хвилину вона готова взяти владу цілком»». (*Оплески, сміх.*) Ви можете сміятися, скільки завгодно, але якщо громадянин міністр поставить нас перед цим питанням поруч з правою партією, то він отримає належну відповідь. Жодна партія не може від цього відмовлятися» ². Цю заяву Леніна присутні сприйняли зі сміхом і сам він не приховував свого

¹ Олена Стасова (1873 – 1966 рр.) – радянська партійна діячка. Народилась у дворянській родині, навчалась у жіночій гімназії. Працювала вчителькою у недільній школі. З кінця XIX ст. у революційному русі; агент «Іскри» з 1901 р.; член РСДРП. Працювала у місцевих більшовицьких організаціях, ЦК партії. Неодноразово заарештовувалась, відбувала заслання. Після 1917 р. – на партійних посадах Радянської Росії та СРСР.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 32. Май – июль 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 267.

роздратування від цього. Аплодувала лише невелика група більшовиків, котра сиділа у кінці зали. Церетелі, у свою чергу, натякнув, що більшовики є просто безвідповідальною групою, а не партією. Тоталітарні замашки у момент, коли Росія вперше в історії стала демократичною та вільною – це виглядало комічно для більшості присутніх. Проте, у своїх декількох виступах Ленін розлого критикував Тимчасовий уряд, економічну розруху та капіталістів, котрі наживаються на військових замовленнях. Ленін дійшов до того, що запропонував заарештувати на декілька тижнів 50 – 100 мільйонерів, аби ті розкрили всі корупційні зв'язки, на котрих трималися відносини влади з бізнесом як до падіння монархії, так і після.

Звертаючись до делегатів, вождь більшовиків намагався їм довести, що нинішня влада недостатньо революційна, що зміни, які всі так чекали, насправді не наступають: «Розкрадання народного надбання капіталістами триває. Імперіалістична війна триває. А нам обіцяють реформи, реформи і реформи, які взагалі у цих рамках здійснені бути не можуть, тому що війна все пригнічує, все визначає»¹. Апелював і до того, що ради мають замінити собою чинну систему державного управління.

Для Леніна з'їзд виявився програвшим: його ідеї були відкинуті; він сам, в очах більшості делегатів, виглядав наче маніакальний клоун; діяльність Тимчасового уряду отримала народну підтримку. Одним з головних результатів діяльності з'їзду стало утворення ВЦВК – Всеросійського центрального виконавчого комітету² на чолі з М. Чхеїдзе, що мав координувати та направляти діяльність рад по всій Росії. Даний орган складався зі 320 депутатів, з яких більшовики склали лише 58. У радянській політичній міфології було прийнято вважати, що на цьому ж зібранні Ленін виголосив своє крилате гасло «Є така партія!». Проте, насправді Ленін просто відповів на запитання: «Є!», хоча в історію увійде перефразований варіант. Боротьба за вплив над радами стане

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 32. Май – июль 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 268.

² Не слід плутати цей ВЦВК з новим, котрий буде утворено у жовтні 1917 р. під тиском більшовиків.

першочерговою у діяльності більшовиків. Зрештою, саме ради були реальною владою на місцях.

У липні ситуація у країні погіршилась. Тимчасовий уряд вирішив здійснити наступ на фронті проти німецьких та австро - угорських військ, що мало наблизити закінчення війни, підняти рівень патріотизму у суспільстві. Однак, грандіозна бойова операція, що тривала з 18 червня по 6 липня 1917 року провалилась: противники перейшли у контрнаступ, а Росія втратила вбитими та пораненими до 60 тисяч бійців. Основною причиною невдачі була дезорганізація у самих військах – вони відмовлялися виконувати накази, значного поширення набуло дезертирство. Серйозна поразка сколихнула суспільство. Війська, що перебували у тилу, стрімко починали підтримувати антивладні та революційні гасла, не бажаючи відправлятися на фронт. До цього додалась і криза Тимчасового уряду: 2 липня 1917 р. три міністри, що представляли партію кадетів, пішли у відставку, не погоджуючись з визнанням урядом автономії України¹. Так само у відставку подав прем'єр - міністр Г. Львов, йому на зміну прийшов О. Керенський.

У цій обстановці наростання конфліктності, 3 липня 1917 р. у Петрограді розпочинаються численні акції протесту робітників, солдатів та матросів з вимогами укласти мир, відправити у відставку Тимчасовий уряд та передати всю владу радам. Мітинги та демонстрації швидко переросли у сутички з поліцією та військами, далі – повноцінний збройний заколот. Місцеві анархісти успішно агітували бійців кулеметного полку (близько 20 тис. бійців) на повстання, котре

¹ Ленін, у свою чергу підтримав автономні прагнення українців, написавши у статті «Україна» (газета «Правда» від 28 червня 1917 р., №82): «Жоден демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Жоден демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: саме беззастережне визнання цього права одне тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів ... Проклятий царизм перетворював великоросів у катів українського народу, всіляко вигодовував у ньому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою. Революційна демократія Росії, якщо вона хоче бути дійсно революційною, дійсно демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братню довіру робітників і селян України. Цього не можна зробити без повного визнання прав України, в тому числі права на вільне відокремлення». У наступній статті «Україна та поразка правлячих партій Росії» (газета «Правда» від 30 червня 1917 р., №84) Ленін звертається до правлячої еліти Росії: «Поступіться українцям - це говорить розум, бо інакше буде гірше, силою українців не втримаєш, а тільки озлобиш. Поступіться українцям - ви відкриєте тоді дорогу до довіри між обома націями, до братського союзу їх, як рівних!». Вже за півроку позиція Леніна стане діаметрально протилежною.

були готові підтримати і кронштадтські матроси. Втім, керівництва повсталі не мали, а уряд направив до міста вірні військові частини. Безлад у Петрограді закінчився 5 липня. Його результатом стала смерть 16 протестуючих та близько 700 поранених.

Примітно, що початок протестів, котрі могли перерости у нову революцію, Ленін зустрів... у селі. Напередодні у нього погіршився стан здоров'я через хронічну втому, тому він вирішив відправитись на свіже повітря до фінського села Нейвола, де у соратника Леніна В. Бонч - Бруєвича була дача. Йому склали кампанію поет Д. Бедний¹ та сестра Марія, а Н. Крупська лишилась у столиці займатись партійною роботою. Про кровопролиття у Петрограді Ленін дізнався лише на наступний день – 4 липня. Тут не до кінця з'ясованим лишається важливий момент: чи поїхав він на відпочинок заради сауни та прогулянок, або ж прагнув убезпечити себе від можливого арешту (вбивства) під час протистоянь? Однозначної відповіді немає, однак самі протести розпочали набувати революційного та збройного характеру з подачі анархістів, тоді як ЦК РСДРП(б) не мав чіткого плану дій. Повсталі солдати та матроси Петрограду вимагали у більшовиків очолити революційні дії, але отримали відмову. Самі ж бойові загони більшовиків, що активно приймали участь у зіткненнях, діяли доволі автономно. Свідченням того, що Ленін не готував реального захоплення влади ще у липні є й те, що 4 липня він з соратниками повернувся до Петрограду. Тут він виступив з балкону будинку Кшесінської перед матросами і солдатами, закликавши їх до протестів виключно мирного характеру.

Тим не менш, влада звинуватила більшовиків у спробі державного перевороту, діяльність РСДРП(б) та Червоної гвардії була заборонена, а самого Леніна 7 липня оголосили у розшук. Петроградська преса розпочала кампанію цькування, в якій небезпідставно звинувачувала Леніна у співробітництві з

¹ Дем'ян Бедний (1883 – 1945 рр.) – радянський поет та публіцист. Справжнє прізвище Придворов. Народився у селянській родині, навчався на історико - філологічному факультеті Санкт - Петербурзького університету. З кінця XIX ст. займався поезією та став учасником соціалістичного руху. Член РСДРП з 1912 р. Учасник Першої світової війни. Після 1917 р. займався агітацією, проводив більшовицьку пропаганду, публікувався у радянських виданнях. У 30 - их рр. потрапив в опалу, втратив своє становище у державі.

Німеччиною (міністр юстиції П. Переверзєв ¹ опублікував документи, котрі свідчили: Німеччина фінансує російських більшовиків). Заарештовуються Л. Троцький, О. Коллонтай, А. Луначарський та Л. Каменєв. У місті оголошено військовий стан. Штаб більшовиків було зайнято урядовими військами, на квартирі Анни Ульянової проводився обшук. За тиждень будуть закриті видання «Правда» та «Шанцева правда». Здавалося, з більшовиками все покінчено: деструктивна партія вибита з публічної політики. Володимир Ілліч переходить на нелегальне становище, хоча не до кінця впевнений, чи варто йти у підпілля. Петроградські більшовики навіть проводять консультації з ВЦВК щодо можливих прийнятних умов участі Леніна у відкритому суді. Однак, містом вже поширились відомості про Леніна як «шпигуна», тому заради його безпеки було вирішено не йти на компроміси. 7 липня Ленін разом з Г. Зінов'євим та його дружиною З. Ліліною відсиджуються на квартирі більшовика Сергія Аллілуєва ².

Однак, для більшої безпеки Ленін вирішує покинути неспокійну столицю та перебратись до озера Розлив, неподалік від Петрограду, де робітник та більшовик М. Ємельянов ³, що супроводжував Леніна, мав свій будинок. Перед виходом з квартири Аллілуєва Ленін вирішив зменшити імовірність свого викриття: він попрохав Й. Сталіна, котрий вже крутив роман з донькою власника квартири, поголити його. Втративши звичні вуса та борідку, Ленін став зовсім іншою на вигляд людиною. Враховуючи те, що в обличчя Володимира мало хто впізнавав і раніше, тепер він став невідомим.

9 липня 1917 р. Володимир Ілліч разом з Г. Зінов'євим рушив у дорогу. Сівши на поїзд, він дістався до Розливу, де під виглядом косаря оселився у сараї поряд з будинком Ємельянова. За декілька днів у поселенні з'явилися поліцейські,

¹ Павло Переверзєв (1871 – 1944 рр.) – російський політичний та державний діяч, адвокат, масон. Народився у родині чиновника, навчався на юридичному факультеті Санкт - Петербурзького університету. Працював у міністерстві юстиції Російської імперії, з початку ХХ ст. – в адвокатурі. Займався політичними та кримінальними справами. Після Лютневої революції 1917 р. – прокурор Петроградської судової палати, далі – міністр юстиції Тимчасового уряду. У липні полишив посаду через політичні розбіжності та пішов на фронт. Після Жовтневого перевороту переховувався. 1920 р. емігрував. Жив у Франції, працював юристом.

² Батько майбутньої дружини Й. Сталіна – Світлани Аллілуєвої.

³ Микола Ємельянов (1872 – 1958 рр.) – російський політичний діяч. Народився у робітничій родині, працював на заводі слюсарем. Член РСДРП з 1904 р., більшовик. Перебував у підпіллі. Після 1917 р. – на державних та партійних посадах.

тому Ленін з Зінов'вим змінюють дислокацію – переселяються до куреня з іншого боку Розливу. Все це нагадувало туристичний відпочинок на природі: Володимир купався, читав газети, писав свою майбутню книгу, а Зінов'єв намагався полювати. Єдине що створювало дискомфорт – комахи. Зв'язковою традиційно слугувала Крупська. У цей час, з 26 липня по 3 серпня, РСДРП(б) проводить свій конспіративний VI з'їзд у Петрограді. Без участі Леніна ¹, але з його незримим контролем: 267 делегатів - більшовиків впевнилися у необхідності захопити владу силою.

Остання масштабна книга Леніна, написана у проміжку часу від серпня до вересня 1917 р., дістала назву «Держава і революція. Вчення марксизму про державу та завдання пролетаріату у революції» ². Ситуація після Лютневої революції 1917 р. та в умовах Першої світової війни змусила Леніна розлого обґрунтувати свою «істинно марксистську» точку зору. Сенс книги полягає у наступних тезах:

1. Держава є продуктом та проявом непримиренності класових протиріч. Якщо «соціал - шовіністи» (всі соціалісти, окрім більшовиків) вважають, що держава покликана примирити клас пригноблених та клас експлуататорів, то Ленін, з постійними відсилками до Маркса та Енгельса, вважає зовсім навпаки: держава є апаратом насилля, пригноблення. Компроміси неможливі. Ленін пропонує одне: насильницьку революцію та знищення апарату державної влади;

2. Держава як апарат насилля одних класів над іншими володіє особливими загонами озброєних людей: поліцією (з тюрмами) та збройними силами. Ці загони утримують класове панування та гноблення, а також використовують пропаганду для залучення у свої лави (яка може бути як патріотичною, так і псевдореволюційною);

3. Чиновництво у державі стоїть над суспільством, є певною привілейованою кастою, що вступає у зносини (у тому числі корупційного характеру) з капіталістами;

¹ Майже всі лідери більшовиків були або заарештовані, або переховувались у підпіллі. Керували проведенням з'їзду Й. Сталін та Я. Свердлов.

² Вона буде опублікована вже після захоплення влади, у травні 1918 року.

4. Вплив капіталістів, фінансово - промислових еліт у державі настільки великий, що будь - які демократичні вибори не мають сенсу, оскільки не змінюють систему. Ленін, згадуючи Енгельса, пише, що «загальне виборче право є знаряддям панування буржуазії»¹;

5. У рамках соціалістичної революції пролетаріат має «взяти» владу, тим самим знищивши буржуазну державу. Тут Ленін на власний розсуд заявляє, що Енгельс під «відмиранням держави» мав на увазі саме «знищення» буржуазної державності. Знищення ж цієї державності буде можливе у результаті «диктатури пролетаріату»², що виконуватиме каральні функції до колишніх експлуаторських класів. Далі додумуючи замість мертвого Енгельса його ж думки, Ленін заявляє, що під відмиранням держави Енгельс ще мав на увазі відмирання демократії³, яка теж є складовою держави. Власне ж комуністичний ідеал відмирання держави є справою далекої перспективи;

6. Пролетаріат має стати пануючим класом, котрий не буде ні з ким ділити владу й буде опиратись на озброєні маси. Перед відмиранням держави, за Леніним, має наступити період ультрацентралізації (диктатури): «Пролетаріату необхідна державна влада, централізована організація сили, організація насильства і для придушення опору експлуаторів, і для керівництва величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, напівпролетарями у справі «налагодження» соціалістичного господарства»⁴. А для організації самого пролетаріату необхідна політична партія, що вестиме його за собою. Ленін не особливо на цьому зупиняється, аби у читача не склалось враження, що під диктатурою пролетаріату мається на увазі диктатура однієї партії;

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 33. Государство и революция. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 14.

² У цьому понятті Ленін поєднував: а) демократію для пролетаріату; б) диктатуру пролетаріату проти буржуазії.

³ Ленін так оцінює сучасну йому демократію: «... у капіталістичному суспільстві ми маємо демократію урізану, убогу, фальшиву, демократію тільки для багатих, для меншості. Диктатура пролетаріату, період переходу до комунізму, вперше дасть демократію для народу, для більшості, наряду з необхідним придушенням меншості, експлуаторів. Комунізм один тільки у змозі дати демократію дійсно повну, і чим вона повніша, тим швидше вона стане непотрібною, відіме сама собою».

⁴ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 33. Государство и революция. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 26.

7. Старий державний механізм мають замінити комуни, службовці мають обиратись та звільнятись шляхом виборів, й мають отримувати зарплатню середнього робітника. «...підтримувану державною владою озброєних робітників, зведемо державних чиновників на роль простих виконавців наших доручень, відповідальних, змінюваних, скромно оплачуваних «наглядачів і бухгалтерів...»¹. Але, це був лише перший етап. У перспективі «... для знищення держави необхідне перетворення функцій державної служби на такі прості операції контролю і обліку, які доступні, підсилені величезній більшості населення, а потім і всьому населенню поголовно»²;

8. Парламент як виразник інтересів виборців для Леніна «говорильня». Він вважає, що саме комуна має стати формою народного представництва, але не для розмов, а для того, аби «працювати». Тому, Ленін вважав доцільним об'єднати у комуні як законодавчі, так і виконавчі функції;

9. Основою єдності суспільства має стати демократичний централізм: комуни мають бути дисциплінованими, добровільними й об'єднати зусилля у знищенні капіталізму: заводи, фабрики, земля, залізниці – вся приватна власність мають бути усупільнені, керовані комунами. До речі, комуна, або союз комун не мав бути державою як такою, оскільки, на думку Леніна, держава є апаратом насилля меншості над більшістю, тоді як комуна – апаратом насилля більшості над меншістю³;

10. У підсумку, диктатура пролетаріату має призвести (колись) до безкласового суспільства вільних громад, котрі без поліції, без армії та бюрократії будуть працювати на благо всіх. Демократії не буде, бо її суттю є підкорення меншості волі більшості, а без класів буде нібито відсутнє розрізнення людей. Ленін фантазує, що «...прагнучи до соціалізму, ми переконані, що він буде переростати у комунізм, а в зв'язку з цим буде зникати всяка потреба у насильстві

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 33. Государство и революция. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 49.

² Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 33. Государство и революция. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 78.

³ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 33. Государство и революция. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 66.

над людьми взагалі, у підпорядкуванні однієї людини іншій, однієї частини населення іншій його частині, бо люди звикнуть до дотримання елементарних умов громадськості без насильства і без підпорядкування»¹. Якщо за соціалізму діятиме принцип «хто не працює – той не їсть», то за комунізму настане інший – «від кожного за його здібностями – кожному за його потребою»². Завдяки розвиткові техніки грань між фізичною та розумовою працею зникне. Настане планетарне щастя людської цивілізації.

Загалом, «Держава і революція» Леніна обґрунтовувала наступне: пролетаріат (більшовики) має захопити владу, створити нову державу, влаштувати терор³, націоналізувати підприємства і землю, знищити ворожі елементи (буржуазія, реакціонери, будь - які противники), збудувати соціалізм і... чекати відмирання держави з подальшим настанням комунізму колись пізніше. У післямові до книги, котру Ленін написав 30 листопада 1917 р., він заявив, що хотів дописати ще главу про досвід революцій 1905 та 1917 р., але часу не мав і ще довго не матиме. «... приємніше і корисніше «досвід революції» виконувати, ніж про нього писати»⁴. Тим паче, що план дій він достатньо окреслив.

Погіршення погодних умов у серпні змусило Леніна з Зінов'вим шукати більш комфортних умов існування. Керівництво більшовиків організує перехід Володимира Ілліча до хоч і російської, але автономної Фінляндії, тоді як Зінов'єв, вважаючи себе не надто цікавим для правоохоронних органів, надумує трохи

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 33. Государство и революция. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 83.

² Іншими словами: працюй як можеш, а отримуй скільки хочеш. Власне, Ленін розділив комунізм на дві стадії: на першій стадії функціонує соціалізм (де хто не працює, той і не їсть), на вищій стадії – повноцінний комунізм. Цим він відмахувався від критиків з лівого табору, котрі вважали реалізацію комунізму – утопією. Між іншим, перша фаза повноцінно відтворювала СРСР: «Облік і контроль - ось головне, що потрібно для «налагодження», для правильного функціонування першої фази комуністичного суспільства. Всі громадяни перетворюються тут у службовців за наймом у держави, якою є озброєні робітники. Всі громадяни стають службовцями і робітниками одного всенародного, державного «синдикату». Вся справа у тому, щоб вони працювали порівну, правильно дотримуючи міру роботи, і отримували порівну». У саркастично налаштованого читача дана цитата може викликати асоціації з в'язницями.

³ Для Леніна він був невід'ємною складовою у досягненні соціалістичного ідеалу. У цій же книзі він заочно питає своїх опонентів: «Чи бачили вони коли - небудь революцію, ці пани? Революція є, безсумнівно, найбільш авторитарна річ, яка тільки можлива. Революція є актом, в якому частина населення нав'язує свою волю іншій частині за допомогою рушниць, багнетів, гармат, тобто засобів надзвичайно авторитарних. І партія, що перемогла, у разі потреби буває змушена утримувати своє панування за допомогою того страху, який вселяє реакціонерам її зброя».

⁴ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 33. Государство и революция. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 120.

пізніше повернутися до Петрограду на нелегальному становищі. Заради дотримання таємничості та зменшення шансів бути заарештованими, для лідерів більшовиків виготовляють фальшиві документи та добувають перуки. У путь рушили вп'ятьох: підпільників з Розливу супроводжували М. Ємельянов, Е. Рах'я та О. Шотман. Останні двоє були місцевими фінськими більшовиками. За планом всі п'ятеро мали дібратися станції Левашово, а звідти – до станції Удільна, проте у реальності команда більшовиків заблукала у лісі та втрапила на тліючі торф'яники¹. Витративши декілька годин на спроби дістатися цивілізації, вони, все ж таки, дійшли до станції, але... не Левашово, а Дібуні. Це теж було прийнятно, проте на самій станції М. Ємельянов був затриманий військовим, а до Е. Рах'ї підійшов озброєний чоловік. Решта підпільників змогла сісти на поїзд, дістатися квартири фінського робітника Е. Кальске, що проживав неподалік від Удільної. Тут від них відділився Зінов'єв.

Дочекавшись на квартирі Е. Рах'ю, котрий зміг уникнути проблем на станції Дібуні, група більшовиків разом з робітником П. Парвіайненом, переодягнувши Леніна кочегаром та наклавши йому накладну бороду, вирушили до станції. Доїхавши поїздом до поселення Теріокі, Ленін з Е. Рах'я полишили поїзд та дістались конями села Ялкала. Звідти поїздом до поселення Лахті. 10 серпня 1917 року В. Ленін дістався столиці Фінляндії – Гельсінгфорсу², де конспіративно жив на різних квартирах, включаючи... житло голови міської поліції Г. Ровіо³, котрий співчував соціал - демократичному рухові не на словах, а на ділі. Остання персона була яскравим свідченням деградації державної машини Росії: професійний опозиціонер, котрий сам донедавна переслідувався, тепер мав відловлювати революціонерів. Звісно, Г. Ровіо робив все з точністю та навпаки. У столиці

¹ Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 330.

² Після 1917 р. використовується назва Гельсінкі.

³ Густав Ровіо (1887 – 1938 рр.) – фінський та російський політичний діяч. Народився у робітничій родині, сам працював робітником. З 1905 р. – у революційному русі, член РСДРП, підтримував більшовиків. У 1907 – 1910 р. неодноразово заарештовувався, двічі тікав з заслання. У 1910 р. осів у Фінляндії, де став впливовим учасником фінської соціал - демократичної партії та секретарем її молодіжного крила. Після Лютневої революції 1917 р. і за сприяння лівих організацій очолив поліцію Гельсінгфорсу. Після невдачі у встановленні радянської влади у Фінляндії – на військово - викладацьких посадах у Росії та СРСР. У 1929 – 1935 рр. працював першим секретарем Карельського обкому ВКП(б). З 1935 р. – член Верховного суду СРСР, але вже 1937 р. заарештований, а на наступний рік розстріляний.

Фінляндії Ленін доопрацьовував «Державу і революцію», вів активну переписку з більшовицькими осередками, його декілька разів конспіративно відвідувала Н. Крупська.

У серпні Росію потряс збройний виступ генерала Л. Корнілова ¹, котрий увійшов в історію як «Корніловський заколот». Консервативні сили та армія були вкрай невдоволені недієздатною політикою лівоцентристського Тимчасового уряду, деградацією як збройних сил, так і державних інститутів у тилу. Окрім того, відбувались стихійні захоплення земельних володінь селянами, на окремих територіях відбувалось самочинне взяття влади місцевими політичними силами. Ради робітничих і солдатських депутатів видавали свої розпорядження, що часто суперечили законодавству. Демократична Росія руйнувалась завдяки нічим не обмеженій демократії. Корнілов, як Верховний головнокомандуючий російською армією, пропонував ввести у Росії військовий стан та страчувати дезертирів, антиурядових агітаторів, більшовиків. Керенський на такі жорстокі кроки йти не прагнув, хоча і не відкидав ідею наведення ладу силами військових. У середині серпня Керенський, все ж, наказав частинам урядових військ увійти до столиці, аби підпорядкувати владі Петроградську раду та стабілізувати політичне становище. Однак, за декілька днів змінив власне рішення, оскільки почав побоюватись вже не соціалістичного, а військового заколоту. Відповідно, він наказав військам припинити похід на Петроград. Однак...

Заради порятунку Росії від революційних потрясінь та перемоги у Першій світовій війні, верховний головнокомандувач російської армії Лавр Корнілов пішов на спробу захоплення державної влади. Цілі: ліквідувати Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів; арешт, або страта активних революціонерів - дезорганізаторів (більшовиків, у першу чергу), котрі в умовах Першої світової війни руйнували тил і цим сприяли ворогу – Німеччині. Війська

¹ Лавр Корнілов (1870 – 1918 рр.) – російський військовий діяч. 1892 р. закінчив артилерійське училище у Санкт - Петербурзі, 1898 р. – академію Генерального штабу. Учасник російсько - японської та Першої світової війн. У липні – серпні 1917 р. – верховний головнокомандувач російської армії. Після спроби захоплення влади, у вересні – грудні 1917 р. утримувався у в'язниці. Після втечі на волю, став у січні 1918 р. засновником Добровольчої армії, що боролась проти більшовиків. Загинув у квітні 1918 р. під час штурму м. Єкатеринодар.

путчистів рушили на Петроград. Керенський, за деякий час, віддав наказ про припинення наступу, однак на превелике здивування прем'єра, підрозділи збройних сил продовжили наступ. Л. Корнілов вирішив, що країною керують безвідповідальні політикани, котрі ведуть її до катастрофи, однак був впевнений, що розганяти уряд не варто: з Керенським можна буде домовитись постфактум, з позиції сили. Сам Керенський вже був не певний, чи залишить його Корнілов у живих ¹. Заколот був підтриманий більшістю командного складу російської армії та офіцерством. Влада офіційно оголошує Корнілова заколотником і зрадником.

Тимчасовому урядові довелось звернутись за підтримкою до рад та всіх політичних партій революційного спрямування, оскільки лише спільними зусиллями було можливо запобігти встановленню військової диктатури. Це стало справжнім подарунком для заборонених більшовиків, оскільки вони знов отримали право на легальну діяльність: їх лідерів випускають з ув'язнення. У Петрограді утворюється військово - революційний комітет для відбиття військ Корнілова, що наближалися до міста. Одночасно, з новим розмахом (заради порятунку демократії, звісно) розпочалось формування озброєних загонів комуністичної Червоної гвардії. Організований спротив лівих революційних сил та дезорганізація у самих військах Корнілова зробили свою справу ². 1 вересня урядові сили та ради перемогли: Корнілова та його союзників було заарештовано, виступ військових припинився.

Поразка Корнілова відкрила Леніну шлях до захоплення влади. Протиборство Тимчасового уряду та рад продукувало не просто двовладдя, але навіть анархію. Розвал армії відбувався на очах: солдати не підкорялись наказам офіцерів, інколи просто вбивали їх, проводили незаконні самосуди. По містам

¹ У ці дні відбуваються складні політичні інтриги: Корнілов прагнув встановити диктатуру, але не був проти, аби диктатором був сам Керенський, хоча і вважав його вкрай слабхарактерним та непослідовним політиком. Оточення Керенського було у постійному зв'язку з Корніловим, відбувалися кулуарні перемовини. Сам прем'єр - міністр був на розпутьті: підтримати військових і стати ворогом для революційної частини суспільства (на яку Керенський і орієнтувався), але навести у країні лад, або виступити проти військових на боці революційних мас і зберегти існуючий стан речей: анархію у державі.

² Війська, направлені Корніловим до Петрограду, вважали, що йдуть виконувати волю законного уряду: розігнати революціонерів, аби стабілізувати ситуацію у столиці. Але, коли вояки дізналися, що Корнілов поза законом і вони насправді виконують накази путчиста – їх настрої докорінно змінилися. Наступ на Петроград провалився.

відбувались бунти, по селям – повстання. Робітники більше займались політичними справами (влаштовували страйки, утворювали свої організації, арештовували власників та управителів заводів), ніж працювали. Економіка летіла у прірву. Росія поринала у хаос. Влада Керенського стрімко втрачала свій вплив, враховуючи те, що частина кадетів, як виявилось, підтримувала заколот Корнілова. Однак, відмовитись від співпраці з конституційними демократами Керенський не наважувався, що у революційній атмосфері надавало йому певного реакційного статусу. У цих умовах більшовики нарощували сили, їх підтримка стрімко зростала. Ради ставали все більш підконтрольними РСДРП (б), а Червона гвардія не спішила розпускатись після придушення заколоту Корнілова. Навіть більше: озброєння більшовиків йшло повним ходом. Московська та Петроградська ради вже були під контролем прибічників Леніна. Його однопартійців випускали з ув'язнення (після нетривалого арешту на свободу вийшли Каменєв та Троцький. Останній очолив Петроградську раду, ставши фактичним керівником столиці). І хоч Ленін не відмовлявся від гасла «Вся влада радам», навіть оголошуючи у своїх статтях про можливість мирного переходу до соціалізму, але сприймав його тепер вже лише як тактичний крок. Вакуум реальної влади міг бути заповненим.

У другій половині вересня 1917 р. Ленін полишив Гельсінгфорс та переїхав до міста Виборг, оселившись на квартирі редактора робітничої газети «Праця» Е. Хуттунена. Він прагнув мати більш динамічний зв'язок з соратниками, але завбачливо зберігав конспіративний характер свого життя (він все ще був оголошений у розшук, хоча його товариші були амністовані). Народна підтримка партії, що у липні ледь не відійшла у минуле, тепер йшла угору. Для цього Леніну не доводилось робити нічого: криза у країні неабияк сприяла більшовикам.

7 жовтня він зовсім переселився до Петрограду, але у таємному порядку, одягнувши вбрання лютеранського пастора. Ленін жив на окраїні міста, на гарно облаштованій квартирі своєї прихильниці М. Феофанової. Тут він напрацьовував, поміж інших, свою статтю «Чи втримають більшовики державну владу». Висновок: втримають. У статті Ленін повторив все: і про необхідність

одноосібного «взяття» влади більшовиками, і про знищення старого державного апарату, і про диктатуру озброєного пролетаріату, і про конфіскацію майна капіталістів, і про націоналізацію банків та підприємств. Додав і про хлібну монополію з хлібними картками¹ та загальну трудову повинність². Також Ленін запропонував рецепт, як у десяток разів збільшити підтримку більшовиків з боку народу (бідного). У статті наведено приклад того, як при соціалістичній диктатурі буде покращено житлові умови пролетаріату:

«Пролетарській державі треба примусово вселити вкрай нужденну родину у квартиру багаті людини. Наш загін робочої міліції складається, припустимо, з 15 осіб: двоє матросів, двоє солдатів, двоє свідомих робітників (з яких нехай тільки один є членом нашої партії або співчуваючим їй), потім 1 інтелігент і 8 чоловік з трудящої бідноти, неодмінно не менше 5 жінок, прислуги, чорноробів і т. п. Загін заходить у квартиру багатого, оглядає її, знаходить 5 кімнат на двох чоловіків і двох жінок. – «Ви потісніться, громадяни, у двох кімнатах на цю зиму, а дві кімнати приготуйте для поселення у них двох сімей з підвалу. На час, поки ми за допомогою інженерів (ви, здається, інженер?) не збудуємо хороших квартир для всіх, вам обов'язково потіснитися. Ваш телефон буде служити на 10 сімей. Це заощадить годин 100 роботи, біганини по крамничках і т. п. Потім, у вашій родині двоє незайнятих напівробітників, здатних виконати легку працю: громадянка 55 років і громадянин 14 років. Вони будуть чергувати щодня по 3 години, щоб спостерігати за правильним розподілом продуктів для 10 сімей і вести необхідні для цього записи. Громадянин студент, який знаходиться у нашому загоні, напише зараз у двох примірниках текст цього державного наказу»³. Така житлова «реформа» мала б активно спонукати бідноту до комунального співіснування та «більшовизації» пролетарського прошарку⁴.

¹ Маються на увазі продуктові картки, коли держава сама визначає: хто і скільки має отримати їжі. Реалізація комуністичного гасла «хто не працює – той не їсть».

² Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 34. Июль – октябрь 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 310.

³ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 34. Июль – октябрь 1917. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 314.

⁴ Подібний сюжет можна спостерігати у художньому фільмі «Собаче серце» (1988 р.), знятому за романом М. Булгакова. Щоправда, там персонаж професор Преображенський зміг відстояти своє житло.

10 жовтня 1917 р. відбулось таємне засідання ЦК РСДРП(б), на котрому Ленін проголосив необхідність брати владу. З усіх присутніх керівників більшовицької партії лише Л. Каменєв та Г. Зінов'єв не підтримали цю ініціативу¹. 10 були «за»: Ленін, Свердлов, Сталін, Дзержинський, Троцький, Урицький, Коллонтай, Бубнов, Сокольников, Ломов. Між іншим, відразу після засідання, вищезазначені противники захоплення влади розіслали у партійні осередки спільну заяву про недоцільність перевороту та необхідність об'єднання сил с есерами та меншовиками. Фактично, це був демарш². 16 жовтня відбулось нове засідання більшовиків, на цей раз розширене. Цього разу Ленін також отримав підтримку своїм ідеям. Переворот ставав не просто ідеєю, але переростав у план. Ленін з товаришами вирішили хронологічно поєднати державний переворот з II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів, що мав відкритись 25 жовтня 1917 року. Це надало б перевороту забарвлення певної легітимності, хоча самі ради викликали багато запитань у контексті репрезентативності. Депутатів могли просто поставити перед фактом зміни влади, що і було потрібно більшовикам. Оскільки депутати на майбутньому з'їзді, у своїй більшості, мали представляти ліві політичні погляди (а більшовизація рад йшла повним ходом), то все складалося стратегічно вірно. Переворот Леніна зміг би виглядати як революційне звершення.

15 жовтня у будівлі Смольного інституту відбулося засідання петроградського осередку РСДРП(б), де питання про захоплення влади було поставлене публічно і підтримане більшістю більшовиків. Наступного дня відбулося розширене засідання ЦК партії, де більшість лєнінських товаришів знов проголосували «за». Ніхто особливо не робив секрету з наміру вчинити державний переворот: про наміри більшовиків знали вже десятки людей, а підозрювали у цих намірах – тисячі. Тимчасовий уряд перебував наче у летаргійному сні, ніби сподіваючись, що до справи більшовики не дійдуть.

¹ Вони вважали, що рейтинг більшовиків і так зростає шаленими темпами. Ще декілька місяців – і можна отримати владу демократичним, законним чином. Нехай і не одноосібну, а коаліційну, але владу.

² Інформація одразу просочилась до преси, у тому числі газету «Нове життя». Леніна це шалено розізлило. У своєму листі до партійців він назвав це зрадою та порадив Каменєву та Зінов'єву створити свою окрему партію. Але, привертає увагу той факт, що влада Тимчасового уряду на цей «інсайд» зовсім не відреагувала.

Керенський бу у курсі про плани Леніна і вважав необхідним арештувати лідерів РСДРП(б), але інші урядовці вважали небезпеку перебільшеною.

16 жовтня 1917 р. голова виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів Л. Троцький¹ створив Військово - революційний комітет ради. Даний орган виглядав ззовні майже безневинно. Його офіційним завданням була організація оборони столиці на випадок підходу німецьких військ з фронту, а також у разі консервативних військових підняти заколот у стилі Л. Корнілова. Проте, на практиці Л. Троцький перетворив комітет на організаційний штаб захоплення більшовиками влади. Цікаво, що саму ідею створення такого комітету висунули трохи раніше меншовики без жодних прихованих мотивів: вони дійсно прагнули мобілізувати петроградських робітників на захист столиці від ворожої армії. Тому, більшовики зіграли роль поміркованих політиків, підтримавши своїх опонентів. І хоча склад комітету складався не лише з одних прихильників Леніна, але й з есерів, проте саме більшовицькі діячі спрямовували його роботу. Комітет відправив своїх представників по військовим частинам з метою їх контролю та часткового підпорядкування. До Військово - революційного комітету увійшли представники Червоної гвардії, що надавало цим воєнізованим формуванням певного аморфного офіційного статусу. Двовладдя Петроградської ради та Тимчасового уряду досягало апогею.

Далі – більше. 21 жовтня зібрання полкових комітетів військового гарнізону Петрограду проголосило Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів єдиною законною владою у місті. Це вже мало всі ознаки захоплення влади. До 24 жовтня комісари Військово - революційної комітету замінили собою відповідних представників уряду, підпорядкували собі як військові частини, так і склади зброї та набоїв. Напередодні захоплення влади більшовики через Військово - революційний комітет фактично контролювали столицю, дозволяючи урядові Російської республіки існувати останні години. На цей час Ленін, перебуваючи на конспіративній квартирі, практично ніяк не контролював підготовку повстання, створена ним партія все робила самостійно. Але, віддавати всю ініціативу іншим

¹ Він обіймав цю посаду з вересня по грудень 1917 р.

він більше не міг – сильно нервував, мав підстави припускати, що товаришам може не вистачити сміливості піти до кінця.

24 жовтня Ленін звернувся до членів ЦК партії з листом: «Товариство! Я пишу ці строки ввечері 24 - го, стан до неможливості критичний. Ясніше ясного, що тепер, вже дійсно, зволікання у повстанні до смерті подібне. З усіх сил переконую товаришів, що тепер все висить на волосині, що на черзі стоять питання, котрі не нарадами вирішуються, не на з'їздах, (нехай навіть з'їздами Рад), а виключно народами, масою, боротьбою озброєних мас... Варто, чого б це не коштувало, сьогодні ввечері, сьогодні вночі арештувати уряд, обеззброївши (перемогти, якщо будуть чинити спротив) юнкерів і т.п.»¹. Прикриваючись інтересами народу, Ленін вів далі, заперечуючи демократичні процедури: «Було б загибеллю чи формальністю очікувати хиткого голосування 25 жовтня, народ вправі та зобов'язаний вирішувати подібні питання не голосуваннями, а силою; народ вправі та зобов'язаний у критичні моменти революції направляти своїх представників, навіть своїх найкращих представників, а не очікувати їх. Уряд хитається. Варто добити його чого б це не коштувало! Зволікання у виступі до смерті подібне»². Підганяти товаришів не було особливої потреби, але Ленін пам'ятав про «злив» інформації щодо захоплення влади з боку Зінов'єва та Каменєва, тому покладатися цілком на членів ЦК не міг. Лише на себе.

Зголивши бороду та вуса, начепивши на обличчя пов'язку, аби походити на хворого від зубної болі, Ленін вийшов з квартири та пішов до Смольного, аби прийняти керівництво переворотом.

Напередодні свого падіння Тимчасовий уряд продемонстрував свою нездатність керувати великою країною в умовах війни та революційного хаосу. Йому відмовлялися підпорядковуватись у регіонах, ради на місцях брали всю повноту влади на себе, продовольча криза та велика інфляція знижували і так низький рівень життя населення. До цього варто додати й тисячі дезертирів з

¹ В. И. Ленин. Военная переписка (1917 – 1920) / Составитель полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное Издательство Министерства обороны Союза ССР, 1958. – С. 5.

² В. И. Ленин. Военная переписка (1917 – 1920) / Составитель полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное Издательство Министерства обороны Союза ССР, 1958. – С. 6.

фронту, котрі не могли повернутись до звичного життя та поповнювали лави бандитських формувань. Багатомільйонна армія Росії стала майже неконтрольованою і частково революційною масою, від котрої можна було чекати чого завгодно. У найбільш вирішальний момент – заколот генерала Корнілова – Керенський не зміг швидко обрати сторону конфлікту. Нерішучість лідера Росії призвела до того, що від демократичної влади відвернулись як прогресивні, так і консервативні прошарки суспільства. Головне, влада не встигала за потребами населення. Тимчасовий уряд у своїй діяльності досягав реальних результатів: було дозволено діяльність земельних комітетів з числа селян, які на місцях брали у своє підпорядкування необроблювані земельні ділянки поміщиків, було покращено систему соціального захисту робітників на заводах, народи Росії отримали реальну свободу слова, друку, зібрань, були ліквідовані станові привілеї та обмеження. Але, всього цього здавалося замало.

Революційна ейфорія швидко змінилась революційною «ломкою». Селяни бажали відібрати максимально більше землі у поміщиків (або і всю), робітники прагнули більшого матеріального забезпечення, а продовження участі Росії у Першій світовій війні вже сприймалось як імперський рудимент. Всі бажали всього і якомога швидше. У цій ситуації Тимчасовий уряд не міг покластися на традиційний інструмент влади – поліцію та армію. Для ліво - центристського уряду вони були ментально чужими, поліція як така припинила своє існування (її замінили весною на «народну міліцію»), а сама втомлена війною армія прагнула демобілізації та повернення додому. Військові частини у тилу, включно з Петроградом, були тотально оброблені більшовицькою агітацією: ці вояки хотіли війни, але не на фронті, а вдома. Вони стали ударною силою Леніна. Втім, есери, кадети та меншовики мали все ж набагато більшу народну підтримку, ніж більшовики. Але, у ситуації революційної анархії та слабкості центральної влади було достатньо навіть невеликої, фанатичної, бойової, дисциплінованої групи, аби вся державна вертикаль Російської республіки була знищена.

Все своє політичне життя Ленін йшов на конфлікти і розколи, проте тепер ця багаторічна й алогічна стратегія дала свої плоди. Він мав свою революційну партію. І ця партія не збиралась чекати завідомо програшних для себе виборів.

9. Триумф волі: Жовтневий переворот¹ та створення першої соціалістичної держави

Подія планетарного масштабу, котра змінить долю сотень мільйонів людей, мала розпочатись 25 жовтня. Саме у цей день розпочинав свою роботу II Всеросійський з'їзд рад, що надавало більшовикам чудової можливості постфактум, після взяття влади, добитись визнання нового ладу з боку делегатів з'їзду. Штаб заколотників розташовувався у Смольному – там же базувались Петроградська рада та штаб Військово - революційного комітету. Бійці Червоної гвардії, маючи на озброєнні кулемети, тримали будівлю у щільному оборонному кільці. Ще ввечері 24 жовтня Ленін, з перебинтованим обличчям й у перуці, полишив квартиру та рушив до товариства.

Ситуація у Петрограді погіршувалась. Воєнізовані формування більшовиків, що складались з власне військових та озброєних робітників, самочинно захоплювали державні заклади, арештовували чиновників². Прем'єр - міністр Керенський в останні години свого правління віддав наказ заборонити більшовицьку пресу та розвести мости над рікою Нева, закликав війська посилити охорону урядових будівель. Однак, час вже було втрачено. Під покровом ночі російська демократія стрімко вмирала. Червоногвардійці займали ключові об'єкти міської інфраструктури (пошта, телеграф, мости, вокзали), позбавляючи Тимчасовий уряд можливості інформаційної комунікації та евакуації. У цей же час Передпарламент (мав дорадчі функції і складався з соціалістичних та демократичних партій) виголосив ноту недовіри урядові Керенського та закликав

¹ В СРСР дана подія офіційно іменувалась як «Велика Жовтнева соціалістична революція» та відзначалася як провідне свято. З одного боку, це був переворот, оскільки більшовиками було здійснене сплановане збройне захоплення влади у Петрограді. З іншого боку, це була і революція, оскільки після захоплення влади розпочались докорінні зміни у всіх сферах суспільного буття (перехід від демократії до диктатури, від капіталізму до соціалізму, культурна революція та ін.). Власне, сам день захоплення влади доцільно вважати переворотом. Наступні місяці комуністичної диктатури мали реальні ознаки революції.

² Н. Крупська, яка з літа працювала у Виборзькому районі Петрограду, згадувала про «спокійний» початок перевороту на місці: «У приміщенні Виборзької управи сиділо 50 робітниць, жінка - лікар всю ніч вчила їх робити перев'язки, у приміщенні районного комітету йшло озброєння робітників, група за групою підходили вони до комітету і отримували зброю. Але в Виборзькому районі придушувати було нікого – заарештували лише якогось полковника і кілька юнкерів, які прийшли пити чай при робітничому клубі».

до укладання миру і виходу Росії з Першої світової війни. Важливо, що ця подія відбувалась паралельно, без участі більшовиків, але це зіграє їм на руку.

О пів на третю ночі 25 жовтня розпочалось засідання Петроградської ради. Слово взяв Л. Троцький, котрий оголосив, що влада Тимчасового Уряду скинута, міністри арештовані і відтепер наступає час нової влади – соціалістичної. До слова було запрошено голеного чоловіка, котрий не мав ані вус, ані бороди. Цей чоловік, у котрому не відразу впізнали Леніна, розпочав свій виступ зі слів «Товариство! Робітнича і селянська революція, про необхідність котрої весь час говорили більшовики – звершилась!». Вранці 25 жовтня вийде і підготовлене Леніним звернення до жителів Росії: «Тимчасовий уряд скинуто. Державна влада перейшла у руки органу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів – Військово - революційного комітету, що стоїть на чолі петроградського пролетаріату і гарнізону. справа, за яку боровся народ: негайну пропозицію демократичного миру, скасування поміщицької власності на землю, робітничий контроль над виробництвом, створення Радянського уряду, це справа забезпечена. Хай живе революція робітників, солдатів і селян!»¹.

Однак, засідання Петроградської ради було лише першим кроком. Місто ще не було остаточно захоплене. На протязі 25 жовтня озброєні загони продовжували оволодівати Петроградом. Слова Троцького про арешт уряду були більше піар - кроком, ніж правдою. Лише вдень червоногвардійці оточили резиденцію Тимчасового уряду – Зимовий палац. Штурмом керував Антонов, але сам штурм все не розпочинався. Спочатку урядовці відмовились здаватись. Однак, ближче до вечора крейсер «Аврора» здійснив холостий постріл, що мало психологічний ефект на захисників уряду. Штурм нарешті розпочався і тривав кілька годин. Під час бою відбулась дивна, дещо героїчна подія: гласні міської думи Петрограду та небайдужі громадяни (більше 300 осіб) провели «демонстрацію безсилля», пройшовши колоною вулицями міста, аби надати захисникам уряду моральної підтримки. Такий пацифізм, у поєднанні з безстрашністю перед більшовицькими

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 1.

кулями, мав довготривалий ефект. Подія стала знаковою. Більшовики не наважились у них стріляти. Нарешті, міністри погодились здатись і були заарештовані, хоча прем'єр - міністр Керенський таки зумів втекти з революційного міста ¹, аби організувати відсіч більшовицьким заколотникам. Таким чином, гучні заяви Леніна та Троцького прозвучали майже на добу раніше, ніж вони набули реального сенсу. Однак, на це і був їх розрахунок: переможні реляції до самої перемоги мали підняти прихильників на активну боротьбу та дезорганізувати опонентів. Їм це вдалося.

Пізно ввечері 25 жовтня 1917 року відкрився II з'їзд рад, на котрому були присутні 670 делегатів рад (люди Леніна склали менше половини делегатів). Більшовиків у президії з'їзду представляв Л. Троцький. Штурм Зимового палацу все ще тривав, а дії більшовиків були засуджені есерами, меншовиками та бундівцями, які вважали переворот злочинним. Пропозиція Ю. Мартова про необхідність переговорів та конструктивного виходу з кризи, котра спочатку була підтримана делегатами, так і лишилась невиконаною. Ліві есери, навпаки, вітали дії лєнінців. Зрозумівши недоцільність подальших розмов, есери, меншовики та делегати від Бунду покинули з'їзд. Частина з них приєдналася до гласних міської думи Петрограду: 26 жовтня вони утворюють антибільшовицький «Комітет порятунку Батьківщини і революції» ². Лишилися прихильники Леніна та ліві есери, котрі стали частиною коаліції. Більшовики отримали тактичну перевагу. Сам Володимир Ілліч не брав участі у першому дні з'їзду, займаючись написанням перших державних законодавчих актів та формуванням складу майбутнього уряду.

¹ Більшовицька пропаганда повідомляла, що Керенський втік з Петрограду будучи вбраним у жіночий одяг – заради конспірації. Сам Керенський цю інформацію спростовував, вважаючи її наклепом, спробою принизити та висміяти його (але існує версія, що Й. Сталін у 1913 р., намагаючись втекти від поліції, одягав жіноче вбрання). Насправді охорона Керенського «реквізувала» автомобіль американського посольства, тому голова уряду демократичної Росії виїхав з міста під прикриттям дипломатичного імунітету. У Гатчині він пробував скерувати вірні загони на придушення заколоту більшовиків, але бої на Пулковських висотах були програні урядовими військами. Далі Керенський перебував у підпіллі. 1918 р. емігрував закордон.

² До комітету увійшли 9 петроградських думців, президія Передпарламенту, 3 представники виконкому Всеросійського З'їзду робітничих і солдатських депутатів, Ради селянських депутатів, есери, меншовики, включно з групою Плеханова, діячі Центрального виконкому військового флоту. 29 жовтня 1917 р. більшовики заборонили його діяльність.

Після нетривалого відпочинку на квартирі В. Бонч - Бруєвича, Ленін повернувся до роботи. Тепер необхідність перев'язувати обличчя та носити перуки відпала, лідер революціонерів міг вільно пересуватись містом, віднині маючи власну озброєну охорону. Він почувався сп'янілим від емоцій, в нього йшла обертом голова від влади, яка щойно впала на його ж голову – про це він розповів Троцькому, який, очевидно, почувався так само, оскільки це зізнання викликало у них обопільну посмішку¹.

Вранці 26 жовтня 1917 року Ленін прибув до Смольного, де завершив написання декретів «Про мир» та «Про землю». Дані документи мали б докорінно змінити як зовнішню, так і внутрішню політику Росії, саме вирішення цих питань – землі і миру – найбільше чекали широкі верстви населення. Паралельно, Ленін проводив зустрічі та наради з питання утворення абсолютно нової держави на уламках старої Російської імперії (а також швидко знищеної Російської республіки).

Ввечері 26 жовтня Ленін триумфально зійшов на трибуну II Всеросійського з'їзду рад. На цей час він обрав тактику позитивного загальнополітичного висловлювання, не акцентуючи уваги на питаннях диктатури, терору, знищенні цілих класів суспільства. Риторика Леніна базувалась на ідеях суспільного блага, добробуту простих робітників та селян, запевненні у тому, що нова соціалістична влада буде відповідальною перед народом, чесною та відкритою.

Було оголошено про створення нового уряду – Ради народних комісарів (Раднарком), головою котрого ставав сам Володимир Ленін. Сам уряд поєднував одночасно і виконавчу, і законодавчу гілки влади, таким чином отримуючи необмежені повноваження. Більшовики вирішили відмовитись від буржуазного терміну «міністр», розмежовуючи старий світ та новий. Підкреслюючи наближеність до народу та революційність, вони ввели термін «народний

¹ Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. 1900 – 1917. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=Kp05DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

комісар», котрий проіснує до 1946 року ¹. Склад першого Раднаркому, затвердженого Декретом з'їзду рад, мав наступний вигляд:

Голова Ради народних комісарів – В. Ленін;

Народний комісар внутрішніх справ – О. Риков;

Народний комісар землеробства – В. Мілютін;

Народний комісар праці – О. Шляпніков;

Народний комісар з військових та морських справ – В. Антонов - Овсієнко (у складі комітету з М. Криленко та П. Дибенко);

Народний комісар з питань торгівлі та промисловості – В. Ногін;

Народний комісар народної освіти – А. Луначарський;

Народний комісар фінансів – І. Скворцов - Степанов;

Народний комісар іноземних справ – Л. Троцький;

Народний комісар юстиції – Г. Оппоков;

Народний комісар продовольства – І. Теодорович;

Народний комісар пошти і телеграфу – М. Глебов - Авілов;

Народний комісар у справах національностей – Й. Сталін;

Уряд був виключно однопартійним: всі народні комісари були більшовиками. Також передбачалось створення народного комісаріату з питань залізничного сполучення, на посаду котрого спочатку не знайшлося кандидата. Керуючим справами (головою апарату) нового уряду став друг Леніна В. Бонч - Бруєвич. Саме йому випала відповідальність проведення організаційної роботи «з нуля»: «В Управлінні справами Раднаркому доводилося вирішувати найрізноманітніші питання і вирішувати швидко, тому що багато з них не терпіли ні найменшого зволікання. Володимир Ілліч просив мене звертатися до нього лише у самих найважливіших випадках, все ж інше, поки не будуть організовані комісаріати, брати на власну відповідальність» ². Державотворчого, менеджерського, управлінського досвіту не мав практично жоден з нових

¹ 1946 р. Й. Сталін вирішить повернути центральним органам виконавчої влади класичну назву «міністерства».

² Бонч - Бруєвич В. Воспоминания о Ленине. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4170-vospominaniya-o-lenine51.html?showall=1>

наркомів, деякі з них перед утворенням Раднаркому прохали Леніна не призначати їх на відповідальні посади, мотивуючи це своїм непрофесіоналізмом. Ленін сміявся їм у відповідь, відповідаючи, що ні в кого з нової влади не має досвіду. Свою підтримку соціалістичній владі продемонстрували ліві есери на чолі з М. Спиридоною¹, котрі у грудні ввійдуть до складу Раднаркому, однак союзу зі «звичайними» есерами та меншовиками не відбулось, чого Ленін і так відверто не прагнув, намагаючись проводити власну політичну лінію.

На з'їзді були затверджені два основоположні декрети нової влади. «Декрет про мир» проголошував необхідність негайного перемир'я та початку переговорів про укладення остаточного миру поміж учасниками Першої світової війни. Одночасно, Ленін закликав відмовитись від кулуарної дипломатії та надати всім народам право на самовизначення. Мільйони втомлених вояків російської армії на фронті відчували надію на завершення безмістовного кровопролиття. Невдовзі бойові дії припинились, проте одночасно розпочався тотальний розвал самої армії. Ці ж вояки, переважно зі зброєю, почнуть повертатись додому, сіючи анархію.

«Декрет про землю» відповідав прагненням більшості безземельних та малоземельних селян. Вся земля сільськогосподарського призначення мала бути відібрана у великих (та середніх і навіть малих) землевласників, передана безпосереднім оброблювачам у користування, хоча саме право приватної власності повністю скасовувалось. Продавати, купляти та здавати землю в оренду

¹ Марія Спиридонова (1884 – 1941 рр.) – російська революціонерка. Народилась у родині чиновника, навчалась у Тамбові, працювала у дворянському зібранні. Приєдналась до есерів. 1906 р. застрелила радника губернатора Тамбовщини, випустивши в нього обойму куль. Була засуджена до страти, яку замінили довічною каторгою. Після Лютневої революції 1917 р. випущена на волю. Завдяки ораторським та організаторським талантам, швидко стала одним з лідерів есерів та найвпливовішою російською жінкою - політиком. Жовтневий переворот остаточно розколов есерів на правих (офіційних) та лівих (опозиціонерів, котрі стояли на боці більшовиків). Спиридонова очолила лівих. З літа 1918 р. виступала проти більшовиків, тому решту життя провела, переважно, у засланні та радянських в'язницях. Розстріляна співробітниками НКВС у 1941 р. Н. Крупська згадувала, як 26 жовтня 1917 р. Ленін схилив до коаліції М. Спиридонову: «Співпрацю з лівими есерами Ілліч вважав можливою. За пару годин до відкриття з'їзду 26 жовтня мала місце нарада з цього питання з представниками лівих есерів. У пам'яті залишилася обстановка цієї наради. Якесь кімната у Смольному з м'якими темно - червоними диванчиками. На одному з диванчиків сидить Спиридонова, біля неї стоїть Ілліч і м'яко якось та пристрасно у чомусь її переконує».

віднині було заборонено ¹. Дане рішення призведе до масових стихійних самозахоплень земельних ділянок селянами ², з використанням фізичної сили проти реальних власників, які тепер оголошувались новою владою експлуататорами. Сам Ленін прагнув землю націоналізувати, але тактично варто було заручитися підтримкою лівих есерів, тому земельна реформа була тимчасово проведена саме у руслі есерівського розуміння (і дуже розпливчато - декларативно). Зрештою, це не мало важливого значення: спочатку владу варто було утримати.

Обидва декрети мали підняти рейтинг більшовиків до небачених висот та позбавити опонентів можливості протидії захопленню влади. Проте, вони мали і значний мінус: політична демагогія та стилістика революційної декларації значно переважали юридичну складову. Також були прийняті декрети відносно робітничого контролю на виробництві та друкованої преси. Останній законодавчий акт прямо надавав право владі забороняти друк преси, котра критикувала новий уряд. Так, були закриті видання кадетів та деяка меншовицька преса. З кожним місяцем цензура буде посилюватись. Вже 28 листопада Ленін забороняє партію кадетів, наказавши заарештувати її лідерів як ворогів революції.

Втеча Керенського та його спроба очолити опір знайде підтримку частини військових та козаків. Генерал П. Краснов ³ здійснив спробу розгромити нову владу вже наприкінці жовтня, однак бій на Пулковських висотах під Петроградом

¹ У реальності, більшовики не лише не «віддали землю селянам», але просто - таки забрали у них всю землю, виконавши свої дореволюційні обіцянки з точністю та навпаки. Це стане зрозумілим для звичайного селянина значно пізніше, коли наприкінці 1920 - их рр. розпочнеться насильницька колективізація, розстріли, депортація тисяч людей до Сибіру, Голодомор 1932 – 1933 рр.

² Оскільки більшість солдатів російської армії були селянами, вони масового розпочнуть втікати з фронтів додому, аби зі зброєю у руках здійснити «справедливий» розподіл поміщицьких землеволодінь. На свою, звісно ж, користь.

³ Петро Краснов (1869 – 1947 рр.) – російський військовий діяч. Народився у родині військового. Здобув військову освіту, з 1889 р. служив у козачих формуваннях Дону. Також займався публіцистикою, був військовим кореспондентом. Учасник першої світової війни – командир полку, а потім дивізії й корпусу, генерал – майор з 1914 р. Після захоплення влади більшовиками – один з лідерів Білого руху, отаман донських козаків. 1920 р. емігрував. Під час Другої світової війни вдруге боровся з комуністами, тепер на боці Третього Рейху: Краснов очолював Головне управління козачих військ, котре керувало діяльністю російських колабораціоністів - козаків у війні Німеччини проти СРСР. 1945 р. заарештований, 1947 р. розстріляний у Москві.

31 жовтня виявився програшним для противників більшовиків¹. Самого Краснова було заарештовано, однак невдовзі звільнено під обіцянку не виступати проти нового уряду. Забігаючи наперед варто відзначити, що дане рішення дорого коштуватиме більшовикам. П. Краснов залишить свій слід у боротьбі з більшовиками як під час Громадянської війни, так і під час Другої світової війни.

Одночасно продовжувались перемовини між більшовиками, есерами та меншовиками щодо можливої коаліції лівих сил. Ліві есери, котрі вже входили у коаліцію з більшовиками, відкрито заявляли про себе як про політичний «місток» між соціалістами. Організація залізничників також вимагала «широкої» коаліції. Ленін відверто виступав проти, оскільки ділити владу з більш поміркованими силами не було в його планах. Частина більшовиків, включаючи Каменєва, навпаки вважала доцільним об'єднати зусилля та надати урядові більшої легітимності. На перемовинах більшовицького ЦК 1 листопада 1917 р. позиція Леніна (безальтернативного переможця, лідера нової держави) отримала, хоч і з великими проблемами, підтримку партійної еліти: коаліція можлива лише на принципі тотальної підтримки іншими лівими партіями програмових засад більшовиків. Сумнів у колеґ викликало бажання Леніна відстрочити скликання Установчих зборів, котрі не обіцяли більшовикам більшості, але їх скликання було однією з обіцянок самих більшовиків. Спроба Каменєва, Зінов'єва, Рикова, Ногіна, Мілютіна та Теодоровича 4 листопада вчинити демарш – піти у відставку з урядових і партійних посад на знак підтримки формування «широкої» коаліції – не мала тяжких наслідків для більшовиків. Цей емоційний крок швидко забудеться. Невдовзі товариші проситимуться назад до команди. Ленін їх пробачить, адже перевірених кадрів було замало, аби ними розкидатися. 23 листопада відбудеться з'їзд Рад селянських депутатів, більшість делегатів котрого представляли есери. Після декількох виступів Леніна, праві есери полишать з'їзд, а ліві есери засвідчать свою підтримку новій владі та погодяться увійти до складу

¹ Однією з причин невдачі Краснова стало те, що профспілка залізничників блокувала шляхи сполучення, тому вірні Керенському війська не змогли долучитись до частин Краснова і посилити їх. Саму ж профспілку Ленін привернув на свою сторону обіцянками створити коаліційний уряд зі всіх соціалістичних партій. Як тільки загроза перемоги Краснова минула – Ленін про свою обіцянку залізничникам забув.

Раднаркому: 9 грудня посаду наркома землеробства очолив лівий есер А. Колегаєв¹.

Раднарком діяв в умовах цілодобової роботи. Щоденно наркомати видавали десятки указів стосовно перевлаштування Росії на новий соціалістичний лад. Були ліквідовані станові, соціальні, релігійні обмеження. Введено безкоштовну, відокремлену від церкви, освіту, встановлено восьмигодинний робочий день, робітники могли перебирати владу на заводах через свої комітети, пам'ятники російським монархам підлягали суцільному знесенню. Якихось нормативних актів, котрі б обмежували повноваження наркоматів ще не існувало, тому кожен нарком діяв у необмежених рамках. Часто це призводило до юридичної плутанини. Ще важчим було знайти спеціалістів для червоних міністерств: значна частина старих службовців страйкувала, не визнаючи владу заколотників; доводилось або набирати персонал з профанів, або ледь не силою залучати старих капіталістичних держслужбовців². Цікаво, до «Декларація прав народів Росії» від 2 листопада 1917 р. надавала право етносам колишньої Російської імперії на відокремлення та створення власних держав. Щоправда, дана декларація так і залишиться декларативною, оскільки прагнення Леніна до Світової революції були домінуючими. Уряд діяв в екстремальних умовах, коли потужна хвиля військ з фронту могла у будь-який момент знести комуністів. У цих умовах було важливо підтримувати анархію на селі, дезорганізацію армії, видавати укази, котрі точно сподобаються широким верствам населення.

З 8 листопада 1917 р. посаду голови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету зайняв Яків Свердлов³, ставши таким чином другою людиною у державі: в його віданні знаходилось видання законодавчих актів та контроль за їх виконанням, кадрова політика та створення органів державної

¹ 16 березня 1918 р. він піде у відставку, протестуючи проти Брест - Литовського мирного договору.

² Тієї осені та зими більшовики створили цікаву систему мотивації: деяких держслужбовців та фінансистів просто заарештовували, призначали нове (більшовицьке) керівництво відповідних установ, а потім пропонували заарештованим волю в обмін на працю в цих же самих установах. Також, не будучи фахівцями, більшовики ввели систему комісарів, котрі слідкували за роботою старих кадрів.

³ Першим головою ВЦВК був Л. Каменєв, котрий пішов у відставку через небажання Леніна об'єднатись з іншими соціалістичними партіями. Свердлов у цій справі був людиною менш ліричною і цілковито вірною Леніну.

влади. Він контролював і конституційну комісію, котра у липні 1918 р. підготує першу конституцію Радянської Росії. Талановитий і безжальний Яків стане одним з головних провідників терору, репресій, масових вбивств.

Намагаючись реалізувати «Декрет про мир», Ленін спробував підпорядкувати собі багатомільйонну російську армію, що стихійно розвалювалася. Частина армії у тилу підняла червоні прапори й підтримала Леніна. Частина зберігала російський триколор й не визнавала влади путчистів. Частина підняла національні прапори й була готова воювати за свої національні державні утворення. Але, більшість стояла на лінії фронту Першої світової війни. З 1 листопада обов'язки Верховного головнокомандувача російською армією виконував генерал - лейтенант М. Духонін ¹, котрого в умовах двовладдя призначив ще О. Керенський. Духонін не сприймав більшовицького перевороту і намагався надавати підтримку антибільшовицьким силам, але у відкритий конфлікт не йшов. Головним було утримувати війська на фронті проти німецьких й австро - угорських військ. Інтереси батьківщини на фронті були для нього більш важливими, ніж внутрішні проблеми. Ленін, зі свого боку, не смів одразу йти на конфлікт з Верховним головнокомандувачем. Спочатку він наказав Духоніну розпочати переговори з Німеччиною стосовно укладання миру. Духонін відмовився й наказав військам зберігати позиції. Леніну довелося записувати радіозвернення до солдатів, аби ті самі брали ініціативу у свої руки. 9 листопада Раднарком відправив Духоніна у відставку, але дозволив виконувати обов'язки до прибуття нового головнокомандувача – більшовика М. Криленко (який мав два роки досвіду служби в армії й звання прапорщика). 20 листопада Криленко прибув до ставки Верховного головнокомандувача у м. Могильов. Духоніна було заарештовано. На залізничному вокзалі натовп революційно налаштованих солдатів захопив Духоніна й вчинив самосуд: генерала було вбито. Криленко нібито намагався зупинити їх, але не особливо активно. З цього моменту новий

¹ Микола Духонін (1876 – 1917 рр.) – російський військовий діяч. Народився у дворянській родині, отримав вищу військову освіту, служив у військових частинах російської імператорської армії. Учасник Першої світової війни, командував Західним та Південно - Західним фронтами, перебував на посаді начальника штабу Верховного головнокомандуючого російською армією. Після захоплення влади більшовиками – Верховний головнокомандувач російською армією.

главком почав розкладати російську армію, повторюючи у вигляді наказів тези Леніна про братання з ворогом на фронті ¹. Також, Ленін запропонував розпочати переговори з Німеччиною заради укладання миру. Берлін, котрий переправляв Леніна до Росії весною (і матеріально підтримував більшовиків), почав отримувати дивіденди. 27 листопада 1917 р. уряд Німеччини погодився розпочати переговори. Оскільки Німеччина була на гарні гуманітарної катастрофи (продуктова криза) і все ніяк не могла досягти успіхів на Західному фронті, переворот Леніна та його мирні ініціативи були для німців справжнім «рятівним колом».

Ленін з Крупською переїхали жити до Смольного, де зайняли кімнату та відведений для Леніна особистий кабінет. Будівля завжди була переповнена урядовцями, делегаціями з регіонів, військовими, котрі направлялись до голови уряду для отримання доручень. Власне, будівля стала центром нової держави: тут знаходився уряд, наркомати, проходили партійні зібрання. Бюрократичний апарат тільки народжувався, тому значну частину секретарської роботи Ленін був вимушений робити сам (телефонні дзвінки, листування тощо). Охороною будівлі та самого Леніна займалися бійці кулеметного полку, котрі відзначились під час захоплення влади. Один з них – на прізвище Желтишев – став особистим охоронцем Леніна, а також неофіційним офіціантом. Дружина бувала вдома не часто, зосередившись на роботі у наркоматі освіти. Оскільки Леніна жителі Петрограду особливо і не знали в обличчя, декілька разів він з Крупською вибирався погуляти містом без охорони ².

5 грудня 1917 р. було зроблено перший крок у створенні планової економіки – створено Вищу раду народного господарства. Банки, великі заводи та підприємства підлягали націоналізації. Вища рада мала контролювати та керувати роботою промислового, торгівельного, аграрного секторів економіки, приймала

¹ У березні Криленко, як повний профан у військовій справі, попросить Леніна звільнити його з посади, що голова Раднаркому одразу й зробить. Далі Криленко працюватиме у наркоматі юстиції, ставши одним з творців системи масового терору. Він завідуватиме революційними трибуналами, знищуючи десятки тисяч людей. У липні 1938 р. потрапив «під каток» сталінських репресій і сам був розстріляний. Мінливості долі...

² Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть III. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1400-vospominaniya-o-lenine-chast-iii.html>

рішення про конфіскацію сировини та продовольства, відала їх перерозподілом. Її очолив В. Оболенський¹. Більшовицька обіцянка «віддати фабрики робітникам» навіть була на певний час реалізована: комітети робітників контролювали роботу власних малих і середніх підприємств, що призвело до двовладдя з законними власниками та анархії у роботі. Заводи і фабрики стануть тотально державними трохи пізніше. Перехід до соціалізму в економіці призвів до хаосу: у перші місяці нової влади промислові підприємства припиняли роботу, що влада долала лише силовими методами. Процвітав чорний ринок і спекуляція. Ленін пропонував спекулянтів розстрілювати, хоча стан економіки це не покращувало.

У грудні 1917 р. більшовики створюють каральний орган, котрий мав знищити всіх противників режиму – Всеросійську надзвичайну комісію з боротьби з контрреволюцією та саботажем². Очолив її старий революціонер Ф. Дзержинський. Структура, котра роками змінювала назви (найвідоміші – НКВС та КДБ) стала найжахливішою в історії людства: чекісти стануть безжальними вбивцями тисяч, а потім і мільйонів жителів Росії та СРСР. На відміну від інших спецслужб, ЧК діяла практично поза будь-якими законами, ставши політичною поліцією комуністичної партії. Царська жандармерія, яку так нещадно критикували більшовики (ліквідована Тимчасовим урядом після Лютневої революції), була незрівнянно слабшою за ЧК.

Захоплення влади більшовиками у столиці призвело до справжнього вибуху у регіонах Росії. Сотні міст в останні місяці 1917 р. спалахнули повстаннями, озброєні загони червоногвардійців брали владу без оглядки на думки громад. У Москві наприкінці жовтня – на початку листопада відбувались вуличні бої між військами Тимчасового уряду, котрі підтримували московську думу, та військами московського військово-революційного комітету, перемогу у котрих отримали комуністи. Загальні втрати вбитими склали близько 1 тисячі осіб. Місцеві ради

¹ Валеріан Оболенський (1887 – 1938 рр.) – радянський державний та партійний діяч. Народився у дворянській родині, навчався на юридичному факультеті Московського університету, вивчав економічні дисципліни у Берліні та Мюнхені. З 1907 р. член РСДРП, більшовик, займався агітацією у регіонах, неодноразово заарештовувався. Приймав участь у Першій світовій війні. Після 1917 р. – на державних посадах РСФРР та СРСР. 1937 р. заарештований за підривною діяльністю і наступного року розстріляний.

² Російська аббревіатура – ЧК, тому її співробітників іменували «чекісти».

робітничих і солдатських депутатів (легітимність котрих була під великим знаком питання) оголошували себе новою революційною владою, позбавляючи опонентів права голосу репресивними методами. Особливого успіху досягли більшовики у великих, промислових містах, де відсоток пролетаріату був значним. Державний апарат управління колишньої Російської республіки, котрий і так страждав відсутністю субординації, тепер остаточно руйнувався. Владу отримував той, у кого була зброя. На селі палали маєтки поміщиків, йшов силовий переділ власності. У містах процвітали бандитизм та спекуляція. Робітники на заводах і фабриках, позбавившись капіталістів, працювали коли хотіли, не несучи жодної відповідальності, що поглиблювало продуктову кризу. Осередки комуністичної партії, прикриваючись радами, фактично ставали єдиними реальними та дієвими владними структурами, будучи «владою над владою», використовуючи терор як єдиний дієвий революційний інструмент.

1 січня 1918 р. на Леніна було здійснено перший замах. Цього дня він виступав з промовою перед робітниками Петрограду у Михайлівському манежі. По завершенні – Ленін просто сів до автомобіля і, під час повернення до Смольного, по машині було відкрито вогонь. Тоді водій прискорив хід і голову держави вдалося врятувати. Цю історію згадувала сестра Леніна – Марія. Сумнівно, аби вона її просто вигадала, оскільки це не мало жодного сенсу. Чи був це спланований напад, або просто прояв бандитизму у святкові дні (окремих машин з охороною тоді у Леніна не було, як і розпізнавальних знаків на самому авто) – невідомо. Більшовикам було зручно у всьому звинуватити правих есерів.

Вже після захоплення влади, на протязі листопада 1917 р. по регіонам Росії відбувались вибори до Установчих зборів – де - факто парламенту, котрий мав на законних, прозорих, демократичних засадах здійснити перевлаштування колишньої Російської імперії. Не зважаючи на низьку явку, вибори завершилися. Однак... більшовики отримали розгромний результат. Партія, котра захопила владу, встановила диктатуру та точно не збиралась від неї відмовлятися – ця партія отримала лише чверть місць в Установчих зборах (175 більшовиків з загальної кількості 707 депутатів. Результат, формально, був непоганим, навіть

високим, але він виявив реальну легітимність уряду Леніна. Вірніше, відсутність даної легітимності. Більшовики та ліві есери одностайно вирішили не зважати на результати голосування, адже депутатам Установчих зборів не було на кого спиратись за часів «диктатури пролетаріату»¹.

Більшовики починають затягувати відкриття парламенту. На засіданні ВЦВК 1 грудня 1917 р. Ленін відкриває карти: «Нам пропонують скликати Установчі збори так, як вони були задумані. Ні - с, вибачте! Їх задумували проти народу. Ми робили переворот для того, щоб мати гарантії, що Установчі збори не будуть використані проти народу, щоб гарантії ці були у руках уряду... Нехай народ знає, що Установчі збори зберуться не так, як хотів Керенський. Ми ввели право відкликання, і Установчі збори не будуть такими, якими їх задумала буржуазія. Коли скликання Установчих зборів відділене від нас декількома днями, буржуазія організовує громадянську війну і збільшує саботаж, зриваючи справу перемир'я. Ми не дамо себе обманювати формальними гаслами. Вони бажають сидіти в Установчих зборах і організувати громадянську війну у той же час... Ми скажемо народу правду. Ми скажемо народу, що його інтереси вищі інтересів демократичної установи. Не треба йти назад до старих забобонів, котрі інтереси народу підпорядковують формальному демократизму»². Ленін прагнув переобрати частину депутатів (хоча б якусь кількість правих есерів замінити на лояльних лівих), але і прозоро натякав, що саме існування парламенту не в його інтересах, оскільки Леніну видніше, як краще для народу. Навіть якщо сам народ цього не розуміє, навіть якщо народ проти.

5 січня 1918 р. Всеросійські Установчі збори розпочали свою роботу у Таврійському палаці. Більшовики та союзні ліві есери були у меншості³. По місту

¹ У листопаді 1917 р. більшовики заарештували членів комісії з проведення виборів до Установчих зборів, але за декілька днів, після того як заарештовані погодились на «співпрацю», їх випустили та дозволили продовжити роботу. До комісії приставили свого комісара – Мойсея Урицького, котрий і керував процесом підрахунку голосів.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 135 – 137.

³ Перед відкриттям зборів декількох кадетів (Ф. Кокошкіна, А. Шингарева), чия партія вже перебувала під загрозою, заарештували, таким чином трохи зменшивши кількість нелояльних до більшовиків народних обранців. За декілька днів більшовицькі матроси їх вбили. Формально, це був самосуд, однак комуністична влада вирішила не піддавати покаранню вбивць.

у цей день проходили мітинги прихильників парламентської демократії та мітинги прихильників «диктатури пролетаріату». Головою зборів обрали есера В. Чернова, котрий відверто негативно ставився до нової влади. Ленін не виступав, але сидів у залі з глузливою посмішкою. Більшовики запропонували проект оголошення Росії республікою рад робітничих, селянських та солдатських депутатів – де - юре намагаючись закріпити існуючий стан речей. Установчі збори відхилили проект, після чого прихильники Леніна залишили залу засідань¹. Збори продовжили свою роботу, але викликали у більшовиків страх: законний парламент проти червоного уряду. Так не могло довго тривати. І не тривало. Установчі збори були розігнані. Охороною Таврійського палацу займались червоногвардійці, вірні Леніну, тому складнощів не було. Фраза матроса Железняка² «Караул втомився!», котру він виголосив депутатам, стане епіграфом до загибелі демократії та 70 років диктатури комуністичної партії. Тим не менш, депутатів було відпущено, аби не доводити ситуацію до загального абсурду. Значна частина з них, повернувшись у регіони, розпочне боротьбу з тоталітарним режимом комуністів.

Робітники, службовці та інтелігенція Петрограду влаштували багатотисячний мирний мітинг на підтримку Установчих зборів. Ленін опинився у скрутному становищі. Робітничий клас, виразниками інтересів котрого декларативно виступали Раднарком та компартія, тепер виступали проти Раднаркому та компартії. Тим паче, що Установчі збори були однією з обіцянок влади своєму народові. Ленін вирішив діяти максимально жорстоко. Червоногвардійцям віддали наказ: відкрити вогонь. Перший і останній антивладний мітинг було розстріляно з гвинтівок та кулеметів. Загинули десятки

¹ В. Бонч - Бруєвич так це згадує: «Швидко обмінявшись думками, всі прийшли до одностайного висновку, що ця говорильня рішуче нікому не потрібна і що витратити на неї час немає жодного сенсу. Вирішили зборів не переривати, дати можливість всім досхочу наговоритися, але на другий день не відновлювати засідання, оголосити Установчі збори розпущеними, а депутатам запропонувати роз'їхатися по домівках».

² Анатолій Железняков (1895 – 1919 рр.) – російський військовий та революціонер. Народився у родині службовця, служив на флоті. Під час Першої світової війни – дезертир. У 1917 р. Амністований, повернувся на флот. Активний учасник захоплення влади більшовиками, перебував на фронтах Громадянської війни, командував полком, бронепоездом. Загинув у бою з білогвардійцями.

людей. З цього моменту Ленін остаточно продемонстрував, що для досягнення своїх політичних цілей він ні перед чим не зупиниться ¹.

Розгін Установчих зборів та кривавий розстріл демонстрантів призведе до посилення антикомуністичних настроїв, оформлення Білого руху та остаточного усвідомлення сутності комуністичної влади: якого б добра партія Леніна не прагнула для частини суспільства, але жодних заперечень цій владі бути не могло. Колишні депутати Установчих зборів есерівської орієнтації 8 червня 1918 р. заснували у Самарі організацію Комітет членів Установчих зборів, або Комус ², котра позиціонувала себе як легітимна влада на теренах Росії. Для хоч якоїсь легітимації нової держави після розгону парламенту більшовиками було вирішено провести свій з'їзд, де більшість складатимуть «свої»: III Всеросійський з'їзд рад, котрий і затвердив всі ленінські ініціативи.

Владу більшовиками було взято. Якщо головною помилкою Тимчасового уряду був неймовірний демократизм, коли будь - хто міг у самій столиці готувати державний переворот, то повторювати цю помилку Ленін не збирався: варто було подавити будь - які спроби опору новій, ніким на законних підставах не обраній, владі. Трагічність ситуації полягала у тому, що більш демократичні соціалісти з Тимчасового уряду і подумати не могли про те, аби вбивати своїх політичних опонентів. Більшовики були менш сентиментальними. І вони це доведуть сповна.

26 січня 1918 р. більшовицька влада змінить час... «Декрет про введення у Російській республіці західноєвропейського календаря» призведе до переходу від юліанського до григоріанського календаря. Час зсунувся на два тижні уперед. Нова влада нової держави прагнула жити по - новому в усьому.

¹ Як з гіркою іронією констатував О. Керенський в інтерв'ю 1953 р.: «Підніміть старі газети, журнали, виступи Леніна, Троцького, Сталіна. Вони говорили, що тільки більшовики гарантують народу землю, Установчий з'їзд та абсолютну свободу. А у результаті?».

² Російська назва – Комуч.

10. «Ми на горі всім буржуям Світову пожежу роздуєм, Світову пожежу у крові – Господи, благослови!»¹: Громадянська війна

Захоплення влади та будівництво першої у світі соціалістичної держави, поєднаної з принципом «диктатури пролетаріату», а також за відсутності підтримки більшості населення колишньої Російської імперії – все це не могло не викликати опору. Ідея класової війни не лякала більшовиків, навпаки – Ленін багато років писав про неї як про бажаний етап на шляху будівництва комунізму. І цей час настав.

Протиборство демократії та диктатури, капіталізму та соціалізму, централізації та децентралізації, релігійного та атеїстичного, нового та старого – це лише загальні складові, котрі спричинили початок масштабного кровопролиття, котре позбавить життя мільйонів людей, призведе до тотальних руйнувань та нової геополітичної дійсності. Населення Росії весь 1917 р. мало революційні настрої, стара імперія віджила своє, але демократичні перетворення здавались замалими, не такими швидкими як багато хто очікував. Вакуум влади та перенасичення тилкових регіонів зброєю, поєднане з тотальним самовільним відходом цілих частин з фронтів Першої світової війни, уможлилювали перехід радикальних думок до ще більш радикальних дій.

Після захоплення влади більшовиками цілі верстви суспільства – міський середній клас (буржуазія), промисловці, фінансисти, підприємці, держслужбовці, духовенство, заможне селянство, офіцерство, інтелектуали відмінних від влади політичних поглядів – були позбавлені громадянських прав та перетворились на людей «другого сорту». Покладатися Ленін міг лише на міських промислових робітників (котрі щиро підтримували, у своїй більшості, комуністів) та найбільш бідніше селянство. Саме вони були основним мобілізаційним ресурсом російської армії часів Першої світової війни. І тепер вони мали на руках зброю.

¹ Строки з поеми російського поета Олександра Блока (1880 – 1921 рр.) «Дванадцять», написаної у січні 1918 року. В оригіналі: «Мы на горе всем буржуям Мировой пожар раздуем, Мировой пожар в крови – Господи, благослови!».

Хронологічно дату початку Громадянської війни, як і її завершення, важко визначити. Радянської історики позначали її 1918 – 1920 роками, однак насправді бої почалися майже від самого початку захоплення влади партією Леніна. Тоді (як було написано вище) генерал Краснов спробував з вірними військами задушити у зародку петроградських комуністів, а за декілька днів відбулися збройні сутички у Москві. 29 жовтня у Петрограді, за сприяння «Комітету порятунку Батьківщини і революції»¹, повстали юнкери. Для їх придушення більшовики застосували артилерію. З обох боків втрати вбитими та пораненими сягали до 400 осіб. Це було лише прологом до справжньої війни між співгромадянами. На наступний день після перевороту, 26 жовтня, генерал О. Каледін² оголосив воєнний стан у Донській області та почав готувати армію для відсічі комуністам. 27 жовтня отаман О. Дутов взяв під контроль Оренбург та губернію, не визнавши влади більшовиків, створив свій «Комітет порятунку батьківщини» й також почав комплектувати армію для протидії червоним. Аналогічний «Комітет громадської безпеки» у Москві створює міська. На його чолі став міський голова, есер В. Руднев³. Бої за Москву між військами думи та більшовицькими загонами тривали з 28 жовтня по 2 листопада 1917 р. Перемогли більшовики, розпочавши масові розстріли своїх супротивників, котрі їм вже і так здалися. Антибільшовицькі сили почали активно організовуватись, народжуючи Білий рух – силу, що була антиподом більшовизму: за демократію (з елементами тимчасової військової диктатури), за капіталізм, за віру. Основу руху становитимуть професійні військові, царський генералітет, котрий прагнув повернення до минулих порядків,

¹ З грудня він мав назву «Союз захисту Установчих зборів». Займався, переважно, антибільшовицькою агітацією. До нього входили меншовики, есери, кадети. Осередки діяли у Петрограді, Москві, Одесі, Самарі, Новгороді. Союз мав власне друковане видання «Вісті Союзу захисту Установчих зборів». Ліквідований у січні 1918 р.

² Олексій Каледін (1861 – 1918 рр.) – російський військовий діяч. Учасник Першої світової війни, командував корпусом та армією. У 1917 р. обраний отаманом Війська Донського. Після захоплення влади більшовиками підпорядкував собі Донську область, розпочав формування Добровольчої армії для відсічі більшовикам. У результаті програвших боїв порти Червоної гвардії – покінчив життя самогубством.

³ Вадим Руднев (1879 – 1940 рр.) – російський політичний та державний діяч. Народився у дворянській родині, навчався на медичному факультеті Московського університету. Професійний революціонер, есер. Неодноразово заарештовувався. 1911 р. емігрував до Швейцарії, але вже 1914 р. повернувся до Росії, аби піти добровольцем на фронт Першої світової війни. У липні 1917 р. обраний міським головою (мером) Москви. Після Жовтневого перевороту організував у Москві озброєні загони для протидії більшовикам. Член Установчих зборів. З 1919 р. в еміграції. Працював видавцем та публіцистом.

зруйнованих Леніним. Бойові дії по всій Росії з кожним днем наростали, прогресуючи від локальних сутичок до справжніх фронтових операцій.

Початок Громадянської війни можна пов'язати і з наступом червоних військ на Україну у грудні 1917 р. Після жовтневого перевороту політична еліта України проголосила утворення Української народної республіки, котра декларувала прагнення стати частиною єдиної майбутньої федеративної демократичної Росії. Це було зумовлено прагненням українських керівників дочекатись Всеросійських Установчих зборів. Де - юре, Україна залишалась частиною Росії. Право націй на самовизначення, деклароване більшовиками, в українському питанні не знайшло втілення, оскільки для забезпечення радянської Росії продовольством та вугіллям необхідно було контролювати українські землі. Також, ідея Світової революції і поширення комуністичної влади у країнах Європи потребувала географічного зв'язку з власне Східною та Південно - Східною Європою. Для цього буфер у вигляді Української народної республіки варто було подолати. Бої, що відбувались між Червоною гвардією та військами УНР виявляться успішними: вже на початку лютого 1918 р. Україна майже повністю опинилася під владою більшовиків ¹.

Проте, якщо Україна була необхідна Леніну економічно та географічно, то з Фінляндією стався хеппі - енд. Після нетривалих збройних сутичок фінських та комуністичних військ, Ленін вирішив погодитись з незалежністю Фінляндії.

Для приборкання невдоволених та забезпечення безпеки нової держави було вирішено створити свою повноцінну армію – Робітничо - селянську Червону армію (РСЧА). Днем народження Червоної армії в СРСР було прийнято вважати 23 лютого 1918 р. Тоді, за тезами радянської пропаганди, загони червоногвардійців завдали потужного удару по німецьким військам (Перша світова війна тривала) під Псковом та Нарвою, зупинивши цим наступ на столицю Росії – Петроград. Насправді, подія була повністю вигаданою. У реальності, загін

¹ Взавши столицю України м. Київ після довготривалого артилерійського обстрілу, Червона гвардія під командуванням М. Муравйова вчинила небачений терор, розстрілявши до 5 тис. місцевих жителів, влаштувавши погроми та пограбування.

червоногвардійців під командуванням П. Дибенко¹ дійсно було відправлено аби зупинити просування нечисельних німецьких підрозділів. Проте... жодної перемоги тоді не відбулось. Комуністична армія просто втекла з позицій, вирішивши не вступати у бій з професійною армією Німеччини. Сам В. Ленін за декілька днів напише статтю «Важкий, проте необхідний урок»², де не буде приховувати емоцій: «...болісно - ганебні повідомлення про відмову полків зберігати позиції, про відмову захищати навіть нарвську лінію, про невиконання наказу знищувати все і вся при відступі; не кажучи вже про втечу, хаос, безрукість, безпорадність, нехлюйство. Гіркий, образливий, важкий, – необхідний, корисний, благочинний урок!»³. Однак, на ці слова Леніна у майбутньому не звертатимуть уваги, свято 23 лютого стане одним з головних у Радянському Союзі. Мало хто буде цікавитись тим, що саме сталось у цей день⁴.

З іншого боку, ганебна подія явно показала більшовикам необхідність формування саме професійної армії замість неоднорідних і важко контрольованих загонів Червоної гвардії, котрі складалась і з солдатів, і з матросів, і з робітників, і з селян, і просто з озброєних цивільних революціонерів. Червона гвардія більше походила на партизанські загони, або бандформування, ніж на власне армію. Дисципліна, навчання, кадрові питання – це стало важливими питаннями для червоних диктаторів. Одночасно Ленін змінив політику партії: якщо до

¹ Павло Дибенко (1889 – 1938 рр.) – радянський військовий діяч, революціонер. Народився в українській селянській родині. Після закінчення училища працював вантажником та різнорабом. З 1911 р. служив у військовому флоті. Член РСДРП з 1912 р. Учасник Першої світової війни. У квітні 1917 р. очолив ЦК Балтійського флоту. Після захоплення влади більшовиками, у котрому Дибенко відігравав значну роль, – увійшов до комітету наркомату з військових та морських справ. На протязі декількох місяців очолював радянські військово - морські сили. Після дезертирства у лютому 1918 р. був позбавлений всіх постів, виключений з партії, засуджений до розстрілу. Пізніше амністований. Працював у підпіллі, брав участь у боях Громадянської війни, придушував повстання моряків у Кронштадті (березень 1921 р.). Тобто, знищував своїх колишніх товаришів по службі. Також придушував повстання тамбовських селян. Далі – на командних військових посадах. Був чоловіком провідної комуністки О. Коллонтай. Заарештований 1938 р., звинувачений у шпигунстві та розстріляний.

² Вона вийшла 25 лютого 1918 р. у газеті «Правда».

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 394.

⁴ Тим не менш, у сучасній Росії свято зберігається як День захисника Вітчизни. Доволі комічним є те, що день дезертирства став днем мужності.

захоплення влади він нещадно критикував оборонців, то тепер він сам став оборонцем і закликав захищати Вітчизну¹.

З березня Червону армію очолить Л. Троцький, котрий у наступні місяці стане справжньою військовою легендою: людиною, про котру співатимуть пісні сотні тисяч червоноармійців і чий вплив буде рівноцінним впливові Леніна. Формування Червоної армії дещо здивує комуністів, адже Л. Троцький почне комплектувати її колишніми офіцерами російської імператорської армії, поставивши над ними червоних комісарів для контролю. І хоча Й. Сталін виступить проти такого підходу, зважаючи на «контрреволюційність» старого офіцерського корпусу, Ленін по даному питанню буде стояти на боці Л. Троцького. Одночасно було скасовано практику функціонування солдатських комітетів та обрання командирів, котра була встановлена Тимчасовим урядом: новій армії комуністів не була потрібна жодна демократія. І якщо у перші місяці набір до війська відбувався добровільно, то з літа 1918 р. комуністи введуть примусовий призов – перемога понад усе. Вже до літа 1918 р. Червона армія складатиме 300 тис. бійців, до осені – 400 тис. і продовжуватиме зростати: наприкінці 1919 р. Ленін і Троцький матимуть у своєму розпорядженні 3 млн. червоноармійців, до кінця 1920 р. – 5,5 млн.

На міжнародній арені ситуація для молодої соціалістичної диктатури складалась жахливим чином. Антанта поставилась до перевороту негативно, а Центральні держави лише призупинили військові дії на фронті. Тактика наркомуні іноземних справ Л. Троцького «ні миру, ні війни» не мала практичного успіху, оскільки Німеччина та Австро - Угорщина погрожували відновити наступ, котрий більшовики не змогли б відбити. До кінця 1917 р. російська армія практично припинила існувати. Сотні тисяч солдатів просто полишали позиції, відправляючись додому як поїздами, так і пішки. Дисципліна та організація перестали існувати як такі.

¹ Таку зміну риторики Ленін пояснював просто: раніше Вітчизна була капіталістичною, а тому поганою. Тепер Вітчизна соціалістична, а тому хороша: «Ми – оборонці тепер, з 25 жовтня 1917 року, ми – за захист вітчизни з цього дня. Бо ми довели на ділі наш розрив з імперіалізмом. Ми розірвали і опублікували брудні і криваві імперіалістські договори - змови. Ми скинули свою буржуазію. Ми дали свободу пригнобленим народам. Ми дали землю народу і робітничий контроль. Ми – за захист Радянської соціалістичної республіки Росії».

Ще гіршим було те, що очікувана Світова революція – тотальні повстання робітників та селян й ліквідація капіталістичних урядів – у Німеччині, Австро - Угорщині, Великій Британії, Франції та ін. країнах – не відбулась. Наразі трудовий народ підтримував свої країни, надавши ідеям Батьківщини більшої ваги, ніж ідеям класовим. Хоч страйковий рух у Німеччині і набирив оберти, він був далекий від перспектив перерости у народне збройне повстання. Та й головною проблемою для німців була продуктова, а не повалення капіталістичних порядків.

У цих умовах більшовики розпочали сепаратні мирні переговори у Брест - Литовську ¹. Позиції червоних дипломатів, очолюваних Троцьким, були не найкращі. Російська армія, дестабілізована самими більшовиками, не могла чинити організованого спротиву, німецькі війська погрожували наступом на Петроград, Червона гвардія все ще являла собою слабко контрольовані загони з військових, робітників, селян, інколи бандитів. Затягування переговорного процесу також не мало успіхів, адже австро - німецькі війська здійснювали тактичні наступальні операції, котрі мали показати Раднаркому: мир варто укладати якомога скоріше, в інтересах самих більшовиків. Ленін повністю погоджувався з німцями, але тут його авторитет похитнувся: на протязі грудня 1917 – лютого 1918 р. ЦК та партійні осередки відкидатимуть пропозицію Леніна: негайно підписати мирний договір з Німеччиною на німецьких умовах. Без жодних застережень.

Німеччина відверто прагнула заволодіти територіями країн Балтії, Україною, Білоруссю, Кримом. Також були поставлені вимоги виплати контрибуції (тобто Радянська Росія у цьому контексті визнавалась країною, що зазнала поразки), передачі Німеччині військових кораблів Чорноморського флоту. З іншого боку, наростаючий організований опір у середині Росії (Білий рух) змушував Леніна шукати миру на фронтах Першої світової, аби перекинути вірні комуністам війська для боротьби з «контрреволюцією». Окрім того, демобілізація

¹ Нині Білоруське місто Брест, у 1917 – 1918 рр. входило до складу Російської імперії, Російської республіки, Української народної республіки, Української держави.

мільйонів солдат призвела б до певної анархії, завдяки котрій (у «каламутній воді») більшовики як організована сила змогли б утриматись при владі. Ці плюси явно розумів сам Ленін, але більшість керівників соціалістичної Росії відверто виступали проти миру у вигляді капітуляції¹. Це б суттєво підірвало і без того невелику довіру до нової влади з боку військових та широких верств населення. Якби комуністи не були інтернаціоналістами, то подібний мир з державами Четверного союзу могли б охарактеризувати як «зрада Батьківщини». З іншого боку, мир з імперіалістичними Німеччиною та Австро - Угорщиною виглядав і як зрада інтернаціоналізму – робітничого класу цих країн, адже мир дозволяв німецькій та австрійській еліті укріпити свої позиції. Саме тому ідея Троцького «ні миру, ні війни» отримувала велику підтримку серед комуністів на той час. Ленін стрімко втрачав контроль над власною партією. Проте, 18 лютого 1918 р. німецька армія перейшла у повномасштабний наступ, що повернуло шальки більшовицьких терезів на бік Леніна: на засіданні ЦК партії 23 лютого 1918 р. він виступив з жорсткою промовою, навіть оголосивши, що у випадку відмови партії підтримати підписання миру – піде у відставку з посади голови Раднаркому². Троцький та Бухарін припинили перебувати у радикальній опозиції до Леніна. І хоча лише 7 з 15 членів ЦК проголосували «за» мирний договір, ще 4 утримались, тому Володимир Ілліч досяг свого.

Наступ німецької армії не на жарт налякав більшовиків. Мир ще варто було укласти, а у цей конкретний момент доводилось зосереджуватися на обороні своєї влади і території. У цій обстановці комуністи знайшли вигоду. 21 лютого 1918 р. Раднарком видає декрет «Соціалістична батьківщина у небезпеці!». Ним вони проголошували: «1) Усі сили і засоби країни цілком надаються на справу революційної оборони. 2) Всім Радам і революційним організаціям ставиться в

¹ Проти сепаратного миру виступали ліві есери та навіть більшість більшовиків. Ще наприкінці 1917 р. московський та петроградський осередки більшовиків виступили за припинення будь - яких переговорів з Німеччиною. Леніна підтримували Сталін, Зінов'єв та Каменєв. Бухарін підтримував Троцького.

² Примітно, що 9 червня 1917 р., виступаючи на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, Ленін публічно заявляв: «З питання про сепаратний мир я вже сказав, що сепаратного миру для нас не може бути, і по резолюції нашої партії немає і тіні сумніву, що ми його відкидаємо, як будь - яку домовленість з капіталістами. Для нас сепаратний мир є угодою з німецькими розбійниками, тому що вони грабують так само, як і інші». З цього приводу згадується афоризм: місце сидіння визначає точку зору.

обов'язок захищати кожную позицію до останньої краплі крові. 3) Залізничні організації і пов'язані з ними Ради зобов'язані всіма силами перешкодити ворогові скористатися апаратом шляхів сполучення; при відступі знищувати шляхи, підривати і спалювати залізничні будівлі; весь рухомий склад – вагони і паровози – негайно направляти на схід вглиб країни. 4) Всі хлібні і взагалі продовольчі запаси, а так само будь - яке цінне майно, яким загрожує небезпека потрапити у руки ворога, повинні піддаватися безумовному знищенню; нагляд за цим покладається на місцеві Ради під особистою відповідальністю їх голів. 5) Робітники і селяни Петрограда, Києва та всіх міст, містечок, сіл і селищ по лінії нового фронту повинні мобілізувати батальйони для риття окопів під керівництвом військових фахівців. 6) У ці батальйони повинні бути включені всі працездатні члени буржуазного класу, чоловіки і жінки, під наглядом червоногвардійців; тих, хто чинить опір – розстрілювати. 7) Всі видання, які протидіють справі революційної оборони і стають на бік німецької буржуазії, а також прагнуть використовувати навалу імперіалістичних полчищ з метою повалення Радянської влади, закриваються; працездатні редактори і співробітники цих видань мобілізуються для риття окопів та інших оборонних робіт. 8) Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину»¹. Цим декретом більшовики санкціонували масові позасудові розстріли, примусову працю та мобілізацію, заборонили будь - яку критику свого режиму на підконтрольних територіях.

27 лютого 1918 року Ленін повідомляв регіональних комуністів про стан справ: «Мир ще не підписаний, але делегація виїхала до Брест - Литовська підписати прийняті ЦВК та Раднаркомом умови миру... Німецькі білогвардійці та звідні частини їх регулярної армії, з'єднавшись з нашими білогвардійцями, хижацьки зухвало наступають на Петроград. Наявні відомості про рух великих сил німців услід за передовими загонами. Більшість наших військ втікає. Соціалістична батьківщина у небезпеці. Зайняті Двінськ, Ревель, Венден,

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 35. Октябрь 1917 – март 1918. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 357 – 358.

Вольмар, Мінськ, Псков. Настрій бадьорій. Робітники масами рушили на захист Радянської Республіки...»¹. Сумнівно, щоб у цей момент Володимир Ілліч дійсно мав бадьорій настрій, як і решта нових червоних правителів Росії. Та й масове дезертирство червоних військ не надто узгоджувалось з тезою про робітників, котрі нібито кинулись на фронт проти професійної армії Німецької імперії. Перемовини у Брест - Литовську тривали важко. В один момент Ленін був майже впевнений у зриві, готуючи втечу з «колиски революції». Так, 2 березня 1918 р. він писав у проєкті звернення до рад: «Ми вважаємо, що завтра, 3 - III, буде підписано мир, однак донесення наших агентів у зв'язку з усіма обставинами змушують очікувати, що у німців візьме гору партія війни з Росією у найближчі дні. Тому безумовний наказ: демобілізацію червоноармійців затягувати; підготовку підриву залізничних доріг, мостів та шосе посилити; загони збирати та озброювати; евакуацію продовжувати прискорено; зброю вивозити вглиб країни»². Проте, доля посміхнулася більшовикам й підривати шляхи сполучення не довелося.

3 березня 1918 р. у Брест - Литовську таки було укладено мирну угоду. З боку Радянської Росії її підписав Г. Сокольников, котрий був відвертим противником миру на таких умовах, але підкорився рішенням партії. Німеччина отримала все, що вимагала. Колишня Російська імперія, котра входила 1914 р. у Першу світову війну з метою збільшити свої території, навпаки втратила величезні землі, населені десятками мільйонів людей. Німецькі та австро - угорські війська почали брати під контроль балтійські, білоруські та українські землі. Розрізнені загони Червоної гвардії хаотично відступали. Три соціалістичні республіки, утворені на території України (Донецько - Криворізька, Одеська, Тавриди) припинили своє нетривале існування – до влади повертався уряд Центральної ради Української народної республіки³. Радянська Росія мала

¹ В. І. Ленін. Военная переписка (1917 – 1920) / Составитель полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное Издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1958. – С. 29.

² В. І. Ленін. Военная переписка (1917 – 1920) / Составитель полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное Издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1958. – С. 31.

³ Щоправда, зовсім ненадовго: вже 29 квітня 1918 р. у Києві відбудеться державний переворот, у результаті котрого соціалістичну Українську народну республіку буде ліквідовано, Центральну раду розігнано. Новий

виплатити Німеччині багатомільярдну контрибуцію. Такий хід подій знову призвів до підозр серед населення щодо впливу німецьких спецслужб на дії Леніна, хоча у даних конкретних умовах поле для маневру було замалим – більшовикам нічого не лишалося, окрім як піти на німецькі вимоги та зберегти цим владу на частині території колишньої Російської імперії, перетворивши «війну імперіалістичну у війну громадянську»¹.

Вперше після захоплення влади більшовики зібрались на VII з'їзді партії. Він проходив у Петрограді з 6 по 8 березня 1918 р., за участі 106 делегатів. Віднині політична сила Леніна стала носити нову назву: замість старої РСДРП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків), аббревіатура – РКП(б). Також була переглянута програма, оскільки соціал - демократична складова, на думку учасників, була виконана шляхом утворення Радянської Росії. Тому, варто зосередитись на розбудові соціалізму і на шляху до комунізму. Ленін домігся підтримки делегатів стосовно Брест - Литовського миру, хоча багато з них виступали проти. Було затверджено склад ЦК РКП(б), до котрого увійшли 15 партійних лідерів: В. Ленін, Л. Троцький, Я. Свердлов, Г. Зінов'єв, М. Бухарін, Й. Сталін, Г. Сокольников, М. Крестинський, І. Смілга, О. Стасова, М. Лашевич, В. Шмідт, Ф. Дзержинський, М. Владимирський, Ф. Сергеев (він же – Артем).

10 березня 1918 р. більшовицький уряд та ЦК партії здійснили важливий крок – перебралися з буржуазного Петрограду до більш робітничої Москви. Відмова від «колиски революції» була обумовлена як наближеністю німецьких військ, котрі у разі необхідності могли швидко оволодіти Петроградом, так і бажанням змінити столицю старої держави на столицю нової держави. Проект постанови Ради народних комісарів було підготовлено ще до підписання Брест - Литовського мирного договору як комплекс заходів з питання евакуації урядових

правитель П. Скоропадський оголосить себе гетьманом, перейменувавши країну на Українську державу. Уряд П. Скоропадського буде консервативним та капіталістичним – більш звичним для німецької армії, котра до грудня 1918 р. перебуватиме в Україні як союзна сила, хоча з певними окупаційними елементами.

¹ Здачу Німеччині та Австро - Угорщині України, майже повністю контрольованою більшовиками, Ленін прокоментував у статті «Пролетарська революція та ренегат Каутський»: «...завоювання України було найбільшою національною жертвою, а пролетарів і найбідніших селян України воно загартувало і посилювало, як революційних борців за інтернаціональну робочу революцію. Україна постраждала - інтернаціональна революція виграла, «розбестивши» німецьке військо, послабивши німецький імперіалізм, зблизивши німецьких, українських і російських робітників революціонерів».

структур. Між іншим, до царювання Петра I саме Москва була столицею російської держави, а після Петра I залишалась своєрідним монаршим містом – духовним центром Росії. Резиденція російських царів та імператорів – московський Кремль – став резиденцією нових червоних правителів, хоча у перші дні вони жили у готелі «Національ», де Ленін з Крупською були вимушені харчуватися самими англійськими м'ясними консервами. Наприкінці березня вони нарешті оселяться у Кремлі, де вожді пролетаріату опиняться у монаршій розкоші. Між іншим, частина обслуговуючого персоналу часів Миколи II продовжувала роботу тепер вже на червоних правителів.

Кремль став центром країни: тут жили та працювали народні комісари Раднаркому, керівництво правлячої партії. Сюди направлялись представники державного, партійного та військового командування. Так само і «ходоки» приходили для спілкування з Леніним до Кремля. Забуті хорони царської епохи заграли новою величчю. У той же час Ленін не надавав великого значення побуту, концентруючись на роботі. Організацією діяльності уряду, рівно як і переведенням урядових структур з Петрограду до Москви, відав В. Бонч - Бруєвич, якого сильно здивувало те, що московські комуністи вже мали свій власний Раднарком¹.

15 березня 1918 р. IV Всеросійський з'їзд рад у Москві ратифікував Брест - Литовський мирний договір, хоча в умовах більшовицької влади до участі у з'їзді допускались, переважно, прихильні до союзу більшовиків та лівих есерів депутати. Більшовики склали 814 делегатів, ліві есери – 238 делегати, меншовики – 38 делегатів. Решта політичних течій була представлена зовсім мінімально (без популярних у народі правих есерів, чи то кадетів). Одночасно, ліві есери, вірні союзники більшовиків, на знак протесту щодо ганебних умов миру вийшли з урядової коаліції. Це мало важливе значення для Леніна. Віднині влада Радянської Росії ставала однопартійною. Такою вона і залишиться до свого кінця у 1991 році.

¹ Він мав назву «Московська обласна Рада народних комісарів», проте мав повноцінний урядовий апарат, включно з наркоматом іноземних справ. Головою був М. Покровський. У червні 1918 р. цей паралельний уряд було розпущено.

У квітні 1918 р. Ленін дописав свою працю «Чергові завдання радянської влади». У ній він популярно окреслив суть подій та подальших дій. Мир з Німеччиною він визнавав важким, але необхідним рішенням; економіка потребувала подальшої націоналізації й обліку з контролем; варто було й надалі нищити опір контрреволюціонерів; окремо Ленін звинуватив комуністів у надмірній м'якості, вказавши, що диктатура більшовиків має бути залізною, нещадною до ворогів, а не схожою на кисіль. Нищити варто як зовнішніх, так і внутрішніх ворогів; «відвоювавши» Росію, тепер варто було налагодити управління нею; економічну розруху, безробіття, голод, умови миру – всю вину за це Ленін звалював на попередників (Тимчасовий уряд); для того, аби добити буржуазію у майбутньому, Ленін пропонував враховувати «своєрідність моменту» та «призупинити» наступ на неї (аби не добити економіку остаточно). Ні, він не виступав проти експропріації та насилля проти багатих. Для Леніна було важливо, образно кажучи, не зарізати раніше часу курку, котра несе яйця. Допоки не виросте нова курка.

Його власне пояснення для товаришів звучало так: «Без керівництва фахівців різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий, бо соціалізм вимагає свідомого і масового руху вперед до вищої продуктивності праці у порівнянні з капіталізмом й на базі досягнутого капіталізмом. Соціалізм повинен по - своєму, своїми прийомами – скажімо конкретніше, радянськими прийомами – здійснити цей рух вперед. А фахівці неминуче є у масі буржуазними, у силу всієї обстановки того суспільного життя, яке зробило їх фахівцями. Якби наш пролетаріат, оволодівши владою, швидко вирішив задачу обліку, контролю, організації у всенародному масштабі, – (це було нездійснено внаслідок війни та відсталості Росії) – тоді, зламавши саботаж, ми загальним обліком і контролем підпорядкували б собі повністю й буржуазних фахівців. В силу значного «запізнення» з обліком і контролем взагалі, ми, хоча і встигли перемогти саботаж, але обстановки, що дає у наше розпорядження

буржуазних фахівців, ще не створили»¹. Саме тому Ленін і прагнув дещо відтягнути час «остаточного вирішення капіталістичного питання». Саме тому він виправдовувався у вищезазначеній статті за те, що його уряд відступив від принципів комунізму й зберіг для висококваліфікованих спеціалістів високі зарплати. Для перемоги комунізму можна було на час використати буржуазні моделі.

Така політика викликала опір серед більшовиків, вони об'єднуються у неформальну групу лівих комуністів, виступаючи за поглиблення революції, посилення знищення буржуазного ладу «тут і зараз», проти ганебних домовленостей з імперіалістами у Брест - Литовську. Ці «чисті» більшовики вже у березні 1918 р. контролюють московську організацію РКП(б), видають власну газету «Комуніст». Серед найвідоміших представників цієї лівої опозиції до Леніна: М. Бухарін, Ф. Дзержинський, О. Коллонтай, Г. Пятаков, Г. Сафаров, С. Косіор. Прихильники Бухаріна пригнули тотальної націоналізації всіх сфер економіки, тоді як Леніна задовольняла націоналізація великих підприємств, банків, залізниці, зовнішньої торгівлі та контроль за продовольством на селі. Ці суперечки «бухарінців» та «ленінців» віднімали у Володимира Ілліча час і доводили, що він хоч і є лідером, однак точно не одноосібним. Зрештою, всьому свій час, вважав Ленін. В умовах тотального бардаку та війни малий бізнес можна було на деякий час залишити у спокої. Однак, з власниками промислових підприємств стосунки не складались, що змусило Леніна навіть виносити на обговорення можливість укладання контрактів з німецькими бізнесменами². Проте, ліві комуністи не були радикально «проти» Леніна, він лишався беззастережним лідером й навіть ставився до них як до, свого роду, нерозумних дітей (у політичному плані вони і були його «дітьми»). Вже влітку 1918 р. ліві комуністи, як організована сила, припиняють своє існування.

Аби забезпечити міста Радянської Росії продовольством (капіталізм було майже знищено, економічні зв'язки зруйновано), Раднарком та Ленін особисто

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 36. Март – июль 1918. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 178 – 179.

² Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 406.

розпочали політику продрозверстки ¹. З травня 1918 р. розпочнеться політика продовольчої диктатури. Каральні загони та місцеві активісти, об'єднані у так звані «комітети бідноти», розпочали насильницьку реквізицію продовольчої продукції у селах, що викликало хвилю обурення та протидію селян. Фактично, нова радянська влада забирала у селян всю їжу, окрім тої, котрої мало вистачити для того, аби прогодувати самих себе. З цим селяни відмовлялись погоджуватись. Капіталістичні відносини вкоренились настільки, що віддавати задарма плоди своєї праці не хотілось майже нікому. Якщо селянам вистачало сили – вони просто вбивали ці комуністичні реквізиційні загони. Росію потрясли сотні селянських повстань. Але, потім приходили нові загони: продукти харчування були необхідні для Червоної армії, для міст, де вже починався голод. Навіть «колиска революції» Петроград страждав на нестачу їжі. Як і нова столиця – Москва. Німецькі та австро - угорські війська зайняли Україну, тому ситуація з продовольством для Радянської Росії ставала максимально критичною.

У травні 1918 р. більшовики зазнають потужного удару з Сибіру. Чехословацький корпус ² розпочав успішне антибільшовицьке повстання. Причиною стали самі комуністи, котрі спробували роззброїти багатотисячне військове формування, котре направлялось на Схід до Владивостоку, аби за допомогою Антанти переправитись на Західний фронт Європи та продовжити боротьбу з Німеччиною й Австро - Угорщиною. Іншого шляху Чехословацький корпус не мав, оскільки Росія уклала мир з австро - німецьким блоком. І у перші місяці 1918 р. все йшло мирно. Чехословацькі солдати не втручалися у події Громадянської війни, минаючи зони бойових дій. Однак, у квітні 1918 р. Німеччина поставила Радянській Росії вимогу: зупинити рух чехословаків на Схід. Росія, у свою чергу, підкорилась. І з цього моменту Чехословацький корпус став учасником Громадянської війни, взявши під контроль сибірські залізничні

¹ Для справедливості зазначимо, що подібні дії розпочав проводити ще імперський уряд за часів Першої світової війни, але у зовсім інших масштабах та без насилля.

² Чехословацький корпус – військове формування, що нараховувало близько 50 тисяч військовослужбовців. Сформоване у роки Першої світової війни з підданих Австро-Угорської імперії чеської та словацької національностей, котрі потрапили до полону, або здались добровільно військам Антанти. Входив до складу російської армії, з 15 січня 1918 р. – підпорядковувався французькому військовому командуванню.

шляхи й перекривши більшовикам можливість поширювати свою владу на Сибір та Далекий Схід. Наприкінці травня 1918 р. чехословаки займають Челябінськ й Томськ, на початку червня – Омськ та Самару. Потужне військове формування погодилось піти у підпорядкування есерівського уряду у Самарі (Комус) та розпочало наступ на Європейську Росію. 13 червня Східний фронт проти чехословаків очолив червоний командир М. Муравйов ¹, котрий до цього відзначився завоюванням України. Щоправда, вже за місяць він сам підніме повстання проти комуністів і буде вбитий.

До літа 1918 р. потужні сили білогвардійців зосередились на Дону, ними командував генерал Краснов, маючи 17 тисяч бійців. Козачі війська, вірні ідеям монархії та православ'я, ненавиділи атеїстичних соціалістів, котрі узурпували владу. Червона армія, під командуванням Л. Троцького, тримала оборону як від козаків, так і від чехословаків на Волзі. Генерали Алексеев та Денікін ² успішно формували на півдні Росії Добровольчу армію, котра восени сягатиме більш ніж 30 тис. бійців. У Криму владу утвердили кримськотатарські національні сили, вибивши за допомогою німців та українців червоні війська. Влітку червоних

¹ Михайло Муравйов (1880 – 1918 рр.) – російський політичний та військовий діяч. Народився у селянській родині, навчався у піхотному училищі. З 1901 р. служив в армії, брав участь у російсько – японській війні 1904 – 1905 рр., командував ротою. Декілька років прожив у Парижі, де навчався у військовій академії. Продовжив службу у російській армії, брав участь у Першій світовій війні. Після поранення викладав військові дисципліни в Одесі. 1917 р. переїхав до Петрограда, став прихильником есерів. Займався формуванням добровольчих батальйонів, а пізніше на деякий час очолив охорону Тимчасового уряду. Після захоплення влади більшовиками став командуючим військами Петроградського військового округу, обороняв червону столицю від військ Краснова. З грудня 1917 р. – начальник штабу Південного фронту, що діяв проти Української народної республіки. Того ж місяця став командуючим фронту. Окупував практично всю Україну до лютого 1918 р., сприяв військовим злочинам: мародерству, вбивствам полонених та цивільних (буржуазії). Мав расистське негативне ставлення до українців. Все це змушувало навіть комуністів вважати Муравйова людиною, що спричиняє більше шкоди, ніж користі. З лютого 1918 р. очолював фронт проти Румунії. З червня 1918 р. очолював Східний фронт. У липні підняв антибільшовицьке повстання, проте був убитий. Деякі сучасники приписували йому бонапартистські настрої.

² Антон Денікін (1872 – 1947 рр.) – російський військовий діяч. Народився у військовій родині, з 1890 р. служив у російській армії. Навчався в академії генерального штабу у Санкт - Петербурзі. Брав участь у російсько – японській війні 1904 – 1905 рр., Першій світовій війні – командував бригадою, дивізією, корпусом. Отримав звання генерал - лейтенанта. У 1917 р. деякий час перебував на посаді начальника штабу Верховного головнокомандувача російської армії. З травня 1917 р. командував Західним фронтом. Підтримував заколот Корнілова, за що у вересні – листопаді сидів в ув'язненні. З кінця 1917 р. перебував на Дону, формувал антибільшовицьку Добровольчу армію. Активно воював проти Червоної армії, у січні 1919 – квітні 1920 рр. очолював Збройні сили Півдня Росії. Восени 1919 р. ледь не зміг дістатися Москви та знищити РСФРР. 1920 р. емігрував. Займався публіцистикою, написанням мемуарів, був провідним діячем російських білоемігрантів у Європі. На відміну від багатьох білогвардійців, після нападу Третього Рейху на СРСР у 1941 р. Денікін відмовився підтримувати німців. 1945 р. переїхав до США.

активно громили у Сибіру, відбулись антибільшовицькі повстання у Єкатеринбурзі та Іркутську.

Паралельно с розгортанням Громадянської війни, колишні союзники Росії з Антанти – США, Велика Британія, Франція та Японія – розпочали інтервенцію до самої Росії, висадивши війська на Далекому Сході та зовсім поряд – у Мурманську та Архангельську. Позиція Антанти полягала у прагненні зберегти комунікації для своїх військ (включаючи Чехословацький корпус) та взяти під контроль величезні склади зброї, котру союзники поставили до Росії ще до ленінського перевороту, однак майже відразу вони розпочали підтримку антибільшовицьких сил, а саме Білого руху. Ленін, не маючи вдосталь організованих сил, навіть кулуарно зондував позицію Німеччини: чи не допоможе німецька армія вибити Антанту з російських земель?

4 липня 1918 р. у Москві відкрився V Всеросійський з'їзд рад, котрий завершив свою роботу 10 липня. Громадянська війна, повстання чехословаків, Брест - Литовський мир, критичний стан в економіці – все це стало причинами надскладних протиріч між більшовиками та лівими есерами. Також діяльність правесерівського Комусу у Самарі додавала цим стосункам ще більшої ворожості, а вбивство у Петрограді наприкінці червня більшовика В. Володарського¹, вчинене есерами, ясно показувало методи вирішення політичних протиріч між соціалістами.

6 липня 1918 р. відбулась масштабна провокація з подальшим переходом у повстання, влаштована лівими есерами – колишніми союзниками Леніна у перші місяці після захоплення влади. Цього дня у Москві було здійснено успішний замах на посла Німеччини у Радянській Росії В. фон Мірбаха. Посол був убитий.

¹ В. Володарський (1891 – 1918 рр.) – російський політичний діяч єврейського походження. Справжнє ім'я – Мойсей Гольдштейн. Народився на Волині, навчався у гімназії м. Дубно. Був учасником єврейської соціалістичної партії Бунд. Займався політичною агітацією в Україні. 1911 р. заарештований, 1913 р. – звільнений. Прожив декілька років у США. Весною 1917 р. повернувся до Росії. Приєднався до більшовиків. Був головним агітатором РСДРП(б) у Петрограді. Входив до петроградської ради та міської думи. Також являвся комісаром у справах друку Союзу комун Північної області. Головний цензор Петрограду, активно викорінював будь - які прояви неповаги до комуністичної влади у засобах масової інформації.

Безпосереднім виконавцем був есер та чекіст Я. Блюмкін¹. Ліві соціалісти - революціонери, котрі пішли з влади саме через Брест - Литовський мир, вирішили спровокувати нову війну між Росією та Німеччиною – все заради продовження революції та нівеляції ганебних умов мирного договору. Більше того, вбивство посла, на думку лівих есерів, мало стати початком не лише війни між державами, але і початком нової революції, котра мала б знести владу комуністів. Маючи багато соратників у ЧК та армії, есери беруть під контроль пошту і телеграф, заарештовують ряд більшовицьких керманічів, зосереджують вірні війська для захоплення всієї Москви.

Врешті, задум не вдався. Ленін, під прикриттям посиленої охорони, відразу здійснив візит до німецького посольства у Москві та запевнив Берлін у своїй відданості мирним взаємовідносинам. Голові ЧК Ф. Держинському було доручено арештувати лідерів лівих есерів. Однак... тут розпочалась дещо комічна ситуація. Відправившись на затримання лівих есерів, Держинський сам був ними захоплений. Ситуація була вкрай напруженою, тому Ленін віддав наказ латиським стрількам Вацетіса² звільнити Держинського з полону та все - таки арештувати есерів. Для штурму штабу есерів було залучено більше 3 тис. червоних бійців, використовували кулемети та артилерію (незважаючи на те, що снарядом могло вбити самого Держинського). 7 липня епопея завершилась, було заарештовано три сотні заколотників. Одного з керівників лівих есерів – Александровича –

¹ Яків Блюмкін (1900 – 1929 рр.) – російський політичний діяч єврейського походження. Справжнє ім'я Симха - Янкев Блюмкін. Народився у родині службовця, навчався в одеській єврейській школі, працював у місті на різноманітних робітничих посадах. Підтримував есерів, з кінця 1917 р. перебував у Червоній гвардії. У травні 1918 р. переїхав до Москви, став співробітником ЧК, очолив відділ контррозвідки. З липня 1918 р. у підпіллі, перебував в Україні. 1919 р. потрапив до рук радянської влади, амністований. Приймав участь у Громадянській війні, командував бригадою. Деякий час очолював охорону Л. Троцького. 1920 р. перебував в Персії (Ірані), організовуючи державний переворот. Після Громадянської війни – особистий ад'ютант Л. Троцького, на військових посадах та у радянських спецслужбах. За завданням спецслужб працював у Китаї, Індії, Монголії Афганістані, Туреччині та Палестині. Займався політичними вбивствами, створенням агентурної мережі, вербовкою шпигунів. 1929 р. заарештований у Москві як близький соратник Троцького та розстріляний.

² Іоаким Вацетіс (1873 – 1938 рр.) – радянській військовий діяч. Народився у селянській родині, з 1891 р. служив в армії. У 1906 – 1909 рр. навчався в академії генерального штабу. Учасник Першої світової війни, командував батальйоном та полком російської армії, отримав звання полковника. Після захоплення влади більшовиками – підтримав нову владу, очолював латиську дивізію Червоної армії. З липня 1918 р. командував Східним фронтом, у 1918 – 1919 рр. був командуючим Червоної армії РСФРР та радянської Литви. Після завершення Громадянської війни – на військово - викладацьких посадах. 1937 р. заарештований за підривною діяльністю, 1938 р. розстріляний.

Дзержинський розстріляв особисто (можливо, на знак помсти: проста група політиків змогла без будь-яких зусиль захопити самого всесильного голову ЧК). Також були розстріляні 12 чекістів, котрі підтримували повстання. Сам Дзержинський, який «проморгав» повстання у себе під носом, подав у формальну відставку, надалі керуючи радянською каральною спецслужбою. За півтора місяці він офіційно повернувся на посаду голови ЧК.

За підсумками подій більшовики вирішили заарештувати 450 делегатів V Всеросійського з'їзду рад (есерів, котрі і знати не знали про жодне повстання), а також заборонити саму партію лівих есерів, встановивши однопартійну диктатуру. Заарештували й лівоесерівську лідерку М. Спиридонову. Відбулися чистки у ЧК, яка мала боротися з контрреволюціонерами, а не долучатись до них. Довідавшись про повстання, лівий есер М. Муравйов, котрий командував Червоною армією на Східному фронті, із запізненням спробував підняти повстання¹, але був убитий на наступний день у м. Симбірськ – рідному місті Леніна. По всій Росії розпочинаються репресії проти есерів та їх прихильників². Цікаво, що вбивство Мірбаха та заколот есерів досить сильно зіграв на руку Леніну: він знайшов привід знищити партію, котра стрімко набирала популярності, з кожним днем стаючи більшим виразником інтересів простого народу, ніж більшовики. Влітку 1918 р. представництво більшовиків у місцевих радах знизилось з 66% до 44,8 %, у порівнянні з березнем того ж року³. І це на підконтрольних Леніну й більшовикам територіях – справжня катастрофа для їх і так зовсім ефемерної легітимності (в очах робітників і бідних селян). Терпіти зростання рейтингів лівих есерів Кремль не міг. Просто заборонити лівих есерів, котрі точно не були «буржуазією» та «контрреволюціонерами», Кремль також не міг. Для цього мало б статись щось надзвичайне. І це сталося⁴.

¹ Він оголосив себе головнокомандуючим армії, запропонував бійцям Чехословацького корпусу діяти спільно, оголосив війну Німеччині та віддав наказ розпочати наступ на Мокву, аби покінчити з більшовиками.

² Додатково під репресії потрапили і меншовики, котрих рішенням ВЦВК було виключено з рад всіх рівнів.

³ Фельштинский Ю. Вожди в законе. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – С. 151.

⁴ Весь заколот лівих есерів був надзвичайно хаотичним, неорганізованим, позбавленим чіткого керівництва та координації. Також існує версія, що більшовики (або, принаймні, частина з них – ліві комуністи, включно з Дзержинським) самі організували вбивство німецького посла, аби дискредитувати лівих есерів та, у

До речі, цього самого дня Леніна ледь не пристрелили червоноармійці. Направляючись оглянути штаб ЦК лівих есерів для оцінки масштабів змови, машину голови Раднаркому обстріляли власні солдати, котрі майже одночасно наказали зупинити автомобіль та секундою пізніше відкрили вогонь. Інцидент завершився мирно: Ленін не піддав їх репресіям, лише прочитавши нотацію про правила застосування вогнепальної зброї. Однак, шляхом назад сталася ще більш неадекватна подія: Леніна та його водія С. Гіля заарештував загін червоних дружинників. Документам Леніна вони просто не повірили, в обличчя його не знали, тому... доставили арештантів до місцевого відділку червоної міліції. Там вже голову Раднаркому впізнали, вибачились та відпустили. Але... на шляху назад Ленін та Гіль знов потрапили під обстріл. Врятуватись їм вдалось лише максимально пришвидшивши рух авто. Висновки з цього дня наступні: у новій столиці панувала справжня анархія; Ленін все ще не надавав питанню особистої безпеки належної уваги.

10 липня 1918 р. V Всеросійський з'їзд рад прийняв конституцію Радянської Росії. Заарештовані ліві есери завадити більшовикам не могли, тому прийняття відбулось без затримок та словесних перепалок. Симптоматично, що перша в історії Росії конституція закріплювала тоталітарний статус держави, яка віднині мала офіційну назву РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. «Диктатура пролетаріату» позбавляла політичних і виборчих прав нетрудаючі верстви населення, декларувала знищення «експлуататорів», надавала більше прав робітникам у порівнянні з селянами. В цілому, основний закон РСФРР частково закріплював вже здійснене більшовиками, і частково складався з обіцянок загального благоденства у майбутньому¹.

Громадянська війна палала все сильніше, більше нагадуючи війну влади проти свого народу. Селяни, котрим більшовики обіцяли землю та блага, отримали зовсім інше. Політика продрозверстки виглядала як грабунок, але і відмовитись від неї більшовики не могли: треба було годувати Червону армію та

підсумку, знищити своїх конкурентів. Документальних підтверджень дана версія не має, проте повністю відкидати її також не варто.

¹ Декларування права робітників і селян на вільні збори та мітинги вже розбилося об суворі реалії.

міста. Симптоматичною була реакція Леніна на повстання селян ¹ Пензенської губернії, окреслена в інструкції місцевим комуністам від 11 серпня 1918 р.:

«До Пензи. Товаришам Кураєву, Бош, Мінкіну та іншим пензенським комуністам.

Товариші! Повстання п'яти волостей кулаччя має призвести до НЕЩАДНОГО придушення. Цього вимагає інтерес всієї революції, оскільки тепер ВСЮДИ «останній рішучий бій» з куркульям. Взірець треба дати.

1) Повісити (неодмінно повісити, аби НАРОД БАЧИВ) НЕ МЕНШЕ 100 явних куркулів, багатіїв, кровопивць.

2) опублікувати їх імена.

3) відібрати у них ВЕСЬ хліб.

4) призначити заручників – згідно вчорашньої телеграми.

Зробити так, аби на сотні верст навколо народ бачив, тріпотів, знав, кричав: ДУШАТЬ та задушать кровопивць куркулів.

Телеграфуйте отримання та ВИКОНАННЯ.

Ваш Ленін.

P.S. Знайдіть людей більш ТВЕРДИХ» ².

Ця маніакальна реакція та відверто злочинні вимоги вказували на лють Леніна, пов'язану з невдачами у перший рік влади. Будь - який опір «робітничо - селянській» владі з боку робітників та селян тепер придушувався з особливою жорстокістю. Революційний процес увійшов у стадію терору та залякування. Цікаво, що Леніна не цікавили конкретні жертви, він вимагав повісити сотню людей «на вибір». Головна їх провина полягала у тому, що вони були заможними. Вищенаведена «акція залякування» продовжуватиметься неодноразово всюди, де люди не визнаватимуть вказівки радянської влади. Війна бідних проти багатих,

¹ В інструкції йдеться про багатих селян, яких комуністи називали куркулями, або російською мовою – «кулаками».

² В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 246.

класова війна ставала дійсністю. Тепер загони червоноармійців, чекістів та просто бандитських елементів могли грабувати, гвалтувати, вбивати всіх неугодних. Чи бажав Ленін того тотального насилля, яке розпочалось від 1917 р.? Скоріше, він не надавав цьому значення. Навіть коли його двоюрідного брата В. Ардашева розстріляють в Єкатеринбурзі без будь - яких причин, окрім приналежності до буржуйської верстви ¹.

18 липня 1918 р. більшовиками було розстріляно колишнього імператора Російської імперії Миколу II Романова. Разом з дружиною та п'ятьма дітьми. Разом з чотирма особами обслуговуючого персоналу. Після добровільного зречення Микола II лишився у Росії під фактичним арештом, з весни 1918 р. він перебував у Єкатеринбурзі під наглядом комуністів. Незважаючи на низький рейтинг довіри з боку населення, экс - імператор все - таки являв собою перспективний прапор для антибільшовицьких сил. Він мав певний ореол легітимності. Відомо, що спочатку Л. Троцький пропонував перевезти Миколу II до Москви і там публічно судити. Однак, Ленін не мав чіткої позиції з даного питання.

Достовірних відомостей про наявність, чи відсутність особистого наказу Леніна розстріляти Миколу II немає. Окрім його багаторічної ненависті до аристократії та можливого бажання помститися роду Романових за страту брата багато років тому. Однак, зв'язок між більшовиками Москви та Єкатеринбургу був постійний. Подібна ліквідація навряд чи могла відбутися без санкції вищого керівництва комуністичної партії. Опосередковано це підтверджується і тим, що місяцями місцеві більшовики просто тримали монаршу родину у полоні. Найбільш вірогідно, що успіхи Білого руху на фронтах пришвидшили ідею про ліквідацію Миколи II та родини, адже могло і так статися, що їх змогли б звільнити Білі війська. Цього дозволити більшовики не могли. Єкатеринбург буде звільнено від більшовиків бійцями чехословацького корпусу 23 липня. Вони запізнилися на 5 днів. Розстріл царської родини (котра вже і не була царською)

¹ Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 414.

стане символом рішучості та жорстокості нової влади. Частині суспільства це прийдеться до смаку, інша – буде у шоці від подібних методів.

Липень – серпень 1918 р. був вкрай несприятливим для комуністів. Білі війська та Антанта успішно наступали вглиб Росії, взявши під контроль мурманську залізницю, Архангельськ та Казань, Армавір на Півдні. Есери піднімали антибільшовицькі повстання по містам. В Азербайджані національні сили, за допомогою британської армії, громили десятитисячне угруповання Червоної армії.

30 серпня 1918 р. історія всього людства ледь не пішла іншим шляхом. Цього дня на Леніна було здійснено майже успішний замах. Виступивши з промовою спочатку у будівлі хлібної біржі, а потім на московському заводі Міхельсона – Ленін відправився до свого автомобіля, аби повернутися до Кремля й продовжити керувати Росією. Однак, у цей момент учасниця есерівського руху Ф. Каплан¹ декілька разів вистрелила у Володимира Ілліча з пістолета «Браунінг». Її було майже відразу затримано. На допиті вона нібито заявляла, що є прибічницею Установчих зборів та вороже ставиться до Жовтневого перевороту більшовиків. У той же час Ф. Каплан взяла всю відповідальність на себе персонально, відкинувши намагання слідчих пов'язати її теракт з есерами загалом². Проте, це не завадило фактичному заступникові Леніна Я. Свердлову майже одразу випустити заяву про участь правих есерів та Антанти у підготовці замаху³.

Леніна було серйозно поранено: кулі влучили у лопатку та горло. Його відвезли до Кремля, де спочатку лише хатні працівниці, дружина, сестра та В.

¹ Фанні Каплан (1890 – 1918 рр.) – російська революціонерка єврейського походження. Народилась на Волині, брала участь в анархістському русі. 1907 р. засуджена до страти у Києві за участь у підготовці до вбивства київського, подільського та волинського генерал - губернатора В. Сухомлинова. Смертна кара замінена довічним ув'язненням. Страждала на часткову втрату зору. Вийшла на волю після Лютневої революції 1917 р. Приєдналась до есерів. Розстріляна 3 вересня 1918 р.

² Ця версія не є достеменною, оскільки цього ж дня було вбито голову ЧК Петрограду М. Урицького. Вбивцею був прихильник есерів Л. Каннегісер. Явного зв'язку між замахом на Леніна у Москві та вбивстві Урицького у Петрограді немає, окрім політичних поглядів виконавців та дати. Атмосфера тоді була вкрай напруженою, противниками влади більшовиків були мільйони людей. Проте, і виключати скоординовану атаку не можна. Власне, більшовики і не намагались.

³ Існує версія того, що насправді Ф. Каплан була «цапом відбувайло», а реальний замах здійснювався самими комуністами за дорученням Я. Свердлова, котрий, таким чином, міг стати повноцінним головою держави замість Леніна. Доказів даної версії немає, проте Каплан була розстріляна за особистим наказом Свердлова, до цього перебуваючи під арештом бійців Першого автобійового загону ВЦВК – особистої армії Свердлова. Труп Фанні Каплан було відразу знищено методом спалення.

Бонч - Бруєвич зі своєю дружиною намагались йому допомогти. Він лишався при свідомості. У цей час у сусідньому приміщенні перебували перелякані Риков, Свердлов та Каменєв. Лише на другий день знайшли благонадійних лікарів В. Мінца та В. Розанова, котрі надали першу невідкладну допомогу. І це було трохи дивно: Ленін не довіряв лікарям, його життя рятували рідні та близькі, наче він перебував у підпіллі, а не був головою держави. Очевидно, на той момент Ленін вважав, що замах на його життя може повторитися іншим шляхом. Було вирішено залишити кулі у тілі Леніна, аби не довести його до смерті під час операції. На півтора місяці Ленін буде усунутий від керівництва Радянською Росією та партією. Виконуючим обов'язки голови Раднаркому РСФРР стане Я. Свердлов. З вересня Ленін набиратиметься сил у підмосковному розкішному маєтку у Горках (де 1924 року помре), котрий раніше належав вдові мільйонера С. Морозова – Зінаїді, але був націоналізований більшовиками. Тут він знов розпочне публіцистичну діяльність, хоча писати буде важко й він просто висловлюватиме свої думки під диктовку секретарці М. Володичевій.

У цей час Ленін надиктував працю «Пролетарська революція та ренегат Каутський»¹. Незадовго до цього німецький мислитель, марксист та соціал - демократичний політик К. Каутський опублікував книгу «Диктатура пролетаріату», де засудив радянську владу Леніна у Росії, вважаючи її антидемократичною; вказав на те, що Ленін до захоплення влади рішуче виступав за Установчі збори, могильником котрих він став одразу після захоплення влади; слова Леніна про те, що радянська влада є єдиною дійсно демократичною, К. Каутський висміяв вже тим фактом, що Ленін позбавив виборчих прав буржуазію, тобто значну частину суспільства; панування ж одного класу (пролетаріат) над іншим (буржуазія) німецький діяч повністю відкидав, бо про жодну рівність тут не йшлося: просто привілейовані та безправні верстви суспільства помінялись місцями. А гноблення лишилось. Леніна така критика розізлила. Він заочно зауважив, що «Каутський відрікся від марксизму, забувши, що будь - яка держава є машиною придушення одного класу іншим і що найдемократичніша буржуазна

¹ Опублікована у № 219 газети «Правда» від 11 жовтня 1918 р.

республіка є машиною для гноблення пролетаріату буржуазією. Не «формою правління», а державою іншого типу є диктатура пролетаріату, пролетарська держава, машина для придушення буржуазії пролетаріатом»¹. На додаток, Ленін обізвав Каутського шахраєм, ренегатом, лакеєм буржуазії, оскільки останній відмовився від примату класової війни, надавав цитатам з творів К. Маркса зовсім іншого змісту, ніж вважав правильним Ленін.

Примітно, що голова радянського уряду прямо упивався своїми досягненнями, абсолютно інакше розуміючи демократію, ніж провідний німецький соціал - демократ: «Буржуазна демократія, цінність якої для виховання пролетаріату і навчання його до боротьби безперечна, завжди вузька, лицемірна, брехлива, фальшива, завжди залишається демократією для багатих, обманом для бідних. Пролетарська демократія пригнічує експлуататорів, буржуазію – і тому не лицемірить, не обіцяє їм свободи і демократії – а трудящим дає справжню демократію. Тільки Радянська Росія дала пролетаріату, і всій гігантській працюючій більшості Росії, небачену, неможливу і немислиму у жодній буржуазній демократичній республіці свободу і демократію, віднявши, наприклад, палаци і маєтки у буржуазії (без цього свобода зібрань – лицемірство), віднявши друкарні і папір у капіталістів (без цього свобода друку для працюючої більшості нації є брехня), замінивши буржуазний парламентаризм демократичною організацією Рад, у 1000 разів більш близьких до «народу», більш «демократичних», ніж найбільш демократичний буржуазний парламент»². На протязі всієї статті Ленін був надто емоційний, не приховував своєї зверхності, використовуючи сарказм ледь не до кожної тези Каутського. І, на останок, Ленін пошкодував, що у Європі немає жодної дійсно революційної партії.

У вересні – жовтні 1918 р. провідною фігурою червоної Росії став Яків Свердлов. За його ініціативою 5 вересня 1918 р. держава розпочала офіційну політику Червоного терору, здійснення котрого покладалося на ВЧК Ф.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 37. Июль 1918 – март 1919. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 104.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 37. Июль 1918 – март 1919. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 104 – 105.

Держинського. Тепер більшовики самі собі розв'язали руки: будь - який спротив комуністичній диктатурі, будь - яка критика влади та навіть приналежність до контрреволюційних верств суспільства – каралися стратою. Між іншим, сам Ленін палко підтримав дану ініціативу. Того ж дня у Москві розпочалися публічні страти «ворогів режиму»: вбили міністрів Тимчасового уряду, котрі з осені 1917 р. знаходились в ув'язненні. Пізніше розстрілюють родичів Миколи II, дворян, відомих чиновників колишньої царської Росії. Червоний терор дозволив більшовикам знищувати не лише своїх реальних, але й уявних (потенційних) опонентів без жодного належного суду і слідства. Незважаючи на тотальну відсутність управлінського досвіду, «ленінська гвардія» у Раднаркомі та ЦК партії успішно справлялася з викликами часу.

Відпочинок повноцінно відновив Леніна, з цікавинок можна згадати лише комічну ситуацію, коли він ледь не спалив маєток у Горках: Володимир наказав охороні розтопити каміни, аби стало тепліше. Проте, каміни виявились декоративними (без прилаштованих димарів), тому у будинку сталася пожежа, яку ледь погасили. Так Ленін випадково став подібним до своїх прихильників у сільські місцевості, котрі підпалювали будинки заможних сусідів. 18 жовтня 1918 р. Ленін повернувся до керівництва у Кремлі.

У вересні – жовтні шальки терезів схилилися на бік більшовиків. Червона армія взяла Самару, Грозний та Казань. Говорити про докорінний перелом у Громадянській війні було зарано, проте те, що більшовики втримались на першому етапі та успішно нарощували свої сили, було безапеляційним фактом. 7 листопада 1918 р., у першу річницю Жовтневого перевороту, Ленін відкрив пам'ятник К. Марксу та Ф. Енгельсу у Москві, що було символічним кроком: він зміг досягти влади, перетворити мрії марксистів у реальність. Тепер він творить історію. У цей же день він відкрив меморіальну дошку полеглих комуністів, котрі загинули у перші дні червоного заколоту. Тоді Ленін пашів пафосною рішучістю: «Товариші! Вшануймо ж пам'ять жовтневих борців тим, що перед їх пам'ятником дамо собі клятву йти по їх слідах, наслідувати їх безстрашність, їх героїзм. Нехай їх гасло стане гаслом нашим, гаслом повсталих робітників усіх країн. Це гасло –

«перемога або смерть» (таке саме гасло будуть використовувати українські націоналісти першої половини ХХ ст. – прим. авт.). І з цим гаслом борці міжнародної соціалістичної революції пролетаріату будуть непереможні»¹.

8 листопада у Москві відбувся з'їзд представників «Комітетів бідноти» області. На Леніна зібрання справило гнітюче враження: селяни говорили більше про те як «відняти і поділити», ніж про якийсь соціалізм, чи то комуну. «Комітети бідноти», за рішенням Леніна, будуть розпущені 2 грудня 1918 р., оскільки селянські активісти, покінчивши з майном багатих селян, почали репресії та мародерство і проти селян середнього достатку. Хоча політика продрозверстки була продовжена, певні послаблення Ленін допускав. Щоправда, це послаблення було особливим: воно позбавляло влади «активну громадськість», що навпаки посилювало вплив комуністичної партії.

11 листопада 1918 р. завершилась чотирьохрічна Перша світова війна – найбільший на той час військовий конфлікт в історії світу. Німеччина капітулювала. Австро - Угорська та Турецька імперії припинили своє існування. Це стало сингалом до наступу червоних. Майже одразу Радянська Росія денонсує Брест - Литовську мирну угоду, що показало правоту Леніна відносно геополітичної тактики. Мир з австро - німецьким блоком, що дорівнював зраді батьківщини, надав змогу укріпитись радянській владі, а тепер цей «мир – капітуляція» став минулим. У цьому ж місяці Червона армія розпочинає наступ на Захід: Україну, Білорусь, країни Балтії. Німецькі війська, що поступово відступали на батьківщину, не втручались у військові дії. Більше того, у самій Німеччині розпочались революційні події: робітники та військові під червоними прапорами розпочали брати владу. Світова революція почалась.

На перших порах комуністи у Європі мали певний успіх, цілі регіони Німеччини були проголошені радянськими (так, саме у Баварській радянській республіці розпочне свою політичну кар'єру ветеран Першої світової війни Адольф Гітлер), Угорщина та Словаччина також перетворились, хоч і на

¹Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 37. Июль 1918 – март 1919. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 172.

нетривалий час, на країни комуністичної диктатури. Ленін направляв значні фінансові потоки на допомогу своїм комуністичним товаришам, так само, як роком раніше Німеччина надавала допомогу більшовикам для розхитування ситуації у Росії. Але, вже на протязі 1919 р. червоні режими у Європі почали падати під натиском громадськості ¹, повертаючи консервативні та відносно ліберальні капіталістичні порядки. Берлінське комуністичне повстання 6 січня 1919 р. було розбите урядовими військами, а лідери повстання К. Лібкнехт та Р. Люксембург були страчені. Червона армія, незважаючи на прагнення Кремля допомогти лояльним режимам та підтримати «вогнище» Світової революції, не змогла надати підтримку комуністам Європи, оскільки була зайнята внутрішньою Громадянською війною.

Наступ червоноармійців на Захід був вкрай успішним та швидким. Вже до весни 1919 р. вони практично повністю захоплюють Україну, Білорусь, Литву, Латвію та Естонію. Хоча, країни Балтії таки зуміють відстояти свою незалежність ². На захоплених територіях проголошувалась радянська влада, з котрою Росія мала формально союзницькі відносини, хоча насправді силова влада знаходилась у руках Червоної армії, політична – у руках комуністів, вірних Кремлю. Продовжувались бої за Дон та Кубань між білими та червоними. Антанта наприкінці 1918 р. висадила в Одесі військову експедицію ³, аби створити базу для повномасштабного наступу.

У листопаді 1918 р. Білий рух посилювався. Адмірал О. Колчак ⁴ оголосив себе Верховним правителем Росії, скинувши уряд Комусу в Омську. Його війська

¹ І військових сил, котрі придушили революційні бунти. В Угорщині радянська республіка була знижена військами віце - адмірала М. Хорті, котрий на чверть століття стане диктатором Угорщини.

² 1940 р. вже Й. Сталін завершить цю справу: Литва, Латвія та Естонія увійдуть у «добровільно - примусовому» порядку до складу СРСР.

³ Вояки французької армії, котрі будуть частково розбиті Червоною армією та евакуюються з Одеси у березні – квітні 1919 р. Хоч Франція і прагнула допомогти Білому рухові, проте завершення Першої світової війни призвело до того, що втомлені французькі вояки та громадськість не підтримували повномасштабного вторгнення на терени колишньої Російської імперії.

⁴ Олександр Колчак (1874 – 1920 рр.) – російський військовий діяч. Народився у родині військового, навчався у морському кадетському корпусі Санкт - Петербургу. Далі служив на військовому флоті, брав участь в експедиціях. Учасник російсько - японської та Першої світової воєн. У 1916 – 1917 рр. був командувачем Чорноморського флоту. Після захоплення влади більшовиками – один з провідних діячів Білого руху, Верховний правитель Росії. У першій половині 1919 р. здійснив ряд значних військових операцій проти Червоної армії, загрожуючи ліквідацією Радянської Росії. У другій половині 1919 р. ситуація змінилася:

розпочинають наступ з Сибіру на Урал, котре підтримуватимуть місцеві повсталі козаки. У грудні 1918 р. вони візьмуть стратегічне місто Перм. Перші місяці 1919 р. будуть для Колчака дуже успішними, наступ білих супроводжуватимуть постійні перемоги на Червоною армією. Армія Верховного правителя Росії стане головною небезпекою для більшовиків у першому півріччі 1919 р. До кінця квітня білі війська Колчака наблизились до Волги, серед жителів Росії вже лунали думки про те, що крах червоної диктатури – справа найближчого часу, а європейські лідери офіційно вітали Колчака з перемогами та сприймали його як «без п'яти хвилин» переможця у Громадянській війні. Ленінський уряд оголосив премію у 7 мільйонів доларів за знищення Колчака. Червоні наркоми чудово відчували можливість свого не надто приємного кінця (через повішення, або розстріл) того ж 1919 р.

У січні 1919 р. на Півдні формується потужна сила білих – Збройні сили Півдня Росії під командуванням А. Денікіна, котрий об'єднав антибільшовицькі сили Дону, Кубані, Кавказу, колишніх військовослужбовців російської армії. 1919 р. вони проводитимуть успішні наступальні операції, до кінця року загрожуючи взяти Москву. На території Естонії генерал Юденич¹ готував армію для наступу на Петроград, навесні бої на підступах до міста досягнуть критичної межі.

19 січня 1919 р. відбувся курйозний інцидент: Ленін з сестрою Марією, водієм та охоронцем направлялись до району Сокольники, що у Москві. Там відпочивала та лікувалася Н. Крупська. Окрім того, Леніна запросили завітати до місцевої школи на ялинку. По дорозі їх зупинили троє озброєних чоловіків, наказали вийти з машини та... пограбували. У Леніна, між іншим, відібрали пістолет. Опору голова держави не чинив. Злочинність у Москві не зменшувалась,

війська Колчака відступали під натиском більшовицьких військ. У січні 1920 р. виданий бійцями Чехословацького корпусу радянській владі. Страчений наступного місяця. 2008 р. у Росії вийшов масштабний художній фільм режисера А. Кравчука «Адмірал», присвячений персоні О. Колчака.

¹ Микола Юденич (1862 – 1933 рр.) – російський військовий діяч. Народився у дворянській родині, навчався в академії генерального штабу. Брав участь у російсько-японській війні, командував полком. Під час Першої світової війни служив начальником штабу армії на фронті проти Османської імперії. У 1917 р. – командувач Кавказького фронту. 1919 р., заручившись підтримкою Колчака, Юденич формує свою армію, котра з території Естонії починає атакувати Петроград. Наприкінці листопада 1919 р., після суттєвої поразки, армія Юденича відступила назад до Естонії, де була інтернована. 1920 р. емігрував, жив у Франції. Помер від туберкульозу.

а рівень забезпечення безпеки «вождя світового пролетаріату» все ще залишався мінімальним. Те, що Леніна досі не вбили, було справжньою історичною випадковістю. Бандити просто не повірили, що це справжній Ленін. Забравши автомобіль, трійка сміливців - розбійників поїхали геть. Однак, невдовзі, за наказом Ф. Дзержинського, була проведена спецоперація. Їх заарештували. Як сказали самі бандити, лише після викрадення авто вони зрозуміли, що документи пасажирів були справжніми. Один з них, Я. Кошельніков, навіть пропонував повернутись та пристрелити Леніна, але інші вирішили не йти на це ¹.

16 березня 1919 р. Яків Свердлов – голова ВЦВК, член ЦК партії, секретар організаційного бюро ЦК РКП(б) – помер від іспанського грипу ². На засіданні ВЦВК виступив Ленін, охарактеризувавши померлого як ідеального типу професійного революціонера, вождя мас та видатного організатора. Замість померлого, Ленін запропонував обрати новим головою ВЦВК М. Калініна – перевіреного більшовика ³. Так і зробили.

2 березня 1919 р., заради підтримки Світової революції, Ленін організує III Інтернаціонал, або просто Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн), котрий мав координувати комуністичні організації країн світу для організації єдиної політики з метою отримання влади червоними над усією планетою. За гучними фразами крився більш конкретний сенс: Комінтерн мав стати підривною організацією, покликаною вчиняти перевороти (або революції) у капіталістичних державах. Засідання у Кремлі було більше символічним, ніж практичним, оскільки делегатів було лише півсотні і вони, переважно, не мали реального впливу у своїх країнах. Створення союзу комуністичних сил планети грало передусім роль пропагандистського характеру. Але, не тільки. На протязі десятиліть Комінтерн, виконавчий комітет котрого знаходився у Москві,

¹ Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 430 – 431.

² Існує версія, що він був отруєний за наказом Леніна, але без підтверджень.

³ Михайло Калінін (1875 – 1946 рр.) – російський політичний та державний діяч, революціонер. Народився у селянській родині, працював токарем. З кінця XIX ст. був активним учасником марксистських гуртків. На початку XX ст. став членом РСДРП, більшовик. У 1919 – 1938 рр. був головою ВЦВК (після утворення СРСР – ЦВК СРСР). У 1938 – 1946 рр. – голова Верховної ради СРСР. Мав прізвисько «всесоюзний староста». Номінально вважався головою держави. Активний учасник та співорганізатор сталінських масових репресій. Помер від раку.

керуватиметься радянськими спецслужбами та фінансуватиметься радянським урядом. Початок було покладено ¹.

Березень буде відзначено і новим з'їздом комуністичної партії, VIII за рахунком. До Москви з'їхались 403 делегати. На ньому були затверджені зміни організації керівництва партії, встановлено більш жорстку систему комплектування Червоної армії із залученням царських офіцерів (події на фронтах вимагали певного відходу від революційної доцільності заради перемоги), проголошувались тези аграрного характеру, котрі зводились до необхідності заохотити селян середнього достатку стати прибічниками комуністичних порядків. В цілому, Ленін відкинув будь - які підозри у провалах своєї політики, створення Комінтерну та революційний запал у Європі засвідчував його правоту.

Того ж місяця відбувається партійна реформа. Враховуючи тотальну анархію у тилу (місцеві, державні, партійні органи), коли комуністична партія неофіційно, але фактично підпорядкувала собі всю владу, а ЦК партії було зібрати майже неможливо – було вирішено створити новий орган: політбюро. Воно обиралось зі складу ЦК, до нього потрапляли найбільш впливові більшовики.

Кінець квітня принесе Радянській Росії, РКП(б) та Леніну особисто значний приємний сюрприз: війська досі непереможного Верховного правителя Росії адмірала О. Колчака будуть змушені розпочати відступ під натиском 80 - титисячного угруповання Червоної армії під командуванням М. Фрунзе ². 9 червня 1919 р. червоноармійці захопили місто Уфа, що ознаменувало

¹ А кінець поклав Й. Сталін, розпустивши Комінтерн 15 травня 1943 р. Підставою було те, що союзники по Антигітлерівській коаліції небезпідставно вважали Комінтерн підривною організацією, що розповзлася по планеті і діє проти законних урядів, у тому числі Великої Британії та США, в інтересах СРСР. У тих умовах Сталін пішов на крок доброї волі й продемонстрував відданість союзницьким зобов'язанням. З іншого боку, Москва продовжила фінансувати компартії країн світу, а шпигунська мережа радянських спецслужб, котра прикривалась Комінтерном, вже і так була прекрасно налагоджена.

² Михайло Фрунзе (1885 – 1925 рр.) – радянський партійний та військовий діяч молдавського походження. Народився у родині фельдшера, навчався у політехнічному інституті Санкт - Петербургу, але був виключений за політичну діяльність. 1904 р. вступив до РСДРП, більшовик. Займався агітацією, був учасником більшовицьких бойових загонів. У 1907 – 1917 рр. неодноразово заарештовувався, відбував заслання, перебував у бігах. Весною 1917 р. очолив міліцію Мінська. Після 1917 р. на партійних та військових посадах. Командував армією та фронтом. З 1924 р. заступник, а з 1925 р. нарком з військових та морських справ (міністр оборони) СРСР. Помер під час хірургічної операції. Примітним є те, що не маючи жодного попереднього військового досвіду – Фрунзе став одним з найяскравіших радянських воєначальників.

стратегічний перелом у війні на Сході ¹. У липні під натиском червоних пало місто Перм. Фрунзе продовжить розвивати наступ, хоча Леніна, як людину не військову, у першу чергу цікавили питання ресурсів. 30 серпня 1919 р. він телеграфував своєму полководцю:

«Фрунзе. Шифром.

Особливо обговоріть якомога уважно як захопити нафту у Гур'єві, це обов'язково, дійте і підкупом і погрозою поголовного винищення козаків, якщо вони сплять нафту у Гур'єві. Відповідайте скоріше та точніше» ².

У телеграмі мова йшла про сучасне казахстанське місто Атирау (до 1991 р. – Гур'єв), котре і мав захопити Фрунзе, командуючи Туркестанським фронтом на теренах Уралу та Середньої Азії. 5 січня 1920 р. червоні візьмуть місто, вибивши звідти білогвардійців. Як бачимо, Ленін радив не зупинятись перед найбільш радикальними методами боротьби з противником.

Перемоги над Колчаком підняли дух комуністів, ще й війська Антанти були вибиті з півдня України. Червона армія готувалася до справжньої Світової революції: вторгнення до Румунії та Угорщини. На превеликий жаль для комуністів, цього не сталося, оскільки у травні 1919 р. червоний командир Н. Григор'єв, побачивши звірства червоних реквізиційних загонів над селянами, підняв повстання проти більшовиків, що зірвало підготовку до радянзації Східної Європи. На боці Григор'єва було близько 20 тис. вчорашніх червоноармійців, його власна армія поповнювалася тисячами місцевих селян. Розгромити Григор'єва було можливо ³, проте...

¹ У цей час лідер Фінляндії К. Маннергейм пропонував допомогу Колчаку: він був готовий кинути проти червоних 100 тис. фінських солдат, котрі могли захопити Петроград та перейти у подальший наступ, однак Маннергейм вимагав від Колчака визнання незалежності Фінляндії. Останній від цього відмовився, чим і зробив свою поразку незворотною.

² В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 190.

³ Повстання Н. Григор'єва було надзвичайно масштабним: він на деякий час взяв під контроль Південну та Центральну Україну. Проте, його ініціатива об'єднатися з анархо - комуністами Н. Махна, які теж були впливовою збройною силою, стала фатальною помилкою. У липні 1919 р., під час зустрічі Григор'єва з

Вже у травні – червні 1919 р. переможний наступ на Півдні розпочне білий полководець А. Денікін. Маючи близько 100 тисяч бійців, Денікін розбив Червону армію на Дону і, утримуючи під контролем Крим, повів наступ на Україну. Остання, включно зі столицею м. Київ, вже до кінця серпня майже повністю опинилася під його контролем. Червоні війська відступили на російську територію. У липні Ленін написав відозву «Всі на боротьбу з Денікіним!», що свідчило про неабияке побоювання Володимира Ілліча стосовно просування білих військ. Він оголосив Росію «осадженою фортецею» й розпочав тотальну мобілізацію населення. На осінь 1919 р. Денікін перейде у наступ на Москву. Кінець Радянської Росії був як ніколи близький.

Підливала масла у вогонь і недисциплінована Червона армія, котра все ще нагадувала «збірну команду» військових, робітників, селян та асоціальних елементів. Інколи червоні частини не підпорядковувались командуванню, інколи піднімали повстання проти самих комуністів. Так, 26 травня командарм 13 - ої армії червоних доповідав, що втечу бійців з фронту на Донбасі неможливо спинити: червоноармійці мітингують, заарештовують своїх командирів, втікають з позицій цілими батальйонами. Л. Троцький, котрий оперативно прибув на місце, розпочав розстрілювати панікерів, але це не покращувало ситуації. 9 - а дивізія 13 - ої армії під гаслом «Бий жидів і комуністів!» покинула фронт й розгромила містечко Бахмут ¹. І такі випадки не були поодинокими. Розчарування більшовиками, у поєднанні з наступом білих, було поширеним. 12 – 18 червня 1919 р. бійці гарнізону у Кронштадті (фортеця «Червона горка») підняли зброю проти більшовиків, підтримавши білих. Повстання вдалося придушити ціною сотень загиблих червоноармійців.

Генеральний наступ на Москву проводився Збройними силами Півдня Росії не у повному складі: на Заході білим доводилось воювати з військами Української

Махно, останній влаштував засідку та вбив першого. Повстанська армія Григор'єва припинила бути організованим цілим.

¹ Савченко В. Дванадцять войн за Украину / Худож.- оформитель А. А. Ленчик. – Харьков: Фолио, 2006. – С. 202.

народної республіки (УНР), незалежність котрої А. Денікін не визнавав ¹. І хоча білим вдасться розбити українські війська (а частина армії УНР – Українська галицька армія, що складалась з вихідців із західноукраїнських областей – взагалі перейде на бік А. Денікіна), це займе час та людські ресурси, котрі могли зіграти вирішальну роль у московському наступі. 6 жовтня білі зайняли Воронеж, 13 жовтня Орел. Більшовики вже готувались до евакуації з Мокви, готувалось московське підпілля для здійснення терактів проти білих, після вступу останніх до столиці червоної Росії.

Битва, що могла змінити хід людської історії, відбулась у жовтні 1919 р. під м. Орел. Білі війська перебували у скрутному становищі: значні сили були задіяні в Україні для боротьби з військами УНР, селянськими повстаннями (жителі сільської місцевості агресивно не хотіли повернення старих дореволюційних поміщицьких порядків), окрім того ще й повстанська армія Н. Махна ² завдала потужних ударів білим у тилу. Зосередивши 60 тис. бійців Червоної армії й маючи трикратну перевагу над білими, червоний полководець О. Єгоров ³ наніс удар по військам Денікіна. Бої тривали з 11 жовтня по 18 листопада. 20 жовтня білих вибили з Орла, 24 жовтня – з Воронежа. Хоча червоним і не вдалося оточити білі війська, але перемога була за армією Леніна - Троцького: головні сили білих були розбиті, наступ на Москву зірвано, Червона армія перейшла у повномасштабний наступ, розгромивши рештки армії Денікіна в Україні до кінця лютого 1920 р.

¹ Гасло «єдиної та неділимої Росії» робило Денікіна ворогом УНР, хоча пізніше інший білий полководець П. Врангель дійде з УНР до компромісу.

² Нестор Махно (1888 – 1934 рр.) – російський та український військовий і політичний діяч. Народився у селянській родині, два роки провчився в училищі, працював на різноманітних тимчасових роботах. З 1906 р. брав участь в анархо - комуністичному угрупованні Гуляйполя. Займався грабежами. 1908 р. заарештований за вбивство військового чиновника. 1908 – 1917 рр. провів в ув'язненні. Після Лютневої революції амністований. Повернувся до Гуляйполя, швидко ставши фактичним правителем міста та прилеглих сіл. Створив власну армію: Революційну повстанську армію України (махновців). Воював проти білих, прихильників УНР та червоних. З останніми укладав тактичні союзи. 1918 р. познайомився з Леніним у Москві. 1919 – 1920 рр. контролював великі райони на півдні України, користувався підтримкою незаможного селянства. Разом з Червоною армією розбив війська Білої гвардії у Криму 1920 р. 3 грудня того ж року – ворог радянської влади. 1921 р. емігрував. Помер у Парижі.

³ 1935 р. отримає звання Маршал Радянського Союзу. 1938 р. заарештований НКВС. 1939 р. розстріляний. 1956 р. посмертно реабілітований.

У той же час армія Колчака була розгромлена на Сході. Самого колишнього Верховного правителя Росії більшовики розстріляли 7 лютого 1920 р. в Іркутську. Біла армія Юденича у вересні – листопаді 1919 р. пробувала взяти Петроград, але була відкинута до Естонії, де і була інтернована, оскільки естонцям не надто хотілось пережити повномасштабне вторгнення червоних на свою землю. Загроза більшовикам у Росії стала мінімальною.

У плані боротьби з Юденичем цікавою є позиція Леніна щодо наступу червоних військ. Саме Ленін, а не Сталін, став родоначальником загороджувальних загонів, що мали розстрілювати свої власні війська, аби зробити наступ більш активним. Цю ідею виклав Ленін у листі до Л. Троцького від 22 жовтня 1919 р.:

«Товаришу Троцькому!

Мене трохи «збентежила» вчорашня вимога Зінов'євим нових полків. Вірно чи про естонців?

Я все ж передав Склянському, і розпорядження про посилку з Тули (знову з Тули!) віддано.

Але брати надалі з резерву Півдфронту небезпечно. Чи не краще пошукати в інших місцях?

Покінчити з Юденичем (саме покінчити – д о б и т и) нам д и я в о л ь с ь к и важливо. Якщо наступ розпочато, чи не можна мобілізувати ще тисяч 20 пітерських робітників плюс тисяч 10 буржуїв, поставити позаду їх кулемети, розстріляти декілька сотень і добитись справжнього масового напору на Юденича?

Якщо є 5 – 19 тисяч добрих наступаючих військ (а вони у Вас є), то мабуть таке місто, як Пітер, може дати за ними, до них у підмогу тисяч 30. Риков говорить, що майна «знайшли» у Пітері багато. Хліб є, м'ясо йде.

Треба покінчити з Юденичем с к о р о; тоді ми повернемо в с е проти Денікіна.

С Півдфронту брати тепер, по - моєму, небезпечно: там почався наступ, варто його розширити»¹.

Таким чином, ганебна практика Другої світової війни у вигляді загороджувальних загонів не була новою. Хоча й існувала різниця: сталінські загороджувальні загопи розстрілювали, переважно, відступаючих вояків, або тих, хто не прагнув підніматися в атаку; ленінська ідея була простішою: розстрілювати без причини і від самого початку, аби страх та прагнення жити змусили робітників та буржуїв йти під ворожі кулі, де була імовірність вижити, вбивши ворога першим.

Денікін полишив командування, білі війська залишались у Криму під командуванням П. Врангеля², котрий у тогочасних умовах міг лише притримуватись оборонної військової політики. Крах Білого руху був спричинений багатьма факторами. Звісно, не була безпідставною більшовицька пропаганда, котра малювала білих як контрреволюціонерів, захисників великого капіталу, буржуазії, поміщиків. У 1919 – 1920 рр. у суспільстві ще не вивітрився революційний запал, прагнення до змін, тоді як білі могли пропонувати лише повернення до старого. Реакційне біле офіцерство сповідувало старорежимні догми, котрі хоч і були припорошені загальними обіцянками порядку та законності, майбутньої справедливої земельної реформи, додержання прав і свобод людини... Але, на практиці все це в умовах війни зводилось до репресій проти населення (всі активні більшовики підлягали страті, а всі, хто їм співчував, мали бути заарештовані), насильної реквізиції продуктів для потреб армії, мобілізації населення до війська (хоча спочатку білі декларували добровільний характер комплектації). Якщо комуністи проводили Червоний терор, то білі

¹ В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 304.

² Петро Врангель (1878 – 1928 рр.) – російський військовий діяч. Народився у дворянській родині, навчався на інженера у Гірському інституті Санкт - Петербургу. Служив в армії, працював чиновником. Після початку російсько - японської війни пішов до армії добровольцем. 1910 р. закінчив навчання в академії генерального штабу, приймав участь у Першій світовій війні – очолював полк та дивізію, отримав звання генерал - майора. Після 1917 р. – у лавах Білого руху. З квітня 1920 р. був головнокомандувачем Збройних сил Півдня Росії. З кінця 1920 р. проживав в еміграції. Помер у Брюсселі від туберкульозу.

здійснювали свій Білий терор, якщо комуністи встановлювали «диктатуру пролетаріату» (на практиці, диктатуру комуністичної партії, хоча до її складу входило багато робітників), то білі встановлювали класичну військову диктатуру. Соціальна база Білого руху була вкрай вузькою, оскільки на робітників та селян вони опиратися, у цілому, не могли. До цього варто додати і вимоги національних меншин колишньої Російської імперії, інтереси котрих білі просто не враховували, а відтак – не могли отримати і підтримки цих меншин.

Зрештою, тоталітарна організація та соціальна демагогія дозволила більшовикам перемогти своїх основних ворогів. Хоча, до остаточного завершення Громадянської війни було ще далеко.

Багато жителів Росії сприймали владу більшовиків як дійсно нову та народну. Влада намагалася це всіляко підтверджувати. Однією з новацій більшовиків стали «суботники»: день у році, коли робітники мали на добровільних началах виконувати суспільно - корисні роботи від щирого серця. Перший суботник пройшов у Москві 12 квітня 1919 р., коли півтора десятки працівників - залізничників (майже всі були комуністами) повернулись після роботи на робочі місця, аби «допрацювати». Ініціатива повторилася 10 травня 1919 р., але на суботник вийшли вже дві сотні московських залізничників. Після цього Ленін написав статтю «Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»)». Яна річ, що в умовах Громадянської війни частина прихильників радянської влади дійсно прагнула допомогти будь - якими методами своїй стороні. У тому числі й влаштовуючи подібні флешмоби. 20 грудня 1919 р. Ленін висловився з приводу суботників на засіданні московського осередку РКП(б):

«Досвід показав, що суботники безумовно є гарним засобом для очистки партії... Що стосується нашого невміння примусити працювати, тут не можна забувати, що апарат примусу буржуазії виковувався століттями, наша ж держава ще дуже молода. Окрім того при нинішньому жебрацькому стані мас примусом продуктивність праці не піднімеш, приклад же може надати дуже гарний вплив.

Значення суботників у тому й полягає, що це не примусовий, а добровільний труд, дійсно комуністичний труд»¹.

Для організації добровільної праці московські комуністи одразу ж створили відділ суботників при московському осередку РКП(б) та розробили «Положення про суботники». Як це і мало статися у тоталітарній державі, суботники стали «добровільно - примусовими», але вже з 30 - их рр. ХХ ст. Пережили вони і СРСР, перетворившись на пострадянському просторі у день облаштування довкілля, але, переважно, на державних та комунальних підприємствах.

Особисто Ленін здійснив потужний піар - хід, коли 1 травня 1920 р. взяв участь у суботнику на території Кремля, перенісши колоду. Ленін і колода стали символом суботників для сотень мільйонів жителів майбутнього Радянського Союзу².

Навесні 1920 р. Ленін завершив написання праці «Дитяча хвороба «лівизни» у комунізмі»³. Тут кремлівський керманіч зосередився на наставлянні європейських лівих на «шлях істинний», застерігаючи їх від союзів з соціал - демократичними силами, що пішли на співпрацю з владою, відмовились від класової боротьби та Світової революції. Лише політична партія мала вести за собою пролетаріат, тоді як деякі ліві у Європі почали страждати надмірною «лівизною», відкидаючи партійність, побоюючись, що «диктатура пролетаріату» може вилитись у «диктатуру окремої партії». Для Леніна такі ідеї були смішними і беззмістовними, адже комуністична партія, сама собою, і є уособленням пролетаріату⁴. Він критикував надмірно лівих європейських соціалістів за те, що вони відмовляються йти до своїх парламентів, котрі можна використати для пропаганди власних ідей. Критикував за відмову працювати у «реакційних» профспілках, де робітників можна агітувати за комуністичні ідеали. Ленін

¹ В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 312.

² На цю тему в СРСР малювали картини, виготовляли поштові марки та навіть писали вірші. Частина жителів СРСР могла лише потайки жартувати з того, що колода могла бути не справжньою.

³ Під «лівизною» розуміється надмірно фанатичний, зведений до абсурдності ухил у комуністичній ідеології, що виключає реалії сьогодення. Під «правим» ухилом, відповідно, варто розуміти схильність до компромісів з буржуазією.

⁴ Якщо частина пролетаріату цього не розуміє, то це «неправильний» пролетаріат, отруєний ідеями «соціал - шовіністів», опортуністів, буржуїв.

висміював їх романтизм, апелюючи до російського досвіду: «Ліві» комуністи дуже багато хорошего говорять про нас, більшовиків. Іноді хочеться сказати: поменше б нас хвалили, побільше б вникали у тактику більшовиків, побільше б знайомилися з нею! Ми брали участь у виборах до російського буржуазного парламенту, в Установчі збори, у вересні – листопаді 1917 року»¹. І все це просто за декілька днів до захоплення влади². Одне іншому не заважає. Компроміси можливі і потрібні, якщо у цьому є політична вигода у майбутньому. Тактика мала стояти вище догм. І все заради досягнення цілей.

Він давав настанову на жорстку дисциплінованість та застосування насилля: «Диктатура пролетаріату є найбільш безмежна і найбільш нещадна війна нового класу проти більш могутнього ворога, проти буржуазії, опір якої посилюється у десятків разів її поваленням (хоча б в одній країні) і могутність якої полягає не тільки у силі міжнародного капіталу, у силі і міцності міжнародних зв'язків буржуазії, але і у силі звички, у силі дрібного виробництва. Бо дрібного виробництва лишилося ще на світі, на жаль, дуже і дуже багато, а дрібне виробництво породжує капіталізм і буржуазію постійно, щодня, щогодини, стихійно і у масовому масштабі. З усіх цих причин диктатура пролетаріату необхідна, і перемога над буржуазією неможлива без довгої, наполегливої, відчайдушної війни не на живіт, а на смерть, – війни, що вимагає витримки, дисципліни, твердості, непохитності і єдності волі»³. Досвід російських більшовиків мав стати показовим для європейських революціонерів, котрі у недалекому майбутньому мали б повторити його у своїх країнах. І все йшло саме до цього, якби не...

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 41. Май – ноябрь 1920. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – С. 42.

² Голова уряду Радянської Росії пояснював, що участь у виборах дає певні плюси просто напередодні перевороту, а саме полегшує «...можливість довести відсталим масам, чому такі парламенти заслуговують розгону, полегшує успіх їх розгону, полегшує «політичне викорінення» буржуазного парламентаризму».

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 41. Май – ноябрь 1920. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – С. 6.

11. Історичний перелом: битва під Варшавою 1920 року та крах Світової революції

Початок 1920 року виявився вкрай вдалим для Леніна, комуністичної партії та Радянської Росії. Білі війська були практично розгромлені, інтервенція Антанти зазнала поразки, «диктатура пролетаріату» на теренах колишньої Російської імперії закріплювала свої позиції. Настав час перейти до головної мрії вождя більшовиків: Світової революції. Обставини склались достатньо благодатними.

Завершення Першої світової війни призвело до політичних, економічних та соціальних негараздів у країнах Європи. І хоча комуністичні рухи європейських країн зазнали невдачі у 1918 – 1919 рр., певний революційний запал серед населення зберігався. Достатньо було лише розпалити його... за допомогою непереможної Червоної армії. Це надавало змогу не лише поглинути капіталістичні держави ¹ й перетворити їх на дружні соціалістичні режими, але й створити «Сполучені штати Європи», про що відверто і багато років говорив Ленін.

1920 року шлях Червоної армії до світового панування заступала новостворена молода держава Польща. До 1914 р. польські землі належали до трьох держав: Австро - Угорщини, Німеччини та Росії. В останній польська територія мала статус автономії під назвою Царство Польське. Царем поляків був імператор Російської імперії. У результаті наступу австро - німецьких військ під час Першої світової війни ця автономія була окупована Центральними державами. 1916 р. вони створили повністю підконтрольне Берліну та Відню Королівство Польське. Після завершення війни, дане утворення перейшло під контроль Юзефа Пілсудського ² – фактичного диктатора Польщі на наступні 27 років.

¹ Варто пам'ятати, що Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Португалія та Італія були колоніальними державами й володіли практично всією Африкою, Близьким та Середнім Сходом, Південно - Східною Азією. Захоплення вищезазначених країн Європи автоматично означало й захоплення більшої частини Східної півкулі планети Земля.

² Ю. Пілсудський (1867 – 1935 рр) – російський та польський політик, революціонер, засновник польської держави у ХХ ст. Народився у шляхетській родині, навчався на медичному факультеті Харківського університету. Змолоду зацікавився соціалістичними ідеями, неодноразово заарештовувався, відбував заслання. У 90 - их рр. ХІХ ст. став активним учасником польської соціалістичної партії, на початку ХХ ст. вже

Підавстрійські землі також були приєднані до нової Польщі, а трохи пізніше – значна частина території Сходу Німеччини¹.

Головною метою Ю. Пілсудського було відновлення Польщі у кордонах Речі Посполитої², що означало використання сили для приєднання земель, де поляки не складали більшості. Першою жертвою стала Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР)³, що утворилась на українських землях Австро - Угорщини (Східна Галичина) в останні дні Першої світової війни. У результаті кровопролитних вуличних боїв польським військом вдалося 21 листопада 1918 р. захопити м. Львів, а сама війна армій Польщі та ЗУНР триватиме до осені 1919 р. й завершиться перемогою поляків. Нова держава під керівництвом Пілсудського не обмежиться західноукраїнськими землями, але й спробує захопити частину Білорусі та Литви. Майже від самого початку «збирання земель польських», частини Червоної армії вступили у збройні зіткнення з польською армією, проте про повномасштабну війну мова поки не йшла. З іншого боку, Кремль мав певне бажання повернути Польщу під свій контроль, оскільки основна частина польських територій ще 1914 р. перебувала у складі Російської імперії, тобто – захоплення Польщі могло трактуватися як «внутрішній» конфлікт, як би до цього не ставились держави Антанти.

Весною 1920 р. Пілсудському вдалося домовитись з керівництвом УНР на чолі з С. Петлюрою про спільний наступ проти маріонеткової Радянської України – утворення, що було під тотальним контролем (фактичною окупацією) Радянської Росії⁴. Наступ об'єднаних польсько - українських військ, розпочатий

був одним з її провідних діячів. Організовував терористичні групи, займався експропріаціями. 1906 р. очолив революційне крило польської соціалістичної партії. Під час Першої світової війни створив польський легіон, що воював на боці Німеччини проти Росії. Від 1918 р. і до смерті був (з нетривалими перервами) лідером Польщі. Соціалісти Пілсудського та більшовики Леніна до 1917 р. активно підтримували одне одного.

¹ Територіальні претензії Німеччини до Польщі стануть лейтмотивом початку Другої світової війни у 1939 році.

² Річ Посполита – двоєдина федеративна держава, що складалась з Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Існувала з 1569 р. по 1795 р. Мала у своєму складі значну частину України та Білорусі.

³ ЗУНР знаходилась на території Східної Галичини, що була предметом територіальних суперечок, оскільки у містах регіону домінує становище займали поляки, тоді як у селах – українці. Головне місто Галичини – Львів – мало ледь не сакральне значення для поляків, у той же час воно було оголошено столицею ЗУНР.

⁴ Польща була у цьому зацікавлена з двою причин: 1) створити буферну державу, котра відділятиме Польщу від Росії; 2) С. Петлюра погодився віддати вже окуповану Галичину (ЗУНР) Польщі. Моральний бік цієї угоди з

25 квітня 1920 р., на перших порах був успішним. Вже 7 травня вони вступили до Києва – столиці України. Червона армія, не очікуючи удару з Заходу, стрімко відступала. Оговтавшись, червоні у середині травня перейшли у наступ на території Білорусі. Наприкінці місяця Червона армія розпочинає контрнаступ в Україні. 12 червня 1920 р. Київ знову опинився під радянським контролем. На протязі червня – липня Червона армія тиснитиме польсько - українські війська на Захід.

Секрет успіху Червоної армії та невдачі Польщі крився у декількох факторах: значна частина військ Леніна - Троцького концентрувалась на півдні України, оскільки на той час білогвардійці зосереджувались у Криму, – саме тому червоним швидко вдалось перекинути військові частини для опору Польщі. Професійні російські військові, котрі негативно ставились до більшовиків, радо вступали до РСЧА, аби захистити батьківщину (у їх розумінні) від польської агресії. Окрім того, С. Петлюра мав надію на загальнонаціональне українське повстання, оскільки українські селяни не надто вітали політику продрозверстки більшовиків. Проте, великого повстання не відбулось, та й наявність польської армії на українських землях не надто сприймалось як «визволення».

Війна з Польщею стала великим подарунком для Леніна: не варто було вигадувати привід для вторгнення до Європи. Частина політбюро ЦК РКП(б), зокрема Й. Сталін та Л. Троцький, вважали за потрібне не розпочинати прямий наступ на власне польські землі. Справа у тому, що Антанта вже починала звикати до існування соціалістичної Росії. Інтервенція хоч і тривала у незначному вияві (на Далекому Сході), підтримка Врангеля у Криму також була присутня, але прагнення активно протидіяти існуванню червоної Росії щоденно зменшувалось. У цей час Антанта поставила урядові Леніна ультиматум: не переходити визначеної межі, що отримала назву «Лінія Керзона» й визначала власне польські етнічні межі. Побоювання політбюро ЦК РКП(б) також стосувалось внутрішнього стану, бо білі війська хоч і були, значною мірою, розбиті, але все ще могли

боку УНР і щодо українського населення ми коментувати не будемо. С. Петлюра перебував у скрутному становищі: він втратив майже всю Україну, тому віддавши частину України «юридично», він прагнув, за допомогою Польщі, повернути собі іншу частину України.

нанести втрат Червоній армії. Селянські постання та партизанській рух проти радянської влади не припинялись. Та й ставлення польського населення до хоч і комуністичних, але, перш - за все, російських військ могло бути явно негативним. Іншими словами: прості жителі Польщі скоріше б сприйняли Червону армію як окупаційну, що має на меті знищити польську незалежність, аніж армію - визволительку від буржуїв.

Сам Ленін відкидав аргументи товаришів та вважав доцільним тотальний наступ на Захід й утворення соціалістичних держав на всьому європейському континенті, на зразок Радянської Росії. Ці держави мали б увійти у федеративний союз з Росією, що вже було здійснено з Україною та Білоруссю. Між іншим, Сталін тоді заперечував і пропонував іншу модель: автономізацію європейських країн у складі Росії¹. У цьому спостерігається певна імперська нотка централізму, котрий Сталін здійснив вже за 10 років.

З 19 липня по 7 серпня 1920 р. у Петрограді та Москві відбувався Другий конгрес Комуністичного інтернаціоналу, на котрому були присутні 218 делегатів від 54 лівих організацій. Ленін перебував у zenіті слави. Світова революція, що розпочиналась на очах делегатів, зробила його особою дійсно культовою. Засідання проходили в урочистій атмосфері, панували тріумфальні настрої. На конгресі було затверджено статут Комінтерну, що проголошував Комуністичний інтернаціонал де - факто об'єднаною світовою комуністичною партією з чітким механізмом підпорядкування, а кінцевою метою цієї «партії» мало бути знищення капіталістичних режимів у країнах світу та створення єдиної всесвітньої радянської республіки. Також, на конгресі було прийнято статутний документ «Двадцять одна умова» для вступу у Комінтерн, за авторством Леніна. Умови виглядали наступним чином:

«1. Повсякденна пропаганда та агітація повинні носити дійсно комуністичний характер. Всі органи друку, що знаходяться у руках партії, мають редагуватися надійними комуністами, що довели свою відданість справі пролетарської революції. Про диктатуру пролетаріату слід говорити не просто, як

¹ Клинге А. Ленин. Самая правдивая биография Ильича. – М.: Эксмо, Яуза, 2017. – С. 100.

про ходячу завчену формулу, її потрібно пропагувати так, щоб необхідність її для кожного рядового робітника, працівниці, солдата, селянина витікала з життєвих фактів, котрі систематично відзначаються нашим друком з дня у день. На сторінках газет, у народних зібраннях, у професійному союзі, у кооперативі – усюди, куди отримують доступ прихильники III Інтернаціоналу, необхідно систематично і нещадно таврувати не тільки буржуазію, але й її помічників, реформістів всіх відтінків.

2. Кожна організація, яка бажає належати до Комінтерну, зобов'язана планомірно і систематично видаляти зі скільки - небудь відповідальних посад у робітничому русі (партійна організація, редакція, профспілка, парламентська фракція, кооператив, муніципалітет і т.п.) реформістів і прихильників «центру» й ставити замість них надійних комуністів – не збентежачись тим, що іноді доведеться спочатку замінювати «досвідчених» діячів рядовими робітниками.

3. У всіх тих країнах, де комуністи, внаслідок стану облоги чи виняткових законів, не мають можливості вести всю свою роботу легально, безумовно необхідне поєднання легальної і нелегальної роботи. Класова боротьба майже в усіх країнах Європи і Америки входить у смугу громадянської війни. При таких умовах комуністи не можуть плекати довіри до буржуазної законності. Вони зобов'язані всюди створювати паралельний нелегальний апарат, який у вирішальну хвилину міг би допомогти партії виконати свій обов'язок перед революцією.

4. Необхідна наполеглива систематична пропаганда і агітація у військах й утворення комуністичних осередків у кожній військовій частині. Цю роботу комуністам доведеться вести здебільшого нелегально, але відмова від такої роботи була би рівнозначною зраді революційному боргу та несумісною з приналежністю до III Інтернаціоналу.

5. Необхідна систематична й планомірна агітація на селі. Робітничий клас не може закріпити свою перемогу, не маючи за собою хоча б частини сільських батраків й найбільш бідніших селян й не нейтралізувавши своєю політикою частину решти села. Комуністична робота на селі набуває в цю епоху першорядне

значення. Вести її необхідно, головним чином, через революційних робітників – комуністів, які мають зв'язки з селом. Відмова від цієї роботи, або передача її у ненадійні напівреформістські руки рівносильна відмові від пролетарської революції.

6. Кожна партія, яка бажає належати до III Інтернаціоналу, зобов'язана викривати не тільки відвертий соціал - патріотизм, а й фальш і лицемірство соціал - пацифізму: систематично доводити робітникам, що без революційного повалення капіталізму жодні міжнародні третейські суди, ніякі розмови про зменшення озброєнь, ніяка «демократична» реорганізація Ліги народів не врятують людство від нових імперіалістських війн.

7. Партії, що бажають належати до Комуністичного Інтернаціоналу, зобов'язані визнати необхідність повного і абсолютного розриву з реформізмом і з політикою «центру» і пропагувати цей розрив у найширших колах членів партії. Без цього неможлива послідовна комуністична політика.

Комуністичний Інтернаціонал безумовно й ультимативно вимагає здійснити цей розрив у найкоротший термін. Комуністичний Інтернаціонал не може миритися з тим, щоб явні реформісти, як, наприклад, Тураті, Модільяні та ін., мали право вважатися членами III Інтернаціоналу. Такий порядок призводив би до того, що III Інтернаціонал, значною мірою, уподібнився б загиблому II Інтернаціоналу.

8. У питанні про колонії й про пригноблені національності необхідна особливо чітка та ясна лінія партій тих країн, чия буржуазія такими колоніями володіє й інші нації пригнічує. Кожна партія, яка бажає належати до III Інтернаціоналу, зобов'язана нещадно викривати витівки «своїх» імперіалістів у колоніях, підтримувати не на словах, а на ділі всілякий визвольний рух у колоніях, вимагати вигнання своїх вітчизняних імперіалістів з цих колоній, виховувати у серцях робітників своєї країни істинне братське ставлення до трудящого населення колоній і пригноблених національностей та вести

систематичну агітацію у своїх військах проти всякого гноблення колоніальних народів¹.

9. Кожна партія, яка бажає належати до Комуністичного Інтернаціоналу, зобов'язана вести систематичну і наполегливу комуністичну роботу всередині професійних спілок, кооперативів та інших масових робітничих організацій. Усередині цих спілок необхідно утворювати комуністичні осередки, які тривалою і наполегливою роботою повинні завойовувати професійні спілки для справи комунізму. Ці осередки зобов'язані на кожному кроці повсякденної роботи викривати зрадництво соціал - патріотів і коливання «центру». Ці комуністичні осередки повинні бути повністю підпорядковані партії у цілому.

10. Партія, що належить до Комуністичного Інтернаціоналу, зобов'язана вести запеклу боротьбу проти Амстердамського «інтернаціоналу»² жовтих професійних спілок. Вона повинна наполегливо пропагувати серед професійно - організованих робітників необхідність розриву з жовтим Амстердамським інтернаціоналом. Вона повинна всіма засобами підтримати міжнародне об'єднання червоних професійних спілок, що зароджується та поєднане з Комуністичним Інтернаціоналом.

11. Партії, які бажають належати до III Інтернаціоналу, зобов'язані переглянути особовий склад своїх парламентських фракцій, видалити з них ненадійні елементи, підпорядкувати ці фракції не на словах, а на ділі Центральним Комітетам партій, вимагати від кожного парламентарія - комуніста підпорядкування всієї своєї роботи інтересам дійсно революційної пропаганди та агітації.

12. Точно так же періодичний і неперіодичних друк та всі видавництва повинні бути повністю підпорядковані Центральному Комітету партії, незалежно від того, чи є партія у цілому на даний момент легальною, або нелегальною;

¹ Тут Ленін відступив від формацій класичного марксизму: феодалізм – капіталізм – соціалізм. Тепер пропонувалося вважати, що відсталі у соціально - економічному плані країни Африки та Азії можуть розпочинати будівництво соціалізму прямо з феодальних стартових позицій.

² Амстердамський інтернаціонал профспілок (1919 – 1945 рр.) – міжнародна федерація професійних спілок країн Європи, що перебувала під впливом соціал - демократів та поміркованих соціалістів. Декларувала соціальне партнерство та діалог між робітниками, промисловцями та підприємцями. Відповідно, ідею революційної класової війни Амстердамський інтернаціонал відкидав.

неприпустимо, щоб видавництва, зловживаючи автономією, вели політику не цілком партійну.

13. Партії, що належать до Комуністичного Інтернаціоналу, повинні бути побудовані за принципом демократичного централізму. У нинішню епоху загостреної громадянської війни комуністична партія зможе виконати свій обов'язок лише у тому випадку, якщо вона буде організована найбільш централістичним чином, якщо у ній пануватиме залізна дисципліна, що межує з дисципліною військовою, і якщо її партійний центр буде владним авторитетним органом з широкими повноваженнями, що користується загальною довірою членів партії.

14. Комуністичні партії тих країн, де комуністи ведуть свою роботу легально, повинні здійснювати періодичні чистки (перереєстрацію) особового складу партійних організацій, щоб систематично очищати партію від дрібнобуржуазних елементів, що неминуче примажуться до неї.

15. Кожна партія, яка бажає належати до Комуністичного Інтернаціоналу, зобов'язана надавати самовіддану підтримку кожній радянській республіці в її боротьбі проти контрреволюційних сил. Комуністичні партії повинні вести неухильну пропаганду за відмову робітників перевозити предмети військового спорядження, адресовані ворогам радянських республік, вести легально, або нелегально пропаганду серед військ, що посилаються для придушення робітничих республік, і т.п.

16. Партії, які до сих пір ще залишаються при старих соціал - демократичних програмах, зобов'язані в якомога коротший термін переглянути ці програми і виробити стосовно до особливих умов своєї країни нову комуністичну програму у дусі постанов Комуністичного Інтернаціоналу. За правилом програми кожної партії, яка належить до Комуністичного Інтернаціоналу, повинні затверджуватися черговим конгресом Комуністичного Інтернаціоналу, або його Виконавчим Комітетом. У разі незатвердження Виконавчим Комітетом Комуністичного Інтернаціоналу програми тієї чи іншої партії, дана партія має право апелювати до конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.

17. Всі постанови з'їздів Комуністичного Інтернаціоналу, як і постанови його Виконавчого Комітету, є обов'язковими для всіх партій, що входять до Комуністичного Інтернаціоналу. Комуністичний Інтернаціонал, що діє в обстановці загострення громадянської війни, має бути побудований набагато більш централізовано, ніж це було у II Інтернаціоналі. При цьому Комуністичний Інтернаціонал та його Виконавчий Комітет у всій своїй роботі, зрозуміло, зобов'язані рахуватися з усім різноманіттям умов, при яких доводиться боротися і діяти різним партіям, й виносити загальнообов'язкові рішення лише з таких питань, за якими такі рішення можливі.

18. У зв'язку з усім цим, всі партії, охочі входити до Комуністичного Інтернаціоналу, повинні змінити свою назву. Кожна партія, яка бажає входити до Комуністичного Інтернаціоналу, повинна носити назву: комуністична партія такої - то країни (секція III Комуністичного Інтернаціоналу). Питання про назву є не тільки формальним, але і великої важливості політичним питанням. Комуністичний Інтернаціонал оголосив рішучу боротьбу всьому буржуазному світові та всім жовтим соціал - демократичним партіям. Необхідно, щоб кожному пересічному працівнику була абсолютно зрозуміла різниця між комуністичними партіями та старими офіційними «соціал - демократичними», або «соціалістичними» партіями, які зрадили прапора робітничого класу.

19. Після закінчення роботи Другого всесвітнього конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, все ті партії, які хочуть належати до Комуністичного Інтернаціоналу, повинні у найкоротший термін скликати екстрений з'їзд своєї партії, щоб на ньому офіційно підтвердити від імені всієї партії викладені вище зобов'язання.

20. Партії, які тепер хотіли б вступити до III Інтернаціоналу, але до сих пір радикально не змінили своєї колишньої тактики, повинні до вступу у нього подбати про те, щоб у їхній Центральний Комітет та в усі найважливіші центральні установи партії входило не менше % таких товаришів, які ще до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу публічно недвозначно висловлювалися за вступ до III Інтернаціоналу. Винятки можуть допускатися за затвердженням

Виконавчого Комітету III Інтернаціоналу. Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу має право робити винятки також і для названих в п. 7 представників «центру».

21. Члени партії, котрі принципово відкидають умови і тези, виставлені Комуністичним Інтернаціоналом, повинні виключатися з партії. Це стосується також і до делегатів екстрених партійних з'їздів»¹.

Дані принципи побудови світового комуністичного руху з «військовою дисципліною», чіткою ієрархією та керівним центром у Москві стали принципово новим явищем. Ленін відкидав добровільну паритетну співпрацю на рівні «обміну думок». Він творив планетарну структуру, у котрій невиконання завдань (у тому числі й революційно - терористичного характеру) центру ставало рівносильним зраді. Жодних ідеологічних розходжень у компартіях країн світу не мало бути, де - факто вони мали стати копіями РКП(б). І жодним чином ці партії не могли бути незалежними. Про суверенітет держав Ленін і думати не думав. Всі компартії, визнані Комінтерном, мали стати агентами впливу та диверсійними структурами Кремля. Зрештою, обстановка літа 1920 р. говорила про те, що Світова революція почалася...

Успішні дії на радянсько - польському фронті продовжувались. 4 липня війська Західного фронту РСЧА перейшли у наступ, 11 липня взявши Мінськ, 14 - го – Вільно², 1 серпня – Брест. 12 серпня 1920 р. Червона армія, під командуванням майбутнього маршала Радянського Союзу М. Тухачевського³, перейшла у генеральний наступ на Варшаву. Сили обох сторін були приблизно рівними: за найменшими підрахунками більш ніж по 100 тис. бійців з кожного боку, але можливості Росії з мобілізації вояків та ресурсного забезпечення були

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 41. Май – ноябрь 1920. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – С. 205 - 212.

² Нині столиця Литви – місто Вільнюс.

³ Михайло Тухачевський (1893 – 1937 рр.) – радянський військовий діяч. Народився у дворянській родині, навчався у кадетському корпусі, з 1912 р. служив у російській армії. Учасник Першої світової війни, 1915 р. потрапив у полон, повернувся до Росії 1917 р. З 1918 р. у лавах Червоної армії, командував одразу арміями та фронтом. 1921 р. займався придушенням Кронштадтського та Тамбовського повстань, використовував хімічну зброю проти власного народу. Після Громадянської війни – на провідних військових посадах. Маршал Радянського Союзу з 1935 р. 1937 р. заарештований за підготовку нібито військового заколоту та розстріляний.

незрівнянно вищі. Приблизно у цей час з'явився військовий марш Будьонного, де, поміж іншого, були строки: «Даешь Варшаву, дай Берлин – и врезались мы в Крым!». Десятки тисяч червоноармійців, співаючи ці слова, точно розуміли, що вони йдуть не лише по Польщу, і не лише по Німеччину, вони – творці нового соціалістичного світу.

Цікавим є те, що в обстановці реального вторгнення Червоної армії європейські країни навіть не спробували спільно протидіяти. Німеччина, котра після поразки у Першій світовій війні була змушена віддати значну частину своєї території до складу Польщі... ввела торговельне ембарго супроти Польщі. Цим молода Веймарська республіка відверто допомагала РСФРР, оскільки розгром Польщі відкривав можливість повернути німецькі землі назад до Німеччини. Чехословаччина також ввела торговельне ембарго супроти Польщі, оскільки не надто прагнула ворогувати з Росією, що набирала потужності. Польща опинилась на самоті¹.

Ще 23 липня 1920 р. радянська влада, з числа перевірених «комінтернівських» кадрів польської національності, створює у Смоленську Тимчасовий революційний комітет Польщі, що мав стати новою владою на ще не «звільненій» від буржуазії польській землі. 1 серпня, перебазувавшись на захоплену Червоною армією польську територію (м. Білосток), Тимчасовий комітет випустив звернення до польського народу, у котрому повідомлялось про створення Польської радянської республіки. Оголошувалась націоналізація земель та підприємств, боротьба з капіталістами. Також були утворені польська Червона армія (приблизно півтори сотні бійців) та національна репресивна структура ЧК. Загалом, місто Білосток стало праобразом майбутньої червоної Польщі, створеної за образом та подобою червоної Росії. Контроль Кремля за маріонетковою радянською Польщею був тотальним. Власне, саме звернення до польського народу від імені Тимчасового комітету написав Ф. Дзержинський.

¹ Військову допомогу пропонувала надати Угорщина, однак Чехословаччина відмовилась пропускати угорські війська своєю територією до Польщі.

Битва під Варшавою мала стати рубіконом, після котрого Світова революція мала стати незворотною. Проте, бій за столицю Польщі на р. Вісла ¹, котрий відбувався з 13 по 25 серпня 1920 р., закінчився поразкою Червоної армії. Командуючому наступом М. Тухачевському забракло досвіду, самій Червоній армії – дисципліни та комунікації між частинами. Окрім того, Західний фронт РСЧА не мав прикритих флангів, тому ставав мішенню для флангових ударів польської армії. Південно - Західний фронт під командуванням О. Єгорова та Й. Сталіна, що мав здійснювати наступ на Галичині, був затриманий спротивом польської та української армій: захопити м. Львів їм так і не вдалося.

Скориставшись передислокацією червоноармійських частин, біла армія Врангеля перейшла в успішний наступ з Криму на терени півдня України, створивши додатковий фронт проти червоних. Заклик Тимчасового революційного комітету Польщі підтримати встановлення радянської влади не знайшов жодної підтримки у польського населення. На додачу до цього, ще 1919 р. польські шифрувальники під керівництвом Я. Ковалевського розгадали коди шифрування Червоної армії, тому мали всю повноту інформації про пересування та плани проведення операцій Червоною армією.

Контрудар польських військ під Варшавою призвів до великих втрат: Червона армія втратила вбитими та полоненими більше 100 тис. бійців, польська армія – приблизно 35 тис. вояків. Наступальні можливості РСЧА були зведені нанівець. До того ж, необхідно було перекидати війська на Південь, для протидії білогвардійцям Врангеля.

Бойові дії на польському напрямі продовжувались і надалі, але вже локального характеру. 12 жовтня 1920 р. було підписане перемир'я між сторонами, а у березні 1921 р. було укладено мирний договір у Ризі. Польща отримала західноукраїнські та західнобілоруські території, що не узгоджувалось з «лінією Керзона», але влаштовувало Антанту: сильна Польща ставала своєрідним «буфером» між «старою» Європою та Радянською Росією. Ризький мир став і

¹ Поляки назвали її «диво на Віслі», оскільки на той момент перемога над Червоною армією та збереження незалежності Польщі уявлялося їм як щось неймовірне, дивовижне.

кінцем для армії УНР, котра активно допомагала Польщі зупинити наступ РСЧА, але тепер опинилася армією без держави.

Пізніше М. Тухачевський написав книгу щодо свого командування Червоною армією у Варшавській битві, де перевів свої прорахунки на інших командирів, а також спробував перевищити польські сили та занизити власні. У відповідь головнокомандувач польської армії Ю. Пілсудський написав свою книгу - відповідь «1920 рік». Загалом, польський лідер вважав Тухачевського авантюрним типом, констатує, що «... пан Тухачевський помилився, коли думав, що знайде для себе у Польщі під час війни продуктивну допомогу. А оскільки ця ілюзія, безсумнівно, впливала на його спосіб командування та явилась спеціальним доводом і мотивом, котрим він керувався, коли прийняв рішення йти «за Віслу», то на основі безпристрасного аналізу варто визнати, що у розрахунках і калькуляції сил своєї держави і держави іншої сторони він помилявся; помилка ж ця покарала і його, і війська, котрими він керував»¹. Також Ю. Пілсудський звертав увагу на те, що у свої книзі Тухачевський надто абстрактний: «...ця незвичайна абстрактність праці дає нам образ людини, котра, як я вже говорив, перемелює лише свої власні думки, свої душевні переживання, відмовляючись або не вміючи командувати військами у їх повсякденних діях, а між тим останні не лише не завжди відповідають думкам та намірам командуючого, але неодноразово суперечать їм і при тому під тиском діяльності військ противника»². Іншими словами, польський лідер припускав, що червоний полководець віддавав своїм бійцям незрозумілі накази, не був здатен здійснювати оперативне командування. Це, значною мірою, врятувало Польщу від радянської на декілька десятиліть.

На півдні України ситуація складалась краще. РСЧА у жовтні – листопаді 1920 р., спільно з повстанцями Н. Махно, перейшла у контрнаступ та розгромила армію П. Врангеля. У листопаді 1920 р. білогвардійські війська у Європі були

¹ Пилсудский Ю. 1920 год [по поводу брошюры Тухачевского " Поход за Вислу] : с 8-ю схем. / Ю. Пилсудский ; пер. Петрусевича ; предисл. В. Триандафиллова. - М. : Воен. вестник, 1926. С. 157.

² Пилсудский Ю. 1920 год [по поводу брошюры Тухачевского " Поход за Вислу] : с 8-ю схем. / Ю. Пилсудский ; пер. Петрусевича ; предисл. В. Триандафиллова. - М. : Воен. вестник, 1926. С. 11.

повністю розбиті ¹. Вже у грудні настала черга вчорашніх союзників: Червона армія розбила лояльних повстанців Н. Махна ².

Створення радянської Польщі зійшло нанівець. Світова революція зазнала краху. Громадянська війна, у своїй активній фазі, добігла кінця ³. Її підсумком стала загибель понад 12 мільйонів людей. Ленін не мав наміру відмовлятися від ідей «радянзації» європейських країн, але тепер для цього бракувало людських та матеріальних ресурсів. Поразка радянської влади в Угорщині та Словаччині 1919 р., загальне послаблення революційних рухів у Європі 1920 р. – все це змушувало взяти тайм - аут у зовнішній політиці. Настала черга поглянути на те, що побудувала партія Леніна на уламках Російської імперії. І тут назрівали серйозні проблеми.

¹ Після цього Червоний терор у Криму триватиме рік й призведе до тисяч розстріляних мирних жителів, запідозрених у співпраці з білогвардійцями. Керуватиме терором колишній вождь угорських комуністів Бела Кун.

² На протязі 1921 р. махновці продовжуватимуть партизанську війну, намагаючись розпалити потужний опір радянській владі, але безуспішно.

³ Бої між червоними та білими у Сибіру та на Далекому Сході тривали до кінця 1922 р.

12. НЕП як тактичний відступ

«Мы рождены, чтоб сказку сделать былью»¹. Те, що здавалось ненауковою фантастикою ще декілька років тому, вже наприкінці 1920 р. стало утвердженим фактом. Перша у світі соціалістична держава відбулася. РСФРР та сателітні радянські республіки Україна й Білорусь відбили всі атаки ворогів. Біла гвардія, інтервенція країн Антанти, потужні повстанські армії, сотні народних повстань – всі вони не змогли протистояти Леніну, РКП(б), РСЧА та ВЧК. Поразка у Варшавській битві змусила компартію відкласти ідею світового панування та перейти до внутрішнього облаштування країни, у котрій ідеали К. Маркса та Ф. Енгельса стали реальністю.

А тут ситуація складалась не найкращим чином. Росія вела безперервну війну з 1914 року, втрати сягали мільйонів осіб. Ще більше було поранених. Хвиля епідемій, голод, бандитизм, селянські постання та анархія у регіонах – все це було лише початком. Системною проблемою було те, що економіка країни лежала у руїнах. Політика «воєнного комунізму» не лише не сприяла економічному зростанню, але й навпаки добивала економіку країни: націоналізовані промисловість, транспорт, фінансова сфера, заборона на ведення підприємницької діяльності, насильницька продрозверстка на селі – створювали обстановку дефіциту товарів та відсутності мотивації продуктивно працювати.

Ситуація у суспільстві напружувалась. Обіцянки загального благоденства, надані комуністами народові, так і не переходили до виконання. Усередині компартії посилювались опозиційні настрої: групи демократичних централістів та робітничої опозиції мали свій, відмінний від Леніна, погляд на майбутній розвиток Росії. Повстання селян Тамбовської губернії, що тривало від серпня 1920 р. по червень 1921 р., у котрому взяли участь близько 50 тис. осіб, загрожувало перерости у загальнонаціональне. Десятки тисяч селян відмовлялись здавати хліб,

¹ «Ми народжені, аби казку зробити дійсністю» - перша строка з радянської пісні 1923 р. «Марш авіаторів» - гімну ВПС СРСР.

вбивали комуністів та чекістів. Фактичним лідером повсталого народу став есер О. Антонов ¹, від чого поставання отримало найменування «антоновщина». До цього додався початок голоду в Україні та на Поволжі, котрий проходив з одночасними реквізиціями продовольства у селян. У цей час Ленін зустрічався з «ходоками» з сіл і поступово починав розуміти всю складність ситуації: народ все активніше повставав проти своєї «народної» влади.

У цій ситуації РКП(б) в особі членів політбюро розпочали шукати вихід з кризи, котру можна було вирішити не репресіями, а реформами. 18 лютого 1921 р. відбулось засідання політбюро, на котрому червоні правителі Росії вирішили послабити тиск на село й ввести продподаток замість продрозверстки. Це могло суттєво змінити ситуацію: якщо до цього селяни мали віддавати всю свою вирощену продукцію державі й залишати собі виключно рештки, аби прогодувати свої родини, то тепер вони мали віддавати державі фіксований об'єм продукції, решта ж могла ними реалізовуватись. Відповідно, у селян могли з'явитись гроші для покращення життя та господарства. Потужні селянські повстання, що і надалі продовжувались, мали зійти нанівець. Між іншим, саме це пропонував Л. Троцький, але роком раніше – на початку 1920 р. ², проте тоді Ленін до нього не прислухався, та й ситуація була зовсім іншою. Інша ідея Л. Троцького – влаштувати трудові армії з військовослужбовців, що мали відновлювати економіку – була підтримана, але до 1922 р. їх розформували ³. Окрім того, Ленін мав намір відродити елементи капіталізму, аби малі підприємці в умовах контрольованої ринкової економіки змогли б самостійно відновити економіку Росії, яку комуністи самі й зруйнували. На засіданнях ЦК партії 24 лютого та 7 березня ленінський план було підтримано.

¹ Олександр Антонов (1889 – 1922 рр.) – російський політичний та військовий діяч. Народився у родині військового, навчався в училищі. 1907 р. став есером, брав участь у пограбуваннях «буржуазних елементів», підготовці замахів на державних посадовців. 1908 – 1917 рр. провів в ув'язненні, після Лютневої революції амністований. Очолював повітову міліцію на Тамбовщині, потім організував власну збройну одиницю. 1920 р. очолив штаб спротиву радянській владі на Тамбовщині. Загинув у бою.

² Тоді Л. Троцький, як керівник Червоної армії, відвідав Уральський фронт, що навело його на думку про необхідність зміни політики відносно селянства: продрозверстка сприймалась селянами як пограбування, змушувала їх не лише ховати продукти від загонів більшовиків, але й чинити комуністам збройний опір.

³ У 1920 – 1922 р. було створено 8 трудових армій, що нараховували близько 300 тис. бійців - робітників. Поява цих армій була результатом політики «воєнного комунізму». НЕП, що наступив 1921 р., нівелював необхідність мілітаристського підходу до організації праці.

8 – 16 березня 1921 р., за участю 1135 делегатів, проходив X з'їзд РКП(б), котрий мав затвердити програму Леніна, що увійшла в історію під назвою НЕП – нова економічна політика. Наскільки вона була нова – питання відкрите. Ідея повернутися до капіталізму, проти котрого комуністи боролися зі зброєю у руках більше 3 років, була сприйнята дуже неоднозначно. У середні партійного активу назрівали суперечності: частина делегатів вважала необхідним підвищення ролі профспілок до рівня структур, котрі керуватимуть підприємствами; інші вимагали демократизації у країні; треті не сприймали відходу від політики «воєнного комунізму»; частина делегатів відкрито позиціонувала себе людьми Троцького з його ідеями мілітаризації праці та повного одержавлення профспілкового руху. Партія розкололась на троцькістів, демократичних централістів та робітничу опозицію на чолі з О. Шляпніковим. Ленін не очолював жодної з груп, але статус лідера партії та держави, його заслуги у захопленні та утриманні влади робили його беззастережним лідером комуністичного руху. Володимир Ілліч не вв'язувався у запальні політичні дискусії, надаючи право фракційним групам обливати брудом та критикувати один одного.

Але, всі протиріччя між комуністами були розвіяні подією, що здавалася неймовірною. Моряки Балтійського флоту у Кронштадті – саме ті, котрі захопили для Леніна владу у Петрограді 1917 р. – повстали проти радянської влади. Гаслом постання стало: «За Ради без комуністів!». Окрім того, військові моряки вимагали чесних виборів до рад, свободи слова, друку, зібрань, вільного економічного розвитку та скасування продрозверстки на селі. Постання червоних матросів проти червоної влади стало справжнім шоком для делегатів з'їзду та «тривожним дзвіночком» для Кремля: це може бути початком кінця радянської влади. Революційні маси привели комуністів до влади – вони ж можуть звести комуністів до могили.

Проте, Ленін не мав наміру йти на будь-які поступки, чи компроміси. Навіть на переговори. Після відмови кронштадтського гарнізону капітулювати, Червона армія розпочала штурм позицій моряків. Кронштадтські повстанці склали чималу силу – 15 тис. бійців. Зведена ударна група більшовиків на чолі з

М. Тухачевським¹ та П. Дибенко мала до 20 тис. бійців та потужну артилерійську підтримку. У результаті десятиденного штурму, 18 березня 1921 р. кронштадтське повстання було придушено, з боку повсталих загинуло та було поранено 5 тис. бійців, з боку РСЧА – 3 тис. Близько 8 тис. моряків змогли втекти до Фінляндії. Після цього у Кронштадті розпочались масові репресії проти повсталих та простих жителів: більш ніж 2 тис. осіб було засуджено до розстрілу, 6,5 тис. було заарештовано.

Повстання, що так налякало більшовиків, зіграло на руку Леніну. Тепер він вимагав від товаришів єдності та залізної дисципліни. На X з'їзді було прийнято спеціальну постанову «Про єдність партії», котра забороняла існування фракцій та груп, що мали відмінну від генеральної лінії позицію. Фактично, це позбавляло навіть впливових комуністів права на власну думку. Тепер всі рішення приймало виключно політбюро, а члени ЦК мали слідувати настановам червоних диктаторів з Кремля. За невиконання – виключення з партії².

Рішення по НЕПу також було підтримано, хоча й з великим небажанням. Ленін відверто говорив про те, що поступка капіталізму – тимчасова (всерйоз і надовго, але не назавжди)³, викликана необхідністю отримати кошти для здійснення розбудови промисловості. Партія замінила продрозверстку на продподаток, дозволила діяльність малого бізнесу та ринкової економіки, визнавала необхідність поширення кооперативів, а також надала можливість іноземному капіталу інвестувати в економіку РСФРР та сателітних республік.

Оскільки населенню надали право самостійно заробляти собі на життя, а приватна ініціатива у містах знову була дозволена – розпочалось швидке відновлення економіки та зростання рівня життя. Ще декілька років повстання у селах будуть продовжуватись, але незмінно будуть йти на спад. НЕП почав виконувати той план, який намалював Ленін. Опозиційні настрої зменшились, як і репресії проти населення.

¹ До речі, М. Тухачевський пропонував використати проти повстанців хімічну зброю, але погодні умови цього не дозволили. Цю ідею Тухачевський не забуде й реалізує трохи пізніше. Проти селян.

² Й. Сталін за десятиліття після цього діятиме більш революційним методом – розстрілами.

³ У листі до Л. Каменева від 3 березня 1922 р. Ленін писав: «Найбільша помилка думати, що неп поклав край терору. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного». І повернувся, але вже без Леніна.

Для ідеологічного обґрунтування НЕПу Ленін пише працю «Про продовольчий податок», що мала довести рядовим комуністам: обмежений капіталізм приносить користь країні рад. Ленін відверто заявляв, що «Державний капіталізм економічно незрівнянно вище, ніж наша теперішня економіка, це – по - перше. По - друге, у ньому немає для Радянської влади нічого страшного, бо Радянська держава є держава, у якій забезпечена влада робітників і бідноти»¹. Більше того, комуністи тепер мали не вбивати буржуїв, а навчатися у них: «Розумний комуніст не боїться вчитися у військових спеців, хоча 9/10 військспеців здатні на зраду при кожному випадку. Розумний комуніст не побоїться вчитися у капіталіста (все одно, чи буде цей капіталіст великим капіталістом - концесіонером, або торгівцем - комісіонером, або дрібним капіталістиком - кооператором і.т.п.), хоча капіталіст не кращий за військового фахівця»². У травні 1921 р. на партійній конференції Ленін озвучив основні тези цієї праці, акцентуючи увагу на необхідності використати капіталізм для розбудови соціалізму у майбутньому. І хоч його тези були сприйняті більшовиками без ентузіазму, але відкрито «проти» ніхто не виступив. Решту часу комуністи витратили на суперечки з приводу ролі профспілок, де Ленін активно критикував лідера радянських профспілок М. Томського³, та колективне рішення посилити репресії проти соціалістів - революціонерів.

Тамбовське повстання, що було одним зі «стимулів» введення НЕПу, було придушене у червні 1921 р. За два місяці до цього туди відправили М. Тухачевського, що очолив угруповання РСЧА у 50 тис. бійців та розпочав каральні експедиції. Ідею використовувати бойові отруйні гази проти свого народу, запропоновану ним під час придушення Кронштадтського повстання, він реалізував на повну. Окрім того, М. Тухачевський проводив акції, котрим

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 43. Март – июнь 1921. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 210.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 43. Март – июнь 1921. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 242.

³ М. Томський (1880 – 1936 рр.) – російський та радянський політичний діяч. У 1918 – 1929 рр. очолював президію Всеросійської (далі – Всесоюзної) центральної ради професійних спілок. Член політбюро ЦК ВКП(б) у 1922 – 1930 рр. Наприкінці 20 - их рр. ХХ ст. виступав проти згорання НЕПу, був звинувачений у «правому ухилі» та позбавлений високого становища в СРСР. Покінчив життя самогубством.

позаздрили б бійці гітлерівських СС: декілька сіл були повністю знищені артилерійським вогнем, жінок та дітей повстанців брали у заручники. Він створив концтабори для цивільного населення (і дітей також, у тому числі грудних немовлят), проводив масові розстріли полонених. Зрештою, тотальний терор та паралельне введення НЕПу звело повстання під проводом Антонова та інші подібні повстання нанівець.

Відмова (принаймні, тимчасова) від Світової революції сприяла нормалізації міжнародних відносин. Радянська Росія розпочала торгівлю з невідомими капіталістичними державами. У березні 1921 р. було укладено торгівельну угоду з Великою Британією. Радянський уряд публічно пропонував закордонним капіталістам вкладати гроші у розробку природних копалин та розбудову підприємств, брати участь в оренді та концесіях – все на вигідних для інвесторів умовах. Звісно, така політика не була визнанням помилковості комуністичних догм. Ленін, будучи практиком, прагнув якнайшвидше відновити економіку за рахунок іноземного капіталу, аби: 1) створити базу для індустріалізації; 2) покращити рейтинг народної довіри до більшовиків (всенародне повстання проти червоної диктатури все ще було можливим); 3) приспати пильність ворожих (всіх капіталістичних) країн; створити для них враження, ніби Росія майже така сама, як і раніше, ніби Росія не має на меті Світової революції й поглинання Європи, а далі й решти світу. Лише спроба комуністичного перевороту у Берліні (березень 1921 р.), здійснена без відома Леніна й за особистою ініціативою Б. Куна та частини німецьких комуністів, трохи погіршила ситуацію. Але, ненадовго.

22 червня – 12 липня 1921 р. відбувався III конгрес Комуністичного інтернаціоналу у Москві. Участь у ньому взяли 605 делегатів, які представляли 103 політичні сили Європи, Азії, Африки та Північної Америки. Політика Леніна зазнала змін: тепер він не прагнув відкритого протистояння з капіталістичним світом, бо цей світ мав вкладати гроші у Радянську Росію. Звісно, це не скасовувало плани із завоювання Європи (і не тільки), просто тепер ці плани відкладались на певний час. Стратегія Комінтерну мала полягати у поступовому

збільшенні впливу компартій країн світу на свої власні країни. Радянська Росія тепер могла активно підтримувати однодумців матеріально, а також, за допомогою цих самих партій, нарощувати агентуру своїх спецслужб задля підривної діяльності тоді, коли настане час. Єдиною, хто публічно активно критикував стан речей у Радянській Росії, була О. Коллонтай, що вимагала демократизації життя у країні рад, хоча і підтримувала Леніна щодо відродження капіталізму. Більшість делегатів відкинули її претензії. Також, за аналогією з Комінтерном, було прийняте рішення утворити Профінтерн – Червоний інтернаціонал профспілок, що і було зроблено у Москві того ж червня 1921 р. На завершення конгресу Ленін не з'явився – погіршувався стан його здоров'я.

21 грудня 1921 р. розпочалась реалізація грандіозного плану будівництва електростанцій, створеного Державною комісією з електрифікації Росії¹ та затвердженого постановою Раднаркому РСФРР (російська аббревіатура - ГОЭЛРО). Передбачалось будівництво трьох десятків електростанцій, що мали створити основу для розбудови фабрик та заводів – майбутньої індустріалізації. Також, будувались підприємства, що мали забезпечувати електростанції всіма необхідними ресурсами. Тоді ж Ленін виголосив «крилату фразу» про те, що «Комунізм – це є радянська влада плюс електрифікація всієї країни». Впровадження плану у життя було успішно завершено на початку 30 - их рр.

1921 р. розпочався масштабний голод в Україні та на Поволжі, необхідність ліквідації котрого змусила більшовиків допустити міжнародні організації для організації допомоги (хоч і не відразу, бо організації представляли «ненависні» капіталістичні країни). Між іншим, одним з методів державного фінансового забезпечення боротьби з голодом стала конфіскація церковного майна по всій території розповсюдження радянської влади. У результаті голоду загинуло більш ніж 3 млн. людей.

З 27 березня по 2 квітня 1922 р. у Москві відбувався XI з'їзд РКП(б), у котрому взяли участь майже 700 делегатів. Розглядали, переважно, питання поступу НЕПу, покращення партійного апарату та облаштування держави. Ленін

¹ її очільником був Г. Кржижановський, до складу комісії входили дві сотні фахівців.

звернувся до товаришів з словами: «Зараз основне з питання нової економічної політики – правильно засвоїти досвід минулого року. Це треба зробити, і робити це ми хочемо... треба знати, що завдання непу, основне, вирішальне, таке, що все інше собі підпорядковує, – це встановлення змички між тією новою економікою, яку ми почали будувати (дуже погано, дуже невміло, але все ж почали будувати на основі абсолютно нової соціалістичної економіки, нового виробництва, нового розподілу), і селянською економікою, котрою живуть мільйони і мільйони селян. Змички цієї не було, і цю змичку нам треба перш за все створити. Цьому міркуванню треба підпорядкувати все. Нам ще треба з'ясувати, наскільки вдалося новою економічною політикою створити цю змичку і не зруйнувати те, що ми почали невміло будувати»¹. Окремо Ленін розхвалив державний капіталізм, впевнивши соратників, що критикувати його не доцільно, оскільки держава тепер пролетарська, тому і капіталізм, дозволений у розумних рамках, є прийнятним. Зрештою, навіть Маркс не додумався поєднати соціалістичну державність та державний капіталізм. Тому, вказував, Ленін російські комуністи йдуть зовсім незвіданим шляхом.

Перемога більшовиків над білими й остаточне утвердження червоної диктатури у Росії призвело до поступового припинення міжнародної ізоляції РСФРР. 10 квітня – 20 травня 1922 р. в італійському місті Генуя відбувалась міжнародна конференція за участі офіційних представників трьох десятків країн. Серед них була і радянська делегація, до котрої висувались вимоги визнати міжнародні боргові зобов'язання Російської імперії, компенсувати втрати іноземного капіталу у результаті Громадянської війни у Росії. Ленін нібито мав плани особисто приїхати до Генуї, від чого його відмовили соратники, зважаючи на стан здоров'я червоного диктатора. У ході конференції відбулось суттєве зближення «ображених»: РСФРР та переможеної у Першій світовій війні Німеччини. Заради реалізації спільних інтересів вони 16 квітня 1922 р. підписали

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 76.

Рапалльський договір ¹, відповідно до котрого сторони відмовились від взаємних фінансових претензій, домовились про торгівельно - економічну співпрацю ². Цікаво, що між Росією та Німеччиною також розпочалась таємна військова співпраця. Умови принизливого для Німеччини Версальського мирного договору суттєво обмежували можливості німецької армії з підготовки військових кадрів. Саме тому на радянській території розпочалось, фінансоване німецькою стороною, будівництво військових заводів та полігонів, на котрих готувались майбутні офіцери сухопутних та військово - повітряних сил Німеччини. Власне, дана співпраця стане «жартом долі» для радянського керівництва, оскільки вже 1941 р. підготовлені на території СРСР німецькі військові спеціалісти повернуться до місць навчання, але... вже у якості окупантів.

Зменшення репресивного тиску, пов'язане з завершенням Громадянської війни, вступило у дисонанс з ініціативою Леніна, що увійшла в історію під назвою «Філософський пароплав». У вересні – листопаді 1922 р. пароплавами з Петрограду до Німеччини у примусовому порядку були вислані з Росії більш ніж 160 представників інтелігенції, котрі були запідозрені у ворожому ставленні до радянської влади. Розстріляти їх тоді не наважувались через знаменитість у світі, та й не було вагомих приводів. Поміж інших, з батьківщини примусово депортували С. Трубецького, М. Новікова, М. Бердяєва, І. Лапшина, Н. Котляревського, Д. Селіванова, П. Сорокіна. 1923 р. було також депортовано 57 осіб з Росії та України. Власне, ще 15 вересня 1919 р. Ленін у листі до М. Горького називав буржуазну інтелігенцію «лайном». Між іншим, послаблення репресій було викликано лише переходом країни на мирні рейки, бо Ленін не бажав змін у ставленні до есерів, меншовиків, колишніх білогвардійців та священників – він виступав за розстріли. На протязі наступних десятиліть деякі науковці та публіцисти будуть доводити, що сталінські репресії біли відходом від ленінських принципів, проте насправді

¹ Назва походить від італійського містечка Рапалло, де і відбулось підписання.

² Ленін вважав, що варто проводити таку зовнішню політику, котра розсварить капіталістичні країни між собою. Тому, ідея союзу з Німеччиною, замість загального політичного консенсусу європейських держав у рамках Генуезької конференції, була ним сприйнята дуже позитивно.

політика Сталіна у 30 - их – 50 - их рр. XX ст. повністю відповідала ідеалам Леніна про перманентний терор¹.

Настала черга й регламентувати стосунки між радянськими республіками, котрі де - факто знаходились під окупацією Радянської Росії. Влітку – восени 1922 р. серед керівництва компартії відбувались дискусії з приводу формату майбутнього державного утворення. Й. Сталін пропонував варіант автономізації – всі радянські республіки мали просто стати автономіями у складі РСФРР. Майбутній «батько народів» і слухати не хотів думки про можливість рівноправного союзу Росії, Білорусі, України, Азербайджану, Вірменії та Грузії. Він пояснював свою логіку тим, що автономізація не дасть можливості контрреволюційним елементам використовувати націоналістичні настрої та розвалити у майбутньому соціалістичну державу². Закавказькі комуністи пропонували діаметрально протилежний варіант конфедерації. Сам Володимир Ленін вважав автономізацію неприйнятною, а позицію Сталіна шовіністичною³, пропонуючи формальне рівноправ'я республік – федерацію, котра мала отримати назву Союз Радянських Соціалістичних Республік – СРСР⁴. Це дозволяло у майбутньому приймати до складу СРСР нові республіки – хоч всю Європу та світ⁵. Окрім того, диктатура комуністичної партії (національні компартії України та Білорусі були підпорядковані РКП(б), а надалі стануть складовими єдиної компартії СРСР), єдина армія та спецслужби – все це робило радянські республіки повністю підконтрольними Кремлю. Конфлікт Сталіна та Леніна, який стосувався лише формальностей, свідчив про зменшення впливу останнього на прийняття

¹ Наприкінці життя прем'єр - міністр Росії у 1917 р. О. Керенський сказав: «Ленін був прихильником безпощадного терору, без найменшої поблажливості. Тільки так меншість може нав'язати свою владу більшості, країні. Коли, вже будучи в еміграції, я питав друзів Леніна з членів лівих партій Європи або з меншовиків про відмінності між Леніним і Сталіним, все говорили: у ставленні до терору відмінностей між ними не було».

² Що і станеться 1991 р., хоча силами самих комуністів, а не націоналістів.

³ Незадовго до цього Сталін вперше виступив проти Леніна, бажаючи часткового скасування державної монополії на зовнішню торгівлю. Ленін вважав це неприпустимим, хоча роком раніше й виступав за максимальне поширення НЕПу. У 1922 р. Сталін не боїтиметься казати соратникам по політбюро, що варто бути твердішими у спілкуванні з Леніним.

⁴ Спочатку Ленін пропонував назву Союз Радянських Республік Європи та Азії, але потім погодився з варіантом Сталіна: Союз Радянських Соціалістичних Республік, оскільки остання назва мала більш ефектне звучання

⁵ Не дарма гербом СРСР, затвердженим 6 липня 1923 р., стане зображення планети Земля з серпом та молотом поперек неї, а також гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

рішень. Ленін все ще був лідером, але вже не абсолютним. У вересні організаційне бюро партії підтримало сталінський варіант державної реформи, але вже 6 жовтня 1922 р. ЦК партії підтримав ленінський варіант, хоча й посилив вплив центру над союзними республіками.

З 5 листопада до 5 грудня 1922 р. у Москві відбувався IV Конгрес Комінтерну. Останній за участі Леніна. У ньому взяли участь 408 делегатів від 66 політичних сил країн світу. Більшість засідань Ленін проігнорував через слабкість свого стану здоров'я. Він виступав двічі: з урочистою промовою на відкритті Конгресу та з нетривалим виступом, де вказав на необхідність робити тактичні відступи у революційній діяльності – до настання нової революційної ситуації. Ленін пророче згадав про Версальський мирний договір, як про майбутнє джерело конфліктів: «Версальський мир. Я питаю вас: що зробили тут «великі», «покриті славою» держави? Як можуть вони тепер знайти вихід з цього хаосу і нісенітниць? Я думаю, що це не буде перебільшенням, якщо я повторю, що наші дурниці ще ніщо у порівнянні з тими дурницями, які здійснюють укупі капіталістичні держави, капіталістичний світ та II Інтернаціонал. Тому я вважаю, що перспективи світової революції... сприятливі» ¹. Дійсно, Версальський договір 1919 р. призвів до пониженого становища Німеччини, у майбутньому його умови стануть живильним середовищем для приходу до влади нацистів на чолі з Адольфом Гітлером і, відповідно, Другої світової війни ².

Примітним є те, що Сталін хоча і погодився з ленінським планом утворення СРСР, але від своєї точки зору не відступив: у листопаді розгорівся конфлікт у Грузії. Керівництво грузинських комуністів на чолі з Б. Мдівані виступали проти об'єднання з Вірменією та Азербайджаном у єдину Закавказьку Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку. Прихильний до Сталіна С. Орджонікідзе, котрий у 1922 р. очолював крайовий комітет РКП(б) Закавказзя, не цурався просто вчиняти побиття грузинських «самостійників». Грузинські

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 291 – 292.

² І хоч у результаті Другої світової війни Світова революція не настане, однак... комуністичні режими буде встановлено у Китаї, Північній Кореї, Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Югославії, Болгарії, частині Німеччини та ін. країнах. Доволі потужний результат.

комуністи звертались до Леніна по допомогу від свавілля Орджонікідзе. Для з'ясування обставин до Грузії відправили спеціальну комісію на чолі з Ф. Держинським. Однак, комісія виправдала насильницькі дії. Тим не менш, коли 12 грудня 1922 р. Держинський особисто доповідав Леніну, він не стримався та об'єктивно обмалював ситуацію. Ленін був у шоці: Орджонікідзе поводив себе на Закавказзі наче імперський губернатор, а Держинський його покривав ¹. Все це відбувалось під прямим контролем Сталіна, як генерального секретаря ЦК РКП(б). Сталін відверто цькував грузинських комуністів. І Ленін зрозумів, що капітуляція Сталіна з приводу формату утворення СРСР є фікцією. Ідея автономізації з присмаком російського шовінізму живе ². Гостроти ситуації додавало і те, що саме Сталін очолював комісію з утворення Радянського Союзу.

Але, війна Леніна та Сталіна завершилась навіть не почавшись: 13 грудня 1922 р. Ленін пережив два потужні удари та втратив можливість працювати. Він лишився у Кремлі, але вже частково недієздатний. У цей час він провів тривалу бесіду зі Сталіним, котра не принесла плодів. Тоді він звернувся до Троцького, аби той відстоював ленінську стратегію утворення СРСР та збереження державної монополії на зовнішню торгівлю. Це коштувало Леніну моральних зусиль, оскільки до Льва Троцького він ставився з погано прикритою неприязню. 18 грудня 1922 р. ЦК партії зберіг монополію і того ж дня Раднарком РСФРР схвалив проект утворення СРСР у варіанті Леніна.

30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді рад, за участі 2215 делегатів, було урочисто проголошено утворення СРСР – соціалістичної імперії, що мала «залізною рукою загнати людство до щастя» ³. Це стало підсумком життєвого шляху Леніна: він перетворив теорії К. Маркса та Ф. Енгельса у реальність. Майже.

¹ Ленін про це сказав так: «Я боюся також, що тов. Держинський, який їздив на Кавказ розслідувати справу про «злочини» цих «соціал - націоналів», відзначився тут теж тільки своїм істинно російським настроєм (відомо, що зросійщені іногородці завжди пересолують по частині істинно російського настрою) і що неупередженість всієї його комісії досить характеризується «рукоприкладством» Орджонікідзе. Я думаю, що ніякою провокацією, ніякою навіть образою не можна виправдати цього російського рукоприкладства...».

² Конфлікт завершився тим, що 21 грудня 1922 р. Організаційне бюро ЦК РКП(б), підконтрольне Сталіну, відправило у відставку Б. Мдівані та його соратників, а дії Орджонікідзе були лише формально засуджені.

³ Радянське гасло.

Сам Ленін також очолив перший уряд СРСР, хоча, на той час, цю посаду він займав більше символічно, оскільки його стан здоров'я неухильно погіршувався.

Не маючи можливості приймати реальної участі в управлінні СРСР та на емоціях від проявів шовінізму з боку своїх соратників (Сталіна, перш за все), Ленін диктує статтю «До питання про національності, або про «автономізацію». Він, щоправда запізно, визнав свою провину у державному будівництві: «Я, здається, сильно винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився досить енергійно і досить різко у горезвісне питання про автономізацію, офіційно зване, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік. Літом, коли це питання виникло, я був хворий, а потім, восени, я поклав надмірні надії на своє одужання і на те, що жовтневий і грудневий пленуми дадуть мені можливість втрутитися у це питання. Але, між тим, ні на жовтневому пленумі (з цього питання), ні на грудневому мені не вдалося бути, і таким чином питання минуло мене майже зовсім. Я встиг лише поговорити з тов. Дзержинським, який приїхав з Кавказу і розказав мені про те, як стоїть це питання в Грузії. Я встиг також обмінятися парою слів з тов. Зінов'євим і висловити йому свої побоювання з приводу цього питання. З того, що повідомив тов. Дзержинський, який стояв на чолі комісії, надісланий Центральним Комітетом для «розслідування» грузинського інциденту, я міг винести тільки найбільші побоювання. Якщо справа дійшла до того, що Орджонікідзе міг зарватися до застосування фізичного насильства, про що мені повідомив тов. Дзержинський, то можна собі уявити, в яке болото ми злетіли. Мабуть, вся ця затія «автономізації» у корені була невірна і невчасна»¹. Ленін визнавав, що нова радянська бюрократія, значною мірою, є тією самою старою російською шовіністичною бюрократією.

Проблему російського імперського шовінізму, націоналізму та расизму, котрі вже за десятиліття призведуть до нового гноблення народів СРСР, Ленін чітко виокремлював і розумів: «При таких умовах дуже природно, що «свобода виходу з союзу», яким ми виправдуємо себе, виявиться пустим папірцем,

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 356.

нездатним захистити російських інородців від навали тієї істинно російської людини, великороса - шовініста, по суті, негідника і гвалтівника, яким є типовий російський бюрократ. Немає сумніву, що незначний відсоток радянських і радянیزованих робітників буде тонути у цьому морі шовіністичної великоросійської швалі, як муха у молоці»¹. Дійсно, декларативне право на вихід республік зі складу СРСР буде неможливим де - факто. Дійсно, у 30 – 80 - их рр. СРСР буде проводити політику русифікації та прищеплення комплексу меншовартості національних мов і культур. Все, написане Леніним, відбулось. Проте він полишив поза увагою той факт, що саме монополія компартії, відсутність демократичних прав і свобод, свавілля спецслужб – все ці його дітища і створювали умови для російського шовінізму, котрий він так ненавидів і котрий він, мимоволі, випестив.

Тут же Ленін прямо зачепив Сталіна, розмірковуючи на тему «...прийняли ми з достатньою дбайливістю заходи, щоб дійсно захистити інородців від істинно російського держиморди? Я думаю, що ми цих заходів не вжили, хоча могли і повинні були вжити. Я думаю, що тут зіграли фатальну роль квапливість та адміністративне захоплення Сталіна, а також його озлоблення проти горезвісного «соціал - націоналізму». Озлоблення взагалі грає у політиці зазвичай найбільш лиху роль»². На останок Ленін залишав риторичне питання: як розуміти інтернаціоналізм?

31 грудня він продовжив статтю, знов (не називаючи імені) апелюючи до Сталіна: «І я думаю, що у даному випадку, по відношенню до грузинської нації, ми маємо типовий приклад того, де сугуба обережність, запобігливість і поступливість вимагаються з нашого боку воістину пролетарським ставленням до справи. Той грузин, який зневажливо ставиться до цієї сторони справи, зневажливо кидається звинуваченням у «соціал - націоналізмі» (тоді як він сам є справжнім і щирим не тільки «соціал - націоналом», але й грубим великоросійським держимордою), той

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 357.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 357.

грузин, по суті, порушує інтереси пролетарської класової солідарності, тому що ніщо так не затримує розвиток і зміцнення пролетарської класової солідарності, як національна несправедливість, і ні до чого так не чуйні «скривджені» націонали, як до почуття рівності і до порушення цієї рівності, хоча б навіть через недбалість, хоча б навіть у вигляді жарту, до порушення цієї рівності своїми товаришами пролетарями»¹. Ленін покладав відповідальність за кампанію російського шовінізму в СРСР на Сталіна (грузина) та Дзержинського (поляка). Зі свого боку, він пропонував дати можливість розвитку і поширення мов у національних республіках, не виключав того, що у майбутньому СРСР має дати республікам повну самостійність виконавчої влади, за винятком зовнішньої політики та армії. Власне, Ленін прямо йшов проти Сталіна та ідеї централізованої держави на основі російського етносу як домінанта. Біда лише у тому, що у січні 1923 р. Ленін більше не мав можливості впливати на політичні процеси – він був у Кремлі під наглядом лікарів і секретарок, котрі звітували перед Сталіним, котрий від імені компартії курував питання лікування Леніна².

В іншій статті – «Про кооперацію» (написана у січні 1923 р.) – Ленін пропагує добровільне об'єднання виробничих сил на селі, що має стати справжнім соціалізмом. Держава ж має сприяти цьому не насиллям, а економічними, фінансовими, банківськими пільгами. Також Ленін прямо визнав низький рівень культури селянства, котрий варто було підвищувати силами держави. Не забув він і вколоти полум'яних комуністів - революціонерів, котрі не сприймали НЕП: «За умови максимального кооперування населення само собою досягає мети той соціалізм, який раніше викликав законні глузування, посмішку, зневажливе ставлення до себе з боку людей, справедливо переконаних у необхідності класової боротьби, боротьби за політичну владу... По суті кажучи, кооперувати у достатній мірі широко і глибоко російське населення за панування непу є все, що нам

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 359 – 360.

² Наскільки Сталін був зацікавлений у тому, щоб Ленін одужав? Враховуючи те, що Ленін у своїх останніх статтях просто знищував сталінські ініціативи – не дуже. Принаймні це виходить з точки зору елементарної логіки. Повернення Леніна до керування партією і державою могло б стати кінцем політичної кар'єри Сталіна.

потрібно, тому що тепер ми знайшли ту ступінь з'єднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, ступінь підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше складала камінь спотикання для багатьох і багатьох соціалістів»¹. Залишалась справа за малим, а саме доведенням всіх переваг кооперації до народу: «Нам потрібно зробити ще дуже небагато з точки зору «цивілізованого» (перш за все грамотного) європейця для того, щоб змусити всіх поголовно брати участь, і брати участь не пасивно, а активно у кооперативних операціях. Власне кажучи, нам залишилося «лише» одне: зробити наше населення настільки «цивілізованим», щоб воно зрозуміло всі вигоди від поголовної участі у кооперації і налагодило цю участь»². Цього можна було досягнути за одне – два десятиліття і за умови матеріального достатку, котрий мав стати основою для підвищення культурного рівня (читання, наприклад). Якщо зараз радянські торговці працюють «по - азійськи», то пізніше будуть торгувати «по - європейськи». У підсумку, Ленін визначав соціалізм як лад цивілізованих кооператорів з громадською власністю на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією, яка вже відбулася.

Підвищення рівня культури, які Ленін зачепив у статті «Про кооперацію»³, стане важливим напрямком роботи нової влади. Кремлівські керманічі провели реформу правопису, створивши саме той вид російської мови, котра існує і нині. У цьому контексті важливою є кампанія з ліквідації неписьменності.

Національна політика більшовиків після завершення Громадянської війни суттєво різнилася від аналогічної політики Російської імперії. Ленін, заради утримання підконтрольних територій, які населяли десятки національностей, не

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 369 – 370.

² Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 372.

³ Сам Володимир Ленін розумів проблеми, з якими варто стикнутися: «... культурна революція представляє неймовірні труднощі і суто культурної властивості (бо ми безграмотні), і властивості матеріальної (бо для того, щоб бути культурними, потрібний відомий розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна відома матеріальна база)». Проте, у роки НЕПу діячі культури і мистецтв активно творитимуть, доки їх на початку 30 - их рр. не буде загнано у тоталітарні лещата сталінської культурної політики.

мав бажання продовжувати шовіністичну політику російських монархів¹. З 1923 р. радянська влада розпочала політику «коренізації», направлену на відродження національних мов та культур народів колишньої Російської імперії. Особливого значення дана політика набула в Україні, де десятки мільйонів українців отримали можливість навчатися рідною мовою, споживати україномовний культурний продукт. Діловодство також переводилось на українську мову, а чиновники (більшість котрих не володіли українською) були змушені у швидкі строки опанувати мову країни, де вони керують². До управління залучались місцеві кадри, що також відрізнялось від політики часів Громадянської війни, коли Україною керували, часто немісцеві, євреї та росіяни. Ленінська тактика мала успіх: повністю підпорядкована Москві Україна заспокоювалась, селянські повстання та партизанський рух пішли на спад. Значна частина українців розпочала вважати радянську владу «своєю». Теж саме стосувалось білорусів, вірмен, грузинів, азербайджанців, народів Середньої Азії³. Національні кадри у владі, використання національних мов у владних коридорах, ренесанс етнічних культур мали нівелювати враження та думки частини жителів національних регіонів про радянську владу як владу російську, окупаційну.

У підсумку, введення НЕПу стало «рятівним колом» для Леніна та його партії. Нова країна – СРСР – розпочала стрімке економічне відновлення, національності «країни рад» отримали визнання своїх мов та культур, селянські повстання припинились. Радянський Союз вийшов з міжнародної ізоляції та почав набирати сил для боротьби з ненависним капіталістичним світом, від інвестицій котрого та торгівлі з котрим СРСР не збирався відмовлятися. І хоч помірковане повернення до капіталізму ставило під питання «комуністичність» нової влади, але Ленін ніколи не був простим політиканом. Його прагматичність була безмежною:

¹ Стаття Леніна «До питання про національності, або про «автономізацію» справила вплив на більшовиків. Вони врахували його вказівки.

² «Коренізація» в Україна отримала свій синонім – «українізація». Дана політика суттєво зменшила опір комуністичній владі та призвела до потужного культурного розвитку. До 1917 р. у Російській імперії українська мова перебувала під десятками обмежень і заборон, витіснена на маргінес й позбавлена будь-якого офіційного статусу. В ідеалі, імперські чиновники пригнули знищити мову багатомільйонного народу, тотально русифікувавши його.

³ Хоча в останній деякі повстанські загони діяли до кінця 30-их рр. XX ст.

якщо справа вимагала тактичного відступу для збереження стратегічної цілі – то гріх притримуватись ідеологічних догм. Мета виправдовує засоби. І Ленін це довів всією своєю політичною кар'єрою.

13. «Живіший за всіх живих»: агонія та смерть Володимира Ілліча

Володимир Ленін ніколи не міг похвалитись гарним здоров'ям. Тим не менш, окрім частої головної болі, реальних негараздів до 1917 р. з ним не відбувалось. Все змінила влада. Динамічний робочий режим вимагав потужного напруження, котре Ленін намагався розбавити рідкими прогулянками з дружиною. Допустити повноцінну відпустку в умовах Громадянської війни дозволити собі міг лише безвідповідальний політик, тому Володимир Ілліч працював на знос своїх фізичних можливостей. Непоправної шкоди станом здоров'я кремлівського диктатора завдала Ф. Каплан 30 серпня 1918 р. – замах призвів до того, що частина кулі залишилась у тілі «вождя світового пролетаріату», а сам він отримав вимушену відпустку на півтора місяці.

Здавалося, Ленін повністю відновився. Але, лише на деякий час. З початку 1921 р. головні болі, у парі з безсонням, суттєво погіршили працездатність Леніна. Декілька місяців він намагався працювати у звичному режимі, але приховувати свої проблеми було все важче. Кремлівське оточення також звернуло увагу на те, що «Ілліч вже не той».

4 червня 1921 р. політбюро компартії рекомендувало Леніну взяти відпустку та відправитись на один місяць у Горки. Так і сталось, але навіть на відпочинку стан Леніна не покращувався, тим паче від того, що «вождь світового пролетаріату» продовжував контролювати стан у країні посередництвом телефонного зв'язку. До цього додавалась і постійна письмова робота над статтями, директивами та рекомендаціями. На висидівши місяць, Ленін відправляється назад до Москви, аби взяти участь у III конгресі Комінтерну¹. До його кінця він вже не міг бути присутнім. Політбюро спочатку зменшило його навантаження на роботі, а у серпні доручило взяти ще одну відпустку.

Ленін, не зважаючи на вказівки товаришів, перетворив відпочинок у Горках на роботу у Горках. Розкішний маєток («Великий дім»), де мешкав вождь

¹ Проходив 22 червня – 12 липня 1921 р.

більшовиків, мав не лише електрострум та опалення, але й прокладену відповідно до особистих вказівок Леніна телефонну лінію, що дозволяло Володимиру Іллічу постійно контролювати стан справ у країні. Також з ним була частина помічників з Кремля, тому робота тривала у звичному режимі. Проте, краще він себе не почував, а до всього іншого додалась ще й апатія, котра, є парі з головними болями, безсонням, втому, – змушувала Леніна вважати, що він починає сходити з розуму.

Кремль не шкодував коштів на відновлення здоров'я свого лідера, але лікарі найвищого гатунку, включно з німецькими фахівцями, не могли поставити однозначний діагноз. Професор Даршкевич вважав, що Володимир Ілліч мав хронічне мозкове виснаження, спричинене багаторічною перевтомою та стресами. Всі лікарі однозначно вимагали максимально зменшити розумове навантаження, більше відпочивати та не нервувати. Зрозуміло, що Ленін зовсім не прислухався до медичних приписів. У квітні 1922 р., за рішенням доктора Клемперера, Леніну провели операцію: з тіла вилучили рештки кулі, що знаходилась у його шиї від часів замаху 1918 р. Існувала думка, що свинець здійснює негативний вплив на мозок, виділяючи отруйні речовини.

Здоров'я Володимира Ілліча дійсно трохи покращилось, але зовсім ненадовго. 25 травня 1922 р. Ленін пережив потужний удар: праву сторону його тіла паралізувало, йому майже відняло мову. У цих умовах лікарі висували версії про те, що Ленін хворий на сифіліс, неврастенію та інші хвороби. Точний діагноз ніхто поставити не міг, а документи з історією хвороби Володимира Ілліча або досі неопубліковані, або знищені. Лікарі Кожевников та Ферстер розпочали вводити хворому ін'єкції, що містили у своєму складі миш'як, котрі використовувалися, на той час, для лікування саме від сифілісу. Однак, чи дійсно він був у Леніна – досі невідомо. Один з лікарів – професор Россолімо – відкидав цю теорію, оскільки далеко не всі симптоми відповідали хворобі сифілісу. У будь-якому разі, лікарі, проводячи постійні консилиуми, діяли всліпу, а стан «вождя світового пролетаріату» залишався вкрай критичним. Він став дуже нервовим, безпідставно вимагав від політбюро звільнити німецьких лікарів. 30 травня 1922

р. Ленін навіть прохав Сталіна ¹ дістати йому отруту, аби покінчити життя самогубством та припинити свої страждання.

Стан Леніна став дуже нестабільним: він то відновлювався й міг дозволити собі прогулянки Горками, приймаючи гостей, граючись з дітьми своїх родичів й товаришів, займаючись написанням статей; то знов переживав удари, котрі тепер відбувались періодично. У червні в нього стався колапс, у липні він повторився. У серпні також був потужний удар, що позбавив Леніна працездатності на декілька днів. Й. Сталін, як відповідальний за стан Леніна, зміг його переконати, що самогубство – не вихід й лікарі знають, що роблять. Сталін часто приїздив у Горки, аби розповісти Леніну про стан справ у країні та закордоном. Це дозволяло Леніну тішити себе ілюзією того, що він досі повноцінно керує Росією. Намагаючись хоч трохи виконувати настанови лікарів, Ленін зацікавився сільським господарством й прийнявся давати вказівки місцевим селянам з розведення кролів та бджільництва. Він з дружиною навіть почав плести корзинки.

Цікаво, що повноправними власницями «Великого дому» у Горках були сестра Леніна Марія та дружина Надія. Обидві постійно сварились, мали різне ставлення до процесу лікування хворого: Марія бажала повністю обмежити спілкування Леніна з оточуючим світом, аби він не мав жодного приводу нервувати; Надія Крупська, навпаки, толерувала візити партійних товаришів, дітей померлої Інеси Арманд, сина брата Леніна – Віктора. Дружина розуміла, що без політики її чоловік повністю згасне, тому «йшла на поводу» у Леніна стосовно його інформування про політичні новини. Чи допомагало це, чи шкодило? Однозначної відповіді не існує, оскільки явного одужання зовсім не відбувалось і Ленін, подеколи, втрачав свідомість.

Чи то від головної болі, або через своє безпорадне становище, влітку 1922 р. Ленін зненацька задумав партійну реформу, котра передбачала тотальне

¹ З квітня 1922 р. Й. Сталін займав посаду генерального секретаря комуністичної партії – де - юре ця посада була незначною, він просто очолював партійний апарат, виконував рішення політбюро та ЦК. Однак, організаторський талант Сталіна призведе до того, що вже менш ніж за 10 років він стане повноцінним диктатором СРСР.

скорочення складу ЦК РКП(б): там мали лишитись лише три особи – Риков, Куйбишев та Молотов. Всі партійні керманічі, включно з Троцьким та Сталіним, мали б бути виключені з числа керівників. Цю ідею політбюро та ЦК просто проігнорували, вважаючи, що Ленін перебуває не зовсім в адекватному стані. У принципі, та воно і було. Цікаво інше: Ленін вже не являв собою диктатора, його вихованці стали повноправними господарями Кремля і не зважали на свого вчорашнього лідера, хоча, на словах, були відданими лєнінцями. Чи були вони дійсно зацікавлені у тому, аби Ленін одужав? Не факт.

Проте, напередодні утворення свого дітища – СРСР – Ленін спромігся на початку жовтня 1922 р. повернутися до Москви й приступити до роботи. Він головував на засіданнях уряду, брав участь у роботі політбюро та ЦК партії, але... вже без минулої енергії. Ленін часто втрачав хід власних думок, губився під час виступів. Партійні товариші намагались не нервувати Леніна, аби не зашкодити його станові. Проте, це лише сильно дратувало Володимирам Ілліча. З іншого боку, керівництво РКП(б) та Раднаркому відчувало дискомфорт від того, що вимушені йти на поступки у дискусіях з Леніним, згладжувати гострі питання, позбавляючи себе можливості відкритої дискусії з приводу державного функціонування.

13 грудня 1922 р. Ленін пережив черговий потужний удар: у нього відбулось два випадки в один день (на протязі трьох тижнів до цього він пережив цілих п'ять випадків, але меншої сили). 16 грудня стався ще один удар, а у ніч з 22 на 23 грудня – іще один. Права сторона тіла була знову паралізована. Тому, 18 грудня ЦК РКП(б) офіційно заборонив Леніну активно працювати, обмежив його право на доступ до інформації з державного облаштування, право на зустрічі з високопосадовцями, написання статей та ін. Відвідувачам заборонялось піднімати у спілкуванні з Леніним політичні питання. Фактично, Володимира Ілліча ізолювали, всупереч його волі. Контроль за виконанням розпорядження ЦК покладался на Й. Сталіна.

Н. Крупська, будучи дружиною вождя, інколи дозволяла собі порушити настанови компартії, оскільки Ленін щоденно прагнув політичних новин та

передавав настанови партійно - державним функціонерам. Це стало причиною її сварки з Й. Сталіним, котрий 22 грудня 1922 р. подзвонив їй та дозволив собі надмірну грубість¹. Пізніше про це дізнався Ленін, що спричинило між ними черговий конфлікт.

Розуміючи, що покращення здоров'я може і не настати, 23 грудня 1922 р. Ленін таємно почав диктувати своїм секретаркам М. Володичевій та Л. Фотієвій програмовий та заповітний документ, що увійшов в історію як «Лист до з'їзду». Цей текст був віддрукований у п'яти екземплярах, запечатаний та схований у сейфі². Він мав бути зачитаний на черговому з'їзді компартії³. Право його відкрити мали сам Ленін, або, у разі його смерті, лише Н. Крупська. У листі Ленін виступав за реформу партії шляхом радикального збільшення чисельності ЦК до 50 – 100 чоловік (хоча за декілька місяців до цього пропонував скорочення), активного залучення робітників до партійної діяльності. Ленін вказував на те, що відносини Сталіна та Троцького можуть призвести до розколу партії у майбутньому, тому збільшення складу ЦК РКП(б) стане запорукою мінімізації розкольніцьких тенденцій. Але, головним у листі було інше.

У ньому Ленін дав розлогі характеристики своїм наступникам, котрі претендували на місце Леніна. Дісталось всім: «Тов. Сталін, зробившись генсеком, зосередив у своїх руках неосяжну владу, і я не впевнений, чи зуміє він завжди досить обережно користуватися цією владою. З іншого боку, тов. Троцький, як довела вже його боротьба проти ЦК у зв'язку з питанням про НКШС (*Народний комісаріат шляхів сполучень – прим. автора*), відрізняється не тільки видатними здібностями. Особисто він, мабуть, найбільш здібна людина у цьому ЦК але і надмірно хапаючий самовпевненістю і надмірним захопленням суто адміністративною стороною справи. Ці дві якості двох видатних вождів сучасного

¹ Очевидно, Сталін вилаяв її останніми словами, оскільки Н. Крупська написала листа до Л. Каменєва, де вказала, що за 30 років партійної діяльності не чула від товаришів жодного грубого слова. До цього інциденту.

² Але покладався на секретарок Ленін даремно: вони відразу передали один екземпляр Сталіну. Останній ознайомив з заповітом Леніна своїх товаришів Орджонікідзе та Бухаріна. Від прочитаного Сталін прийшов у гнів та наказав знищити «Лист до з'їзду». Один екземпляр, котрий читав сам Сталін, дійсно було знищено. Проте, Л. Фотієва та М. Володичева запанікували через свою зраду та не стали нищити інші екземпляри. Більше того, вони знов надрукували п'ятий примірник та поклали його назад до сейфу, до решти чотирьох.

³ Це і відбулось на XIII з'їзді РКБ(б) у 1924 р.

ЦК здатні ненароком привести до розколу, і якщо наша партія не вживатиме заходів до того, щоб цьому перешкодити, то розкол може наступити несподівано»

¹. Далі Ленін згадав ситуацію напередодні захоплення влади восени 1917 р. та зраду Зінов'єва й Каменєва: «Я не буду далі характеризувати інших членів ЦК за їх особистими якостями. Нагадаю лише, що жовтневий епізод Зінов'єва і Каменєва, звичайно, не був випадковістю, але що він також мало може бути поставлений їм у провину особисто, як небільшовизм Троцькому» ².

Про Бухаріна та П'ятова Ленін висловився так: «З молодих членів ЦК хочу сказати кілька слів про Бухаріна і П'ятова. Це, по - моему, найвидатніші сили (з наймолодших сил), і щодо їх треба б мати на увазі наступне: Бухарін не лише найцінніший і найбільший теоретик партії, він також законно вважається улюбленцем всієї партії, але його теоретичні переконання дуже з великим сумнівом можуть бути віднесені до цілком марксистських, бо у ньому є щось схоластичне (він ніколи не вчився і, думаю, ніколи не розумів цілком діалектики). Потім П'ятов – людина безсумнівно видатної волі і видатних здібностей, але занадто захоплива адмініструванням і адміністраторською стороною справи, щоб на нього можна було покластися у серйозному політичному питанні. Звичайно, і те й інше зауваження робляться мною лише для теперішнього часу у припущенні, що ці обидва видатні і віддані працівники не знайдуть випадку поповнити свої знання та змінити своєї однобічності» ³.

Пізніше, 4 січня 1923 р. Ленін дописав: «Сталін занадто грубий, і цей недолік, цілком терпимий у середовищі і у спілкуванні між нами, комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека. Тому я пропоную товаришам обдумати спосіб переміщення Сталіна з цього місця і призначити на це місце іншу людину, яка у всіх інших відносинах відрізняється від тов. Сталіна тільки однією перевагою, а саме, більш терпима, більш лояльна, більш ввічлива і більш уважна до товаришів,

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 345.

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 345.

³ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 345 – 346.

менше примхливості і т.п. Ця обставина може здатися незначною дрібницею. Але я думаю, що з точки зору запобігання від розколу і з точки зору написаного мною вище про взаємовідносини Сталіна і Троцького, це не дрібниця, або це така дрібниця, яка може отримати вирішальне значення»¹. Через десятиліття, за диктатури Сталіна, все написане Леніним у цьому листі - заповіті підпаде під заборону. Знову даний текст стане розсекречено у 50 - их рр., за правління М. Хрущова.

У підсумку, Ленін не визнав достойним бути лідером жодного із соратників по політбюро ЦК РКП(б). Але, він явно давав комуністам наказ діяти проти Сталіна, тоді як по допомогу у грудні 1922 р. Ленін звертався саме до Троцького. Тоді Л. Троцький був єдиним реальним союзником Леніна у боротьбі проти решти політбюро (питання утворення СРСР та зовнішньоторговельної монополії). Якщо зважати на пропозицію Леніна усунути Сталіна з посади генерального секретаря ЦК РКП(б) й відсутність аналогічного бажання стосовно Троцького (котрий керував Червоною армією), то неформально саме Троцький мав стати «найкращим з найгірших». Свій політичний заповіт Володимир Ілліч присвятив іншим людям, жодного власного прорахунку, чи слабкої сторони він не визнавав.

Цікаво, що він навіть став критичним до новонародженої комуністичної номенклатури, прагнучи розбавити комуністичну еліту реальними представниками трудового народу: «Я уявляю собі справу таким чином, що кілька десятків робітників, входячи до складу ЦК можуть краще, ніж хто б то не був інший, зайнятися перевіркою, поліпшенням і перетворенням нашого апарату. РКП, якій належала ця функція спочатку, виявилася не у змозі впоратися з нею і може бути використана лише як «придаток» або як помічниця, за певних умов, до цих членів ЦК. Робітники, що входять у ЦК, повинні бути, на мою думку, переважно не з тих робітників, які пройшли довгу радянську службу (до робітників у цій частині свого листа я відношу всюди і селян), тому що у цих робітників вже створилися відомі традиції та відомі упередження, з якими саме

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 346.

бажано боротися. У число робочих членів ЦК повинні увійти переважно робітники, які стоять нижче того прошарку, який висунувся у нас за п'ять років до числа радянських службовців, і належать ближче до числа рядових робітників і селян...»¹. Звісно, цим планам не судилось відбутись. Політичним спадкоємцям Леніна і на думку ну могло прийти, щоб проста людина стояла нарівні з кремлівськими керманічами².

Перші місяці 1923 р. Ленін провів у Кремлі. ЦК, все - таки, дозволив йому не більше 10 хвилин роботи на день, тому він користався цим, диктуючи тексти своїм секретаркам М. Володичевій та Л. Фотієвій. Не маючи прямого впливу на стан у країні, він став своєрідним політологом, розмірковуючи над сучасним станом та перспективами СРСР, міжнародною політикою.

У січні він диктує секретарям статтю «Як нам реорганізувати Рабкрін»³. У лютому було написано статтю «Краще менше, та краще». Опосередковано вони були направлені проти Сталіна та можливої узурпації влади однією особою. Керівники Кремля непокоїлись, що Ленін занадто активно критикує стан речей у країні. В. Куйбишев навіть пропонував припинити публікувати статті Леніна у пресі, а робити фейковий примірник газети «Правда» – виключно для одного Леніна, з його надрукованими статтями. Проте, така пропозиція була відкинута членами політбюро.

Тоді ж Ленін написав листа до грузинських комуністів, де висловив підтримку Б. Мдівані та засудив позицію Орджонікідзе й Держинського, котрий його покривав. На майбутньому з'їзді комуністичної партії Ленін міг просто політично знищити Сталіна як одного з лідерів СРСР. Ситуація у Грузії була чудовим приводом. Однак, не судилося.

Хоча у першій декаді року Володимир Ілліч знов йшов на поправку, 10 березня він пережив черговий потужний удар. Параліч тіла посилювався: тепер не

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 347 – 348.

² Хоча, пізніше Й. Сталін організує карикатурно - декоративні парламенти – Верховні ради – союзних республік, котрі не матимуть жодної реальної влади, проте складатимуться якраз з рядових робітників, селян, інтелігенції.

³ Робітничо - селянства інспекція, російська назва: «Рабоче - крестьянская инспекция». Відповідно, абрєвіатура: Рабкрін.

функціонувала і права сторона тіла, і майже не працювала ліва рука. Виразно вимовляти слова Ленін більше не міг. Потужні головні болі та безсоння повністю позбавляли його спокою.

15 травня Леніна знов відправили до Горок. Сестра Марія та дружина Надія були постійно поряд, як і лікарі. Останнім він не довіряв, вважав, щовилікувати його просто неможливо. Ленін, намагаючись хоч якось вимовляти слова, прохав Надію та Марію принести йому отруту. Звісно, вони на це не пішли. Дружина, котра перебувала у перманентному стресі, згадувала: «Якось, у випадку розпачу, що не можу здогадатися, що він хоче сказати, я малодушно заплакала. Володимир Ілліч подивився на мене, вийняв з кишені носовичок і подав мені»¹. Групи лікарів все ще не могли дійти хоч якогось однозначного висновку з приводу причин хвороби та можливостей її лікувати.

Стан Леніна у липні 1923 р. дещо покращився – він навіть знову міг трохи ходити, щоправда з паличкою. Майже припинилися головні болі, з'явився нормальний сон, мовлення хоч і зовсім трохи, але стало чіткішим. Постійний медичний персонал звівся до трьох санітарів: М. Попова – молодого лікаря, котрий щойно отримав фахову освіту та робив Леніну масаж правої руки, студентів В. Рукавишнікова та К. Рімша, котрі були ідейними комуністами². Його регулярно вивозили на прогулянки, рідня та соратники привозили до нього своїх дітей: вони справляли на Леніна позитивний вплив. З літа і до самої смерті дружина практикувала з ним вправи, котрі мали відновити мовлення, читала йому газети (пропускаючи новини, котрі могли його знервувати) та книги. Політична ізоляція лишалась невблаганною, тому лише від Н. Крупської він міг частково дізнаватися про події в СРСР та початок боротьби за владу між Й. Сталіним та Л. Троцьким. Звісно, вплинути на перебіг партійної війни він вже ніяк не міг.

У жовтні 1923 р., розуміючи, що жити йому лишилось недовго, Ленін попросив відвести його до Кремля, аби востаннє його побачити. Волю диктатора,

¹ Крупская Н. Последние полгода жизни Владимира Ильича. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1401-poslednie-polgoda-zhizni-vladimira-ilicha.html>

² Крупская Н. Последние полгода жизни Владимира Ильича. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1401-poslednie-polgoda-zhizni-vladimira-ilicha.html>

котрий не мав тепер жодної реальної влади, виконали. 18 жовтня він з дружиною оглянули зал засідань Раднаркому, зал ЦК, свою стару квартиру, де і заночували востаннє. Жодних офіційних церемоній не відбувалося. Нові правителі СРСР не помічали свого колишнього (а формально і чинного) лідера. Осінню його часто вивозили до лісу, він спостерігав за полюванням на зайців та лисиць. На кінець року він трохи змарнів та став більш замкнутим, втратив паростки оптимізму, йому не хотілося бачитись з партійними товаришами, котрі тепер керували країною.

У січні 1924 р. відбувся черговий удар, тепер вже останній та остаточний. Н. Крупська згадувала: «У понеділок прийшов кінець. Володимир Ілліч вранці ще вставав два рази, але одразу лягав знову. Годин об 11 попив чорної кави і знову заснув. Час у мене сплутався якось. Коли він прокинувся знову, він уже не міг зовсім говорити, дали йому бульйон і знову кави, він пив з жадібністю, потім заспокоївся трохи, але незабаром заклекотало у нього в грудях. Все більше і більше клекотіло у нього в грудях. Несвідомим ставав погляд»¹. У Леніна розпочався припадок з судомами. Він кричав від болю, але лікарі не були здатні нічого вдіяти. Коли Леніна стали втрачати, вони спробували підтримати штучне дихання, вводили ін'єкції камфори. На смертному одрі біля Леніна перебували дружина, сестра та М. Бухарін, що гостював у Горках, відпочиваючи у будинку навпроти.

21 січня 1924 р. Володимир Ленін – творець першої у світі соціалістичної держави – помер. Нажаль, радянська історія наповнена міфами, фальшивками та перекручуваннями. Існують різноманітні версії, включно з тією, що Леніна умисно усунули від влади, відікли його зв'язки з зовнішнім світом та вбили, або довели до самогубства. Звичайно, будь - яких конкретних доказів цьому немає². Таку ж «тінь сумніву» носитиме й характер смерті Сталіна за три десятиліття.

¹ Крупская Н. Последние полгода жизни Владимира Ильича. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1401-poslednie-polgoda-zhizni-vladimira-ilicha.html>

² Проте, це не означає, що дані версії не варто вивчати й аналізувати. Ю. Фельштинський у своїй книзі «Вожди в законі» доволі цікаво розкриває одну з таких конспірологічних версій: нібито Леніна могли вбити у результаті змови Сталіна та Дзержинського. Такі умовиводи частково підкріплюються і тим, що конфлікт між Сталіним та Леніним з приводу формату утворення СРСР був реальним та системним.

За декілька днів – 27 січня – у Москві відбулись грандіозні похорони. Тисячі людей прощались з вождем Світової революції, котру він частково реалізував, утворивши СРСР. Труну вождя несли Бухарін, Каменєв, Сталін, Зінов'єв, Дзержинський, Молотов, Томський та Рудзутак¹. Тіло Леніна вирішили не ховати у землі, а зробити «живим» символом. Його бальзамували, на Червоній площі Москви збудували мавзолей (спочатку дерев'яний, за кілька років – кам'яний)², у котрому й розмістили тіло Леніна, наче єгипетського фараона у піраміді³. Там він і понині.

Лише після смерті лікарям, у результаті розтину, вдалося (запізно) поставити точний діагноз Леніну: атеросклероз. Він вразив сонну артерію і став причиною довгого болісного згасання. Аналіз на наявність у тілі вождя більшовиків отрути не проводили.

Але, смерть його стала початком культу, у котрому він заступив місце Бога.

¹ Друга за значенням людина в СРСР – Л. Троцький – не зміг прийняти участі у церемонії, оскільки перебував на відпочинку у Сухумі й запізно дізнався про смерть соратника.

² Перебудова відбулася 1930 р. Сам мавзолей нагадує як піраміду, так і зикурат, характерний для культур Межиріччя: вавилонської, шумерської, асирійської, еламської.

³ Ініціатива походила від Й. Сталіна. Н. Крупська виступала проти такого поводження з трупом чоловіка, але була безсила щось змінити.

14. Приватне життя революціонера: жінки, побут, вподобання

Ленін ніколи не був секс - символом своєї епохи. Низький на зріст, з різко вираженими монголоїдними рисами обличчя, рудуватим волоссям та раннім облісінням (останні дві риси йому дістались у спадок від батька), гаркавий голос – все це хоч і робило його впізнаваним політиком, але точно не сприяло успіхові серед представниць прекрасної статі.

Існують уривчасті відомості про романтичні почуття молодого Ульянова до подруги та революціонерки Аполлінарії Якубової, з якою він бачився у січні 1894 року у Нижньому Новгороді та пізніше у Петербурзі, коли вона стала його соратницею по «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Пікантності ситуації додавало те, що Якубова була найкращою подругою Надії Крупської, котра швидко зацікавилася молодим Володимиром. Історія не зберегла достовірних відомостей про те, чи було між Володимиром та Аполлінарією щось більше, аніж спільність поглядів, однак Анна Ульянова - Єлізарова мимохідь згадала у своїх мемуарах, як після виходу з в'язниці у лютому 1897 р. вони побачились: «Пам'ятаю, як у день звільнення брата до нашої з матір'ю кімнати прибігла і розцілувала його, сміючись і плачучи водночас, т. Якубова»¹. Існує навіть версія про те, що Володимир пропонував Якубовій вступити у шлюб, однак вона йому відмовила. Так чи інакше, вони підтримуватимуть дружні контакти багато років, переважно спілкуючись посередництвом листування.

Дружина Володимира Ілліча – Надія Крупська – також не була взірцем жіночої вроди та сексуальності. Хоч у молоді роки вона була доволі симпатичною, але швидко втрачала наявний шарм через хворобу щитовидної залози. Коли Надія приїхала до Шушенського весною 1898 року, Володимир зазначив, що «... Надія Костянтинівна виглядає незадовільно – доведеться їй тут

¹ Ульянова - Елизарова А. О В. И. Ленине и семье Ульяновых [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

зайнятися краще своїм здоров'ям»¹. Великі очі та опухла шия, нездоровий вигляд призвели до того, що соратники по лівому руху називали її «рибою». Проблемне здоров'я призвело до того, що Надія, до всього іншого, була ще й безплідною, тому не могла народити Володимирові сина чи доньку. Вона була на рік старшою за Володимира та була вищою за нього на зріст. Наявність в Ульянова матері та сестри Анни, котрі опікали свого сина та брата, призводило до того, що між ними та Надією були сухі стосунки – її трохи недолюбливали. Мати та сестри Леніна (Анна та Марія) вбачали у Надії зовсім нікудишню домогосподарку, що, в їх уявленні, було неприпустимо для одруженої жінки, але сам Володимир на це не зважав. Чи любив її Ленін? Безсумнівно. Чи любив її більше як жінку, або ж як товариша та помічницю? Питання відкрите. Ленін точно не ставився до неї формально, вони були чудовим тандемом. Коли Надія тяжко захворіла у 1913 р, він ретельно піклувався про неї, беручи на себе виконання домашніх обов'язків, не дозволяв їй перевтомлюватися і хвилюватися. Ленін об'їздив з нею кращих європейських лікарів. Коли він переконався, що операція неминуча, то попросив зробити її знаменитого швейцарського хірурга професора Кохера й сам був присутнім у клініці під час проведення операції. Протягом довгої хвороби Надії Ленін вивчав медичну літературу стосовно хвороби щитовидної залози, засобах її лікування².

Після захоплення влади Крупська перейшла до роботи у наркомат народної освіти, що зумовило зменшення контактів з і так надмірно зайнятим Леніним. Тим не менш, вони лишались подружжям, з листопада 1917 р. вони жили разом у квартирі, котра знаходилась безпосередньо у Смольному. Наприкінці грудня 1917 р. вони декілька днів відпочили разом у санаторії поблизу сучасного села Поляни.

Проте, робота віддалила їх одне від одного. Лише з настанням погіршення здоров'я у 1921 р. вони знов стали ближчими. Коли навесні 1923 р. Ленін дізнався, що у грудні 1922 р. Сталін вилаяв Н. Крупську по телефону (оскільки

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 88.

² Бонч - Бруевич В. Воспоминания о Ленине. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4170-vospominaniya-o-lenine51.html?showall=1>

вона порушувала режим лікування та дозволяла Леніну працювати), то написав йому гнівного листа, вказавши, що образа дружини є для нього особистою образою. Сталін був змушений написати листа з вибаченнями у відповідь ¹. Напередодні смерті Леніна, Надія інколи не могла стримати сліз. Все - таки, вони прожили неймовірне життя і він лишався для неї головною людиною завжди. Решту життя після смерті Леніна вона витратила на творення культу особи свого чоловіка.

Другою для Леніна жінкою була Інеса Арманд – гарна та розумна послідовниця Маркса, з котрою він познайомився у 1909 році у Парижі. На відміну від хворобливої Надії Крупської, Інеса була життєрадісною, дуже привабливою, любила верхову їзду та гру на роялі. Ініціатором зближення виступала сама Інеса ². Можливо, для самотньої революціонерки він був тим взірцем чоловіка, якого їй ніколи не вистачало: відданий ідеї, запальний, безмежно впевнений у правоті своєї справи. Про ступінь їх відносин можна сказати те, що він проситиме її повернути ті листи, котрі він писав їй у 1910 – 1912 рр. Очевидно, вони носили дещо компрометуючий одруженого чоловіка характер. У 1911 р. Інеса оселяється зовсім поряд з Леніним, але вже у 1913 р. він припиняє близькі стосунки з нею. Дружба ж лишається, а можливо і почуття. Коли 1918 р. І. Арманд, на доручення радянської влади, приїздить до Франції, аби домовитись про повернення до Росії декількох тисяч російських солдатів – її заарештовують французькі власті. Ленін відреагував миттєво: він заявив, що повбиває представників французького дипломатичного корпусу у Москві, якщо Арманд не звільнять. Така бурхлива реакція є показовою. Смерть Інеси від холери у вересні 1920 р. стане для Леніна відчутним ударом. Сама І. Арманд напередодні смерті писала, що зберігає любов лише до своїх дітей та Леніна. Тіло Інеси поховали у Кремлівській стіні Москви 12 жовтня 1920 р. – як визначного

¹ Щоправда, не з першого разу, оскільки перший варіант листа - відповіді Сталін написав таким чином, що він виглядав не вибаченням, а гординою. Л. Каменєв, котрий прочитав чернетку першого варіанту, попросив Сталіна написати відповідь у більш мирних тонах, що і було зроблено.

² Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 225.

більшовицького діяча. На похоронах, окрім інших, були присутні В. Ленін та Н. Крупська. За свідченням очевидців, Володимир Ілліч був убитий горем.

У побуті він був невибагливим, але охайним. Хоч основну роботу з хатнього господарства вела Надія (яка сама визнавала, що господарка з неї погана), Володимир, все ж таки, тримав робоче місце у чистоті, протирав пил. Під час еміграції 1900 – 1905 рр. у матеріальному плані він був відносно забезпеченим: хоч і не жив у розкоші, але і не голодував. Його матеріальними джерелами по - старому залишалася мати, однак він отримував додаткові кошти від роботи в «Іскрі», мав зайву копійку з партійної каси та публіцистичної діяльності. Пізніше він мав фінансування від Більшовицького центру, але у роки Першої світової війни буде змушений «затягнути паски». Пізніше Ленін мав власних помічників, водіїв, хатню працівницю. Проте у перші місяці влади він нехтував питаннями безпеки. Зрідка він дозволяв собі, разом з Н. Крупською, гуляти поблизу Смольного, що робило червоного диктатора легкою мішенню для недоброзичливців. Після 1917 р. Ленін носив з собою пістолет «Браунінг», хоча ніколи ним не користувався за призначенням. Його двічі у нього викрадали: вперше – під час засідання Установчих зборів у січні 1918 р., вдруге – під час пограбування трьома бандитами у Сокольниках у січні 1919 р. Після переїзду до Москви, оселившись у кремлівській квартирі, Ленін з дружиною завели кішку, котру Володимир Ілліч часто носив у руках навіть на робочі засідання. Незадовго до смерті Леніну придбали собаку на прізвисько Айда.

Він не надавав великого значення одягу, але завжди намагався мати презентабельний вигляд. Самостійно пришивав гудзики до одягу, чистив власне взуття та виводив бензином плями з піджаків ¹. Анна Ульянова казала, що «Володя був завжди дуже непрактичний у життєвих буденних речах – він не вмів і не любив купувати собі що - небудь, і зазвичай і пізніше цю задачу брали на себе мати або я. У цьому він нагадував цілком батька, якому мати замовляла завжди костюми, обирала матеріал для них і який, як і Володя, був надзвичайно байдужий до того, що одягнути, звикав до речей і за своєю ініціативою ніколи,

¹ Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 157.

здається, не змінив би їх»¹. У 1914 – 1917 рр. Ленін не мав можливості добре вдягатися через фінансові труднощі. Лише напередодні прибуття до Росії у квітні 1917 р. товариші вмовили його купити собі новий одяг у Стокгольмі, аби по прибутті до Петрограду він мав достойний вигляд. Тоді ж він купив собі кепку, з якою ввійде в історію.

Він був бережливим та педантичним: відомо що коли йому писали листи, залишаючи частинку листа пустою – Ленін вирізав цю чисту частинку аркуша та зберігав для написання інших листів і нотаток. Особливо подобалось Володимирові Іллічу доглядати за робочим столом, він з насолодою наточував олівці, котрі завжди мали бути гострими. До олівців він ставився майже як фетишист, чому складно знайти пояснення. Так само він часто вночі перевіряв робочі кабінети Кремля, аби співробітники, полишивши роботу, завжди вимикали у приміщеннях світло. У травні 1918 р. Леніна збентежило те, що апарат Раднаркому підняв йому зарплату. Він пише керуючому справами уряду В. Бонч - Бруєвичу 23 травня: «З огляду на невиконання Вами наполегливої моєї вимоги вказати мені підстави для підвищення мені платні з 1 березня 1918 р. з 500 до 800 руб. у місяць і через явну незаконність цього підвищення, зробленого Вами самочинно за угодою з секретарем Ради Миколою Петровичем Горбуновим, у пряме порушення декрету Ради Народних Комісарів від 23 листопада 1917 року, оголошую Вам сувору догану»². Особисте збагачення не було у пріоритетах Леніна. Отримавши владу, він встановив робочий режим, котрий майже цілковито відбирав весь час. Однак, просинався Ленін завжди пізно, оскільки надавав здоровому сну значення.

Здоров'я в Ілліча не було найкращим. Ще у Петербурзі він страждав від розладів шлунку, котрі могли бути симптомами язви. 1895 р. лікар у Швейцарії оглянув Володимира Ілліча та прописав йому діету: регулярне харчування за винятком жирних страв, вживання мінеральної води. Вже під час арешту 1895

¹ Ульянова - Елизарова А. О В. И. Ленине и семье Ульяновых [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

² Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 50. Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 78 – 79.

року та подальшого заслання Володимир Ілліч страждав на нервові зриви. Вони посилювались у 1903 – 1904 рр., коли внутрішньопартійна боротьба за владу в РСДРП була у гострій стадії. Шлункові болі, мігрені та безсоння стали постійними супутниками життя Леніна. Лікарі радили йому зменшити робоче навантаження, чого він практично ніколи не робив. Після поранення 30 серпня 1918 р. кулі лишались у тілі Леніна та постійно нагадували про себе.

Напередодні смерті група лікарів погоджувалась, що Ленін хворіє на неврастенію, допускалась наявність сифілісу, церебрального артеріосклерозу. Якщо поглянути на родину Володимира Ілліча, то можна побачити, що вся вона мала сильні проблеми зі станом здоров'я. Батько Леніна помер 1886 р. (у віці 54 років), скоріше за все, саме від церебрального артеріосклерозу; сестра Анна захворіла на хронічний параліч у 1922 р. (померла 1935 р., у віці 71 року); інша сестра – Марія – померла 1937 р. (у віці 59 років) від серцевого нападу; брата Дмитра не стало 1943 р. – він помер від стенокардії (у віці 68 років). У дитинстві померли Ольга (прожила всього рік), Микола (прожив до року), ще одна Ольга (прожила 19 років). Не своєю смертю помер лише Олександр.

Його характер був мінливим: від спокою і педантичності Володимир переходив до запалу. У дитинстві він демонстрував схильність до самотності. Коли до його кімнати заходили брати та сестри, він зазвичай казав їм «Ощасливіть своєю відсутністю»¹, що, втім, не стосувалось його старшого брата Олександра, котрого він дійсно любив. Його сильними сторонами були рішучість та дисциплінованість, які формували з нього політика авторитарного типу. Він був самовпевненим, вірячи у власну непогрішимість, не любив визнавати власні помилки та не надто зважав на думки оточуючих. Якщо справа того вимагала – він миттєво розривав дружні взаємини з вчорашніми найближчими друзями.

Колега Леніна по «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» В. Старков згадував, що вже у молоді роки (1890 - ті роки ХІХ ст.) Володимир відрізнявся «...принциповою прямолінійністю та непоступливістю, що доходили

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html>

до «твердокам'яності», як згодом стали говорити. Будучи дуже твердим у встановленні загальної принципової лінії, він був порівняно дуже еластичним у питаннях повсякденної тактики, не проявляючи у таких випадках зайвої строгості»¹. Влучно сказав Г. Вернадський²: «Взявши владу, Ленін ніби зціпив зуби у мертвій хватці й не звертав ніякої уваги на заперечення, що виникали часом в його оточенні. Він був готовий йти і йшов по трупах, не зупиняючись ні перед чим та не звертаючи жодної уваги на проблеми моралі і совісті. Він вживав будь-яку зброю, використовуючи у битві не тільки матросів і червоногвардійців, але також лихослів'я і хитрість, не тільки погрожуючи, але на ділі посилаючи у бій неможливі маси, надихаючи їх гаслом: «Грабуй грабіжників!»³.

Сам Ленін у книзі «Крок уперед, два кроки назад» визнавав свій важкий характер, хоча і надавав йому позитивної оцінки: «...я усвідомлюю, що часто вчиняв і діяв у страшному роздратуванні, «скажено», я охоче готовий визнати перед ким завгодно цю свою провину, якщо слід назвати провиною те, що природно викликано було атмосферою, реакцією, реплікою, боротьбою etc. Але, дивлячись без всякого сказу тепер на досягнуті результати, на здійснене за допомогою скаженої боротьби, я рішуче не можу бачити у результатах нічого, рівно нічого шкідливого для партії...»⁴.

Особливістю характеру Леніна був яскраво виражений сарказм. П. Струве згадував свою першу зустріч з Леніним у Петербурзі 1894 р.: «Неприємною була не його різкість... Було щось більше, ніж звичайна різкість, якогось роду знуцання, частиною навмисне, а частиною нестримно стихійне, що проривається з глибин його сутності»⁵. Загалом, він часто посміхався та любляв підловити товаришів на якійсь неточності.

¹ Красная новь. 1925. № 8. С. 109 – 113.

² Историк, син видатного українського та радянського науковця Володимира Вернадського.

³ Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. – М.: Аграф, 2001. – 320 с.

⁴ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 8. Сентябрь 1903 – сентябрь 1904. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 337.

⁵ Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. 1900 – 1917. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=Kp05DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

Есер Віктор Чернов, який знав Леніна з 1890 - их років, так його описував: «Розум у Леніна був енергійний, але холодний. Я б сказав навіть: це був перш за все глузливий, уїдлиий, цинічний розум. Для Леніна не могло бути нічого гіршого за сентиментальність. А сентиментальністю для нього було всілякі домішування у питаннях політики – морального, етичного елементу. Все це було для нього дрібницями, брехнею, «світським попівством». У політиці є лише розрахунок. У політиці є лише одна заповідь: домогтися перемоги. Одна чеснота: воля до влади для здійснення цілком своєї програми. Один злочин: нерішучість, що випускає шанси успіху»¹. Схожу характеристику давав й останній прем'єр - міністр демократичної Росії О. Керенський: «Він був великим організатором. Його сила була в умінні організовувати. З іншого боку – і це дуже важливо знати – йому не були відомі у політичному житті такі поняття, як повага до інших, стриманість, вірність політичній лінії. Він був готовий на що завгодно, якщо цього потребували партія і «світова революція»².

Прийшовши до влади, Ленін демонстрував тотальну зневагу до будь - якої законності, окрім «революційної доцільності». Власне, це було ідентично беззаконності, оскільки доцільність була для Леніна завжди вищою за процедури. Він ненавидів стару російську бюрократію, аристократію, банкірів, успішних землевласників, підприємців, середній клас (буржуазію), священнослужителів, офіцерський корпус. Для Леніна позитивними були лише його однодумці (допоки вони лишались такими), бідні селяни та робітники. Хоча, і до них він ставився без емоцій. Якщо робітники та селяни ставали не зовсім бідними та задоволеними своїм життям – вони переставали бути позитивними. Власне кажучи, ідеологія марксизму створювала в уявленні Леніна лише дві крайності: чорне та біле. Світ пригноблених та світ гнобителів. Цій ідеологемі і було підпорядковане ставлення Леніна до інших людей.

У цьому контексті він і розумів справедливість. Коли у травні 1919 р. до нього зі скаргами на порушення законності писав новгородський комуніст

¹ Воля России. Прага, 1924. №3. С. 30 – 38.

² Керенский о Ленине. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4386-kerenskij-o-lenine.html>

Булатов, Ленін доручав місцевим більшовикам здійснити відповідні заходи. Але... тоді новгородські комуністи вирішили прибрати самого Булатова. Дізнавшись про це, Ленін пише до губернського виконкому та новгородських чекістів: «Мабуть, Булатов заарештований за скаргу мені. Попереджаю, що за це голів губвиконкому, чека і членів виконкому буду заарештовувати і домагатися їх розстрілу. Чому не відповіли негайно на мій запит?»¹. Створивши тоталітарну систему, Ленін був вимушений щоденно розглядати десятки скарг, давати доручення з усунення проблем, тримати у голові сотні ситуацій, які потребували вирішення. Він дійсно намагався бути справедливим, проте вся ця справедливість трималась на особистісному світосприйнятті. Саме тому він міг розстріляти на власний розсуд новгородських чиновників - більшовиків. Про законність тут не йшлося й поготів.

Дружбу Ленін вів виключно на засадах політики. До однопартійців ставився з належною турботою: допомагав у роки еміграції винайняти житло та влаштувати соратника на роботу. Але, як тільки його товариш дозволяв собі відійти від поглядів самого Леніна – цей друг ставав ворогом. Так сталося, наприклад, з О. Богдановим, котрий був близьким другом Леніна. Вони разом прожили півтора роки у Фінляндії (1906 – 1907 рр.), але як тільки Богданов дозволив собі мати свою точку зору і не погоджуватись з Леніним – дружба скінчилась. І не просто скінчилась: Володимир Ілліч ще й облаяв Богданова на багато сторінок у своїй книзі «Матеріалізм та емпіріокритицизм». Так сталося і з іншим багаторічним другом Леніна: Юлієм Мартовим. Разом вони починали кар'єру у «Союзі боротьби за визволення робітничого класу», разом творили «Іскру», разом творили РСДРП. Коли Ленін тільки повернувся із заслання у лютому 1900 р., він першим же ділом почав питати родичів: «А Юлій приїхав? Був лист? Телеграма?»². Дещо слабохарактерний Юлій перебував під впливом Леніна, але ледь у нього ставало хоробрості і принциповості – він не відступав.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 50. Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 318.

Ульянова - Елизарова А. О В. И. Ленине и семье Ульяновых [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

Розкол РСДРП на більшовиків і меншовиків став і розколом між ними. Щоправда, у Парижі 1909 р. вони на деякий час майже забули про суперечності. Але, у підсумку, ніщо не могло змінити принципової різниці між тоталітарними, насильницькими поглядами Леніна та демократичним соціалізмом Мартова. Наприкінці життя, переживаючи сильні болі, Ленін говорив Надії Крупській з сумом: «Ось і Мартов теж, кажуть, помирає»¹ (він помер від туберкульозу у квітні 1923 р. у Німеччині). Наступного разу Ленін згадав про Юлія і спитав про нього у дружини. Вона не відповіла, бо вже декілька місяців як Мартов був мертвим. Тоді Володимир спустився до бібліотеки маєтку у Горках, розшукав в емігрантських газетах повідомлення про смерть Мартова і з докором показав Крупській.

З майже маніакальною турботою Ленін слідкував за станом здоров'я товаришів: коли помічав, що хтось хворіє, або надто втомився – наказував взяти відпустку, або пройти курс лікування. Більше того, Ленін постійно моніторив стан лікування соратників, постійно писав листи, або телеграфував, аби дізнатися про становище того, чи іншого високопоставленого більшовика. Таке ж ставлення розповсюджувалось на дружину та родичів Володимира Ілліча. Чи була це просто турбота? Так, але з домішкою авторитарного патріарха, котрий вважав себе достатньо впливовим, аби приймати рішення за інших людей.

Цікаво, що навіть перебуваючи при владі Ленін відводив багато часу написанню статей, котрі виходили окремими брошурами. Більшість життя він прожив як публіцист і відмовитись від старих звичок новий голова держави так просто не хотів. Стенографістів не любляв, довіряючи своїх руці. У 1918 р. Я. Свердлов пробував приставити до нього одного професійного стенографіста, але Леніна нервувала присутність чужої людини, котра мала занотовувати його промови. Тільки хвороба наприкінці життя змусила його вдатися до диктування своїх думок вголос.

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html>

Чи був Ленін розумною людиною? Беззаперечно, так. Він постійно читав книги, прекрасно розбирався в економіці, політології, філософії, соціології, історії. Будучи поліглотом, він постійно читав книги багатьма мовами. Власне, колосальні успіхи Леніна у політиці і є найкращим свідченням його інтелектуальності, гнучкості, здатності швидко реагувати на події та прогнозувати їх наслідки. Ленін був чудовим стратегом і тактиком. Так само, він був неабияким фанатиком, чий політичні погляди межували з релігійною, тотальною вірою.

У той же час, Ленін шалено ненавидів релігію, що стало однією з візитівок як його самого, так і більшовиків загалом. Якщо соціал - демократи ставились до віри у Бога стримано (відкидаючи її як ненаукову), то Ленін сповідував справжній атеїстичний фанатизм. Ще у листі до письменника М. Горького, написаного у листопаді 1913 р., він писав: «Говорити про богошукання не для того, щоб висловитися проти всяких чортів і богів, проти всякого ідейного труположства (всякий боженька є труположство – будь це найбільш чистенький, ідеальний, чи не шуканий, а споруджуваний боженька, все одно), – а для переваги синього чорта жовтому, це у сто разів гірше, ніж не говорити зовсім. У найбільш вільних країнах... народ і робітників отупляють особливо старанно саме ідеєю чистенького, духовного, споруджуваного боженьки. Саме тому, що будь - яка релігійна ідея, всяка ідея про всякого боженьку, всяке кокетування навіть з боженькою є невимовною мерзенністю, котра особливо терпимо (а часто навіть доброзичливо) вітається демократичною буржуазією, – саме тому це – найнебезпечніша гидота, найбільш мерзенна «зараза»¹. Ще гірше Ленін ставився до чесних священників, оскільки їх було важко у чомусь звинуватити, їх репутацію було складно похитнути в очах простих віруючих – тому вони були небезпечними та, як вважав Ленін, ще гіршими, ніж ті священники, котрі розбещують малолітніх дівчат. Репресії проти церкви та священників, радикальна атеїстична пропаганда у Радянській Росії та СРСР – одна з заслуг Володимира Ілліча, котру з різним рівнем насилля продовжували його наступники.

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 48. Письма. Ноябрь 1910 – июль 1914. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 226 – 227.

У національному питанні Володимир Ленін був чистим космополітом. Він позиціонував себе, перш за все, як російський європеець, не приймаючи великодержавного шовінізму. Це він робив до 1917 р., виступаючи за право народів Російської імперії на власну мову та культуру, так і після захоплення влади. Згадаймо хоча б його боротьбу за рівноправне становище республік напередодні утворення СРСР, коли його опонентом виступав Сталін, бажаючи просто приєднати Україну, Білорусь, Вірменію, Грузію та Азербайджан як автономні республіки до складу Росії. Чи відчував Ленін певну прихильність до тієї, чи іншої національності? Так. Леніну подобались народи Західної Європи, з котрих німці були на першому місці. Він з повагою ставився до єврейського народу, не забуваючи про те, що сам є на частку євреєм. До росіян він ставився без захоплення, але, будучи противником будь-якого шовінізму, це ставлення пояснювалось низьким рівнем культури російського народу, котрий ще варто було підвищити до європейського. Росіяни, як народ, котрий до 1917 р. домінував у Російській імперії та чия мова й культура насаджувалась примусово – просто мали імперську ментальність, котра для Леніна була неприйнятною. Загалом, класова свідомість у «вождя світового пролетаріату» абсолютно домінувала над національною.

Улюбленою грою Леніна були шахи. До неї його з дитинства навернув батько Ілля. Він розповідав, що «Спочатку батько нас обігравав... потім ми з братом дістали керівництво по шаховій грі і стали батька обігравати. Раз – ми нагорі жили – зустрів батька, йде з нашої кімнати зі свічкою у руці і несе керівництво по шаховій грі. Потім за нього засів»¹. Зайнявшись активно політикою, Ленін не міг вдосталь грати, скаржився, що «Шахи надто захоплюють, це заважає роботі», проте остаточно від них ніколи не відмовлявся.

Він постійно займався гімнастикою, любив кататись на велосипеді. Останній був його справжнім спортивним другом: у Женеві та Парижі Ленін постійно відправлявся на велосипедні прогулянки, пересувався по місту до

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1380-vospominaniya-o-lenine-chast-i.html>

бібліотек також на ньому, побоювався аби його не вкрали (що трапилося одного разу у Парижі), декілька разів потрапляв в аварії. Полюбляв Ленін і рибальство. На острові Капрі, гостюючи у М. Горького 1908 р., він із задоволенням навчався рибальству без вудочки, намотуючи ліску на палець, у місцевих жителів. Ще одним захопленням комуністичного лідера було полювання. Вже перебуваючи на посаді голови Раднаркому, Ленін іноді міг відправитись на полювання разом з соратниками. Полювали, у тому числі, і на вовків. У швейцарських лісах він став зятим збирачем грибів. Його з Крупською часто не зупиняв навіть дощ. Наприкінці життя дружина вивозила його в інвалідному візку, під наглядом лікарів, до лісу у Горках, де вони також збирали гриби.

Після переїзду до Лондона у 1902 році Леніну зовсім не сподобалась англійська кухня. Гастрономічні уподобання Леніна були мінімальні: він їв практично все, що йому готувала Надія, цікавившись лише тим, чи не шкідлива ця чи інша страва для здоров'я. Але, у нього була звичка з'їдати все до останньої крихти і примушувати до цього родичів і колег за столом. Під час Першої світової війни матеріальний стан Леніна суттєво погіршився, з раціону зникла гов'ядина та курятина, які замінила конина. Але, коли він з дружиною вибирався у швейцарські гори, то дозволяв собі купити декілька плиток шоколаду з горіхами¹.

Хоч в юності Ленін і пробував курити, але з віком став противником цієї звички. Сестра Анна у своїх мемуарах (котрі писались в СРСР, тому певної ідеалізації виключити не можна), згадувала, що палити він почав у Казані 1888 – 1889 рр.: «Володя почав покурювати. Мати, побоюючись за його здоров'я, яке вже було у дитинстві і юнацтві не з міцних, стала переконувати його кинути куріння. Вичерпавши доводи щодо шкоди для здоров'я, котрі на молодь мало діють, вона вказала йому, що і зайвих витрат – хоча б копійчаних (ми жили на той час всі на пенсію матері) – він собі, не маючи свого заробітку, дозволяти б, власне, не повинен. Цей аргумент виявився вирішальним, і Володя тут же – і

¹ Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть II. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1399-vospominaniya-o-lenine-chast-ii.html>

назавжди – кинув курити»¹. Ставши більш дорослим, Ленін завів звичку: якщо у приміщенні хтось запалював цигарку – він робив незадоволений вигляд та відкривав вікна, хоча прямо і не забороняв курити. Під час подорожі в опломбованому вагоні у березні 1917 р. він намагався зменшити потяг соратників до паління тютюну видачею саморобних талонів: на право відвідувати туалет за прямою потребою та на право випалити у туалеті цигарку.

Після повернення до Росії на сотнях засідань Леніну все ж доведеться терпіти тютюновий дим – було не до моралізаторства. Хоча, товариші намагались вийти з ситуації. Керуючий справами Раднаркому В. Бонч - Бруєвич згадував про московські урядові засідання: «Володимир Ілліч ніколи не курив. На нього дуже погано впливало прокурене повітря. У такій атмосфері у нього починала боліти голова. Усі найближчі товариші це добре знали і, звичайно, утримувалися від куріння при ньому. Для необізнаних, як у кабінеті Володимира Ілліча, так і у залі засідань Раднаркому висіли плакати з друкованої написом: «Просять не курити». Серед наркомів та їх заступників було багато справдешніх курців. Часто виходити із зали засідань було незручно, та й неможливо, оскільки багато питань вимагали під час їх обговорення присутності всіх наркомів. Нещасні курці знайшли вихід з цього скрутного становища: майже у кінці зали стояла велика кахельна голландська піч, що видавалася на третину своєї величини всередину залу Раднаркому, утворюючи таким чином значний кут між стіною і пічкою. У цій частині пічки був душник. На час засідання для освіження повітря труба пічки відкривалася, в'юшка залишалася біля стінки у печі. Курці займали завжди місце у кінці столу. Час від часу вони виходили з - за столу, підходили до печі у куточок і з насолодою покурювали, випускаючи дим у віддушину»². До алкоголю Ленін був більш нейтральним: дозволяв собі випити трохи пива у колі однодумців.

Ленін не любив Париж, вважаю його дірою. Його сильно дратувала робота паризьких бібліотек, коли йому доводилось замовляти книжки в один день, а

¹ Ульянова - Елизарова А. О В. И. Ленине и семье Ульяновых [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

² Бонч - Бруєвич В. Воспоминания о Ленине. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/4170-vospominaniya-o-lenine51.html?showall=1>

отримувати їх лише на другий. Жити у Парижі йому не подобалось, він його втомлював. Проте, він визнавав, що для нетривалого візиту аби «провітритись» – це одне з найкращих і найвеселіших місць. Лондон йому подобався розкішною архітектурою, проте буржуазний стиль життя його жителів (у тому числі і робітництва) Леніна дратував. Ще більше Леніна дратували європейські соціалісти, котрим бракувало революційності: він вважав їх опортуністами, котрі, у кращому разі, занадто слабкі морально та ідейно, а у гіршому – просто використовують соціалістичну риторичку, будучи насправді погано замаскованими слугами буржуазії. У Кракові Леніну жити подобалось, але Відень він цінував більше. До Москви ставився негативно: якимось щиро написав: «Але ж погане місто Москва, га? Сидіти там погано, книги видавати кепсько...»¹. А от до Швейцарії та швейцарців Ленін ставився дуже позитивно. Йому подобались їх рівень культури, довіри до ближнього, сервіс, та й краєвиди на природі були приємними. Відпочинок у горах став для Леніна справжнім фетишем. Він любляв проводити там літні дні, взявши з собою книги й просто читати, лежачи на траві. Зрештою, якби не Лютнева революція 1917 р. – він, скоріше за все, би прожив у Швейцарії решту життя.

З музики Володимирі Ульянову - Леніну особливо подобався Вагнер, у чому він би зійшовся з іншим відомим політиком – Адольфом Гітлером. Наприкінці життя, перебуваючи у Горках, Леніна сильно нервувала музика з піаніно, тому грати у будинку заборонили. До театрального мистецтва Володимир Ілліч ставився прихильно, але вважав кінематограф головним видом мистецтва, котре мало б стати доступним широким колам населення робітничо - селянської держави. На думку Леніна, театр був надто складним для простого люду, тоді як кіно могло стати знаряддям пропаганди, що поглине уми всього народу.

До 1917 р. Ленін не мав жодного відношення до публічної політики, його обличчя могли впізнати лише вузьке коло соціалістів. Він майже не виступав на масових заходах, якщо не рахувати партійні зібрання. Зрештою, він був більше

¹ Ленин В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 55. Письма к родным. 1893 – 1922. – М.: Издательство политической литературы, 1975. – С. 85.

підпільником, професійним революціонером - емігрантом. У 1917 – 1922 рр. все кардинально зміниться: Ленін виступав на десятках загальнодержавних заходів, з'їздах, конференціях, пленумах. Перед робітниками, селянами, військовими, педагогами. Щотижня він відправлявся на один з московських заводів, аби виступити перед простими робітниками на мітингу. З особливостей – любов приймати «ходоків» з регіонів у своєму робочому кабінеті, часто простих людей, котрі розповідали йому про свої проблеми ¹. У той самий час, Ленін, на відміну від того ж Л. Троцького, жодного разу не відвідав війська на фронтах Громадянської війни, сидячи у Москві подалі від бойових дій. Так само сидітиме у Москві під час Другої світової війни Й. Сталін, жодного разу не відвідавши своїх фронтовиків. До речі, у 1919 р. дружина Леніна – Надія Крупська – показала вищий пілотаж, коли відправилася у подорож по Волзі та Камі, перебуваючи на агітаційному пароплаві «Червона зірка». Вона виступила як агітатор на 34 мітингах: перед робітниками, селянами, солдатами. Ленін у такі вояжі ніколи не відправлявся. Про життя у Росії він знав за розповідями й телеграмами, але не бачив його на власні очі, окрім Москви й підмосковних Горок.

Володимир Ленін був хоч і непересічною, проте людиною. Зі всіма притаманними *homo sapiens* перевагами та недоліками. Його унікальна роль у світовій історії пов'язана як з особистими задатками, так і з тим історичним тлом, яке склалося на початку ХХ ст. Обставини та особистість перетнулися унікальним чином. Це і зробило провінційного дворянина та юриста першим комуністичним диктатором, «вождем» і «вчителем», чийм іменем називали цілі міста.

¹ До речі, така практика існує і зараз. Наприклад, у рамках існування громадських приймальень народних депутатів Верховної ради України.

15. Життя після смерті: культ особи червоного диктатора

До 1917 року Ленін був маловідомим для населення Російської імперії політиком. Про нього добре знали соціалістичні діячі, працівники російських правоохоронних органів та марксистські теоретики¹. До самого захоплення влади преса майже не публікувала його фотографій. Прості жителі могли дізнатись про Леніна, переважно, з газет політичних опонентів більшовиків: у них він поставав як німецький шпигун, або агент впливу світового єврейства².

Отримавши владу, Ленін ще декілька місяців рішуче протестував проти того, аби його фотографували, оскільки перебуваючи у підпіллі він зголив свою борідку. Лише з січня 1918 р., коли борідка відросла, образ Леніна почав з'являтися у пресі. На перших порах набагато більшої популярності набував Л. Троцький – вождь Червоної армії, котра і відігравала рішучу роль у Громадянській війні.

Іскрою до встановлення культу особи Леніна стала спроба Ф. Каплан його вбити 30 серпня 1918 р. Ця подія стала приводом до початку політики Червоного терору, котрий відбувався і до цього, але менш організованим порядком. Ленін став символом комуністичної революції, жертвою справи. Більшовицька преса, виступи вождів партії у центрі та на місцях творили з Леніна нового Бога. Наприкінці 1918 р. про Леніна знімають перший короткий документальний фільм.

Вже наприкінці 1918 р. почали з'являтися перші вулиці з іменем Леніна. Також, ще за життя більшовики розпочали встановлення пам'ятників Леніну, нарівні з скульптурами Маркса та Енгельса, що заміняли собою знесені постаменти епохи Російської імперії. Для іноземців Ленін за життя був майже невідомою, «плакатною» фігурою. Лише 1920 р. британський філософ Б. Рассел

¹ В інтерв'ю 1953 р. О. Керенський підтверджував, що у народі Леніна маже не знали, «Але Леніна добре знали у політичних колах. Після загальної амністії у країні панував якийсь екстаз. Навіть у газеті Мілюкова, котрий ніколи не відрізнявся симпатією до більшовиків, написали після приїзду Леніна до Петрограда: «Лідер соціалістів Ленін повинен бути на російській політичній арені... Ми повинні сказати йому: «Ласкаво просимо!» незалежно від того, що думаємо про його погляди».

² Антисемітизм був дуже поширеним у Російській імперії: єврейські погроми активно проходять як під час Першої російської революції (1905 – 1907 рр.), такі і під час Громадянської війни (1917 – 1922 рр.).

та письменник Г. Уеллс брали у Леніна інтерв'ю, які були зроблені у дещо компліментарному світлі.

Смерть Леніна у січні 1924 р. стала початком справжнього культу. Вдова Н. Крупська у газеті «Правда» від 30 січня писала: «Велике у мене прохання до Вас: не давайте своєму смутку по Іллічу йти у зовнішнє шанування його особистості. Не влаштовуйте йому пам'ятників, палаців його імені, пишних урочистостей на його пам'ять і т. п. – всьому цьому він надавав за життя так мало значення, так обтяжувався всім цим. Пам'ятайте, як багато ще злиднів, безладу у нашій країні. Хочете вшанувати ім'я Володимира Ілліча – влаштовуйте ясла, дитячі садки, будинки, школи, бібліотеки, амбулаторії, лікарні, будинки для інвалідів...»¹. Звісно, комуністичні керманічі вчинили у точності, та навпаки.

Його тіло виставили у Будинку профспілок для панахиди, на котру з'їжджались тисячі людей. Відбулась траурна сесія II Всесоюзного з'їзду рад СРСР, де лідери держави клялись у вірності ленінським ідеям. Окрім цього, на з'їзді було вирішено перейменувати колишню столицю Російської імперії та «колиску революції» – Петроград² – на честь Леніна: місто отримало назву Ленінград. Додатково депутати постановили збудувати у Москві на Червоній площі мавзолей, де забальзоване тіло Леніна мало публічно знаходитись вічно. Він став своєрідним «живим» і «святим» символом комуністичного руху та СРСР. Також було встановлено офіційний траурний день: по всьому СРСР відбувались багатолюдні траурні заходи.

Депутати постановили розпочати друк зібрання творів Володимира Леніна, аби возвести його теоретичні доробки в один ранг з творами К. Маркса та Ф. Енгельса. Комуністами було оголошено про створення нової науки, що отримала назву марксизм - ленінізм. Вона стала обов'язковою у вищих навчальних закладах СРСР, особливо серед гуманітарних спеціальностей. Твори Леніна до 1991 р. були обов'язковими серед студентів. Цитати з творів Леніна були аксіомою при

¹ Крупская Н. Последние полгода жизни Владимира Ильича. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://leninism.su/memory/1401-poslednie-polgoda-zhizni-vladimira-ilicha.html>

² До 1915 р. місто носило назву Санкт - Петербург, але початок Першої світової війни змусив російське керівництво надати містові більш російську назву, оскільки воювати проти німців та мати столицю з німецькою назвою було не надто коректно.

написанні кандидатських та докторських дисертацій, наукових монографій у будь - якій сфері. Будь - який виступ державного чиновника, політичного активіста КПРС як найвищого, так і найнижчого рівня мав супроводжуватись хоча б короткою цитатою з творчої спадщини Леніна.

Мозок Леніна відділили від тіла, відправивши до Інституту мозку, де його розрізали на 30 тис. частин, між котрими встановили скляні пластини. Його вивчали науковці, аби встановити причини геніальності «вождя світового пролетаріату».

Варто мати на увазі, що культ особи Леніна був викликаний декількома факторами. По - перше, після його смерті лідери РКП(б) потребували певної легітимності в очах народу, тому персона померлого лідера мала стати «цементом» влади комуністичної верхівки. По - друге, Росія та підконтрольні території була населена глибоко релігійним населенням, котре на протязі століть піддавалось впливу пропаганді православної церкви Російської імперії. На заміну Бога та сина його – Ісуса Христа – варто було поставити нового бога, котрий в атеїстичній країні міг бути лише реальним. По - третє, справжній апогей культу Леніна прийшовся на 30 - ті рр. ХХ ст., коли Й. Сталін став абсолютним диктатором СРСР. Його план полягав у тому, щоб побудувати схему: Ленін – Бог, Сталін – син Бога. Завдяки цьому були піддані гонінням будь - які претензії членів політбюро на владу, завдяки цьому Сталін ідейно обґрунтував знищення будь - якої опозиції та масові репресії. Завдяки партійним цензорам офіційна біографія Леніна була трохи «відкорегована»: значення Сталіна у Громадянській війні підвищили, його зробили ледь не «правою рукою» Леніна, а значення Троцького, Бухаріна, Зінов'єва, Каменєва – навпаки, штучно применшили. Культ Леніна був необхідний Сталіну для впровадження власного культу. І це йому повністю вдалося.

Яскраво це проявилось у художніх фільмах 30 - их рр. ХХ ст. Головною тут виступала стрічка радянського режисера Михайла Ромма «Ленін у жовтні», котру зняли до двадцятої річниці «Великої Жовтневої Соціалістичної Революції». Ленін тут хоч і є головним персонажем, проте від самого початку сценарист Олексій

Каплер вкладає в його вуста фрази про Сталіна ¹, створюючи враження ніби без Сталіна Ленін не зміг би здійснити захоплення влади (у фільмі Ленін персонально зустрічається виключно зі Сталіним стосовно захоплення влади, лише потім з усім складом ЦК). Самого Володимира Ілліча зробили якомога більш людяним, навіть трошки комічним, на його фоні Сталін виглядає мовчазним та статним, більш респектабельним. Інші лідери більшовиків у фільмі промайнули на хвилю: Зінов'єв та Каменєв показані зрадниками (їх у фільмі Ленін називає «проститутками»), лідера Військово - революційного комітету Троцького ніби і не існувало. Сюжет фільму зробили не надто реалістичним, але пафосним: додали поганих послів капіталістичних держав, котрі у змові з меншовиками та есерами найняли кілера, аби той знайшов та ліквідував Леніна (той якимсь чином знайшов квартиру, де переховувався Ленін, але здійснити план не зміг: водій машини - робітник, котрий віз кілера з групою військових на завдання, дізнався кого вони планують вбити та ціною власного життя врятував Леніна). Штурм Зимового палацу також зобразили грандіозним, але зовсім не так, як він тривав. У стрічці він швидкий та потужний, урядовців Тимчасового уряду захоплюють у полон. Час «посунули» так, аби захоплення Зимового палацу відбувалось до проголошення Леніним радянської влади. У фінальній сцені Ленін оголошує з трибуни про перемогу революції. Поряд з ним Сталін та якісь люди, роль яких у фільмі не розкрита – інші більшовицькі лідери.

1939 р. вийшов сиквел фільму «Ленін у жовтні» – стрічка «Ленін у 1918 році» ². Знімала його та ж команда. Образ Леніна лишився незмінним – розумний, дружній, веселий, але тепер більш бойовий. Ленін прагне терору (що відповідало політичній лінії сталінських репресій 30 - их рр.), розстрілів спекулянтів, дискутує з М. Горьким про допустимий рівень репресій ³. У той же час його хвилює доля

¹ За сценарій О. Каплер отримав Сталінську премію та Орден Леніна. Щоправда, сталінський режим віддячив сценаристу не лише цим: 1943 – 1953 рр. Каплер провів у засланні та ув'язненні. За правління Хрущова фільм було перемонтовано: видалено більшість сцен зі Сталіним.

² Його теж перемонтували за Хрущова, вичистивши персонажа Сталіна звідусіль де можна.

³ Персонаж Горького проти, він вважає більшовицькі репресії надто потужними. Ленін вважає інакше, але не хоче сваритися зі старим другом. До дискусії приєднується робітник - більшовик, котрий просто так зайшов до Леніна побалакати. Ленін вирішує «підколоти» Горького та каже робітникові, що деякі товариші (не вказуючи на Горького) вважають більшовицьку політику занадто жорстокою. Робітник схвилювано не вірить

голодної дівчинки, котра невідомим чином з'явилась у Кремлі і батьки котрої померли від голоду. Образ Сталіна чомусь змінили: тепер він не мовчазний респектабельний революціонер, а веселий і говіркий (але жорсткий, «сталевий») військовий лідер. Його роль у сиквелі зіграв інший актор. Ленін так само згадує Сталіна майже через кожен хвилину, ніби він був його «правою рукою». Після важкого поранення від куль Ф. Каплан він на смертному одрі просить покликати Сталіна, аби щось йому сказати – прямий натяк на те, що лише Сталін міг бути його наступником. Сам замах 30 серпня, за сценарієм стрічки, готували послі капіталістичних країн у змові з есерами та... Бухаріним і Троцьким (останнього так і не показали, як і у попередньому фільмі). Політична мотивація була простою: найближче оточення Леніна були винищені Сталіним у 30 - ті роки, тому було варто їх показати як зрадників від самого початку захоплення влади більшовиками. Троцький перебував в еміграції, тому він мав виглядати злом, але не потрапляти на око глядачеві (чорний піар – теж піар). Позитивно показали лише померлих до 30 - их рр. соратників Леніна – Я. Свердлов та Ф. Дзержинського. У фіналі Сталін, просто наказавши солдатам йти у наступ з іменем Леніна на вустах, рятує фронт біля м. Царицин – грандіозна перемога, радянська влада врятована, Ленін щасливий.

Надалі виходили інші фільми, де був показаний Ленін. Наприклад, 1938 р. вийшла стрічка «Велика заграва» режисера Михайла Чиаурелі. Вона охоплює період від літа 1917 р. до захоплення влади більшовиками. Тут Ленін має трохи інший образ: він впевнений, серйозний (навіть гумор став більш формальним), динамічний. Його роль виконав, на відміну від двох попередніх фільмів, інший актор з більш чіткими рисами обличчя. Через це Ленін став менше походити на «доброго дідуся», перетворившись на солідного та статного політика. Звичайно, в

у це: яка ж порядна людина буде вважати більшовицький терор надто сильним? Він навпаки занадто слабкий! Репресій замало, їх треба використовувати якомога більше: мовляв, куркулі тримають хліб і не віддають його іншим, тому у містах голод; варто взагалі кидати озброєних робітників на села та силою давити заможних селян. Ленін саркастично дивиться на Горького. Робітник підозрює, що Горький і є тим товаришем, котрий проти масових репресій. Горькому соромно. В іншій сцені Ленін спілкується з куркулем - «ходомом», котрий показаний зловісним. Ленін йому погрожує війною, якщо він і такі як він не підкоряться новій владі та не стануть «ділитись» продуктами. Сцени з фільму доволі показова. Оскільки Сталін особисто схвалив вихід фільму у прокат – весь сюжет загалом і дані сцени зокрема мали довести правильність політики сталінського терору та колективізації на селі.

епоху сталінізму персонаж Леніна виконував допоміжну роль: він, як і у вищенаведених фільмах, постійно згадує про Сталіна, радиться з ним, навіть... виконує без заперечень його прохання поїхати з Петрограду до Розливу. Погані члени ЦК, котрих не називають у фільмі по іменам, проти: вони хочуть, аби Володимир Ілліч пішов на відкритий суд та захистив свою репутацію від звинувачень у спробі державного перевороту у липні 1917 р. Ленін не хоче на суд, але якось не сильно відстоює свою позицію. Допомагає Сталін: він знає, що ці члени ЦК латентні зрадники; він знає, що на суді Леніна можуть вбити; він з сарказмом відсилає їх подалі. У Розливі Ленін чомусь сам, без Г. Зінов'єва (офіційного «ворога» сталінського режиму 30 - их рр.)¹, але, у перервах між косінням трави, пише листа Сталіну. Останній якраз керує VI з'їздом РСДРП(б). З'їзд у фільмі прямо показує: нібито саме Сталін був автором ідеї «Великої Жовтневої Соціалістичної Революції», саме він переконав більшовиків йти на захоплення влади. Переворот у жовтні також показаний так, ніби ним керували двоє: Ленін та Сталін. Інші члени ЦК – аморфна масовка. Надалі образ Леніна у радянських фільмах був прогнозовано досконалим.

Геополітичний спадок Леніна мав планетарне значення: створена ним держава СРСР займала майже одну шосту частину земної суші, станом на 1989 р. її населення складало 293 мільйони осіб. Вже за часів вірних наступників ленінської стратегії – Сталіна та Хрущова – під вплив СРСР підпали Польща, Угорщина, Чехословаччина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія, частина Німеччини (НДР), Китай, Монголія, Північна Корея, Китай, В'єтнам, Камбоджа та Куба. Деякі держави Африки також ставали на шлях соціалізму. Для всіх цих країн культ Леніна існував в обов'язковому порядку, з різним рівнем поширення.

Але, навіть у тих країнах, де комуністи не приходили до влади, персона Володимира Ілліча справляла вплив на політику. У Франції та Італії були сильні комуністичні рухи, котрі брали ідеї Леніна на озброєння у політичній діяльності.

¹ Були присутні і хронологічні неточності: I Всеросійський з'їзд рад (червень 1917 р.) та сутички у Петрограді (липень 1917 р.) спеціально поєднані в один час, аби створити Леніну образ вождя мас, хоча на момент сутичок Володимира Ілліча не було у місті. До того ж, за сценарієм фільму, урядові війська просто і без причини починають розстрілювати з кулеметів цивільних, котрі йшли собі мирною демонстрацією.

Напередодні приходу А. Гітлера до влади у Німеччині (1933 р.), основні протистояння точились саме між комуністами та нацистами. Страх перед перетворенням Німеччини на радянську республіку змусив політичні еліти надати перевагу Гітлеру. Такий самий страх на протязі десятиліть змушуватиме капіталістичні країни проводити більш соціальну відповідальну політику, аби робітники і селяни США, Канади, Великої Британії, Франції, Італії та ін. країн не почали подумувати про революцію під червоними прапорами. Та й Холодна війна, що справила значний вплив на все людство й тривала у 1946 – 1991 рр., не могла б відбутись без захоплення Леніним влади у 1917 р. та утворення СРСР у 1922 р.

Міста, площі, вулиці, заводи по всьому СРСР та підконтрольних державах отримували назви на честь Леніна. Кожне з сотень радянських міст та тисяч сіл мали у себе пам'ятник, або погруддя Леніна. Про «вождя світового пролетаріату» складали вірші, котрі вчили мільйони радянських дітей. Про нього співали пісні, що лунали з вуст десятків мільйонів людей. Про нього знімали фільми, що дивились сотні мільйонів людей. Ленін був в архітектурі, літературі, образотворчому мистецтві, музиці, політиці, науці. Він був всюди. Його профіль було зображено на радянських грошах – рублях, монетах, поштових марках. На честь Леніна була названа молодіжна організація Комсомол (ВЛКСМ – Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді), участь у котрому була добровільно - примусовою для будь - якого радянського хлопця, чи дівчини, якщо вони прагнули досягти успіху у житті. Кожен радянський парад, чи демонстрація не обходились без портретів Леніна, згадок про нього та цитат з його творчої спадщини. Культ особи Леніна був унікальним, бо поглинав всі сфери життєдіяльності суспільства. Лише у 30 – 50 рр. ХХ ст. культ особи Й. Сталіна трохи наближався за рівнем пропагандистського ефекту до культу Леніна. У тоталітарній країні з однопартійною диктатурою не могло бути інакше.

Значна кількість соратників Леніна, як і дружина Надія, лишили після себе велику кількість спогадів про Леніна, котрі цементували його культ. Возвеличенням та цензурою стосовно Володимира Леніна займався апарат

комуністичної партії: його образ став міфічним. Ленін не міг помилятися, він мав виключно позитивні риси характеру. Всі негативні сторони персони та діяльності Леніна суворо замовчувались. Навіть питання походження та етнічної приналежності підлягали корективам. Його родину «заднім числом» описували ледь не бідною, а за національністю Ленін зненацька став росіянином. Навіть зовнішність Леніна підлягала корективам. На екранах радянських кінотеатрів, на картинах він виглядав більш високим, мав більш суворі риси обличчя. І хоча кожен наступний вождь СРСР нівелював культ попередника (це сталося зі Сталіним, Хрущовим та Брежнєвим), образ «верховного бога СРСР» лишався незмінним та недоторканим.

Десталінізація, розпочата М. Хрущовим у 1956 р., трохи змістила акценти. Культ Леніна було відділено від культу Сталіна. Останній підлягав розвінчуванню. Але, перший отримав новий виток: тепер КПРС офіційно вважала, що Сталін не був ідейним наступником ленінських заповітів, а навпаки – людиною, що спотворила комуністичну ідеологію. Ленін же лишався чистим й виключно правильним мислителем, лідером партії та держави. За правління Хрущова розпочалося фундаментальне перевидання творів Леніна – у 55 томах, котрі включали частину раніше недоступних читачеві документів, котрі показували Сталіна у зовсім іншому світлі: не як наступника Володимира Ілліча, а як конкурента та противника в останні роки життя «вождя світового пролетаріату».

У 1991 р., напередодні падіння СРСР, відбувся значний випадок, котрий похитнув культ особи Леніна. Одночасно цей випадок продемонстрував наскільки люди у тоталітарному СРСР були позбавлені можливості критично мислити, наскільки образ Леніна став канонічним. Тоді на радянському телебаченні (епоха Перебудови та Гласності) вийшов псевдодокументальний фільм «Ленін – гриб». Автори стрічки, прикидаючись високоінтелектуальними дослідниками, з серйозним обличчям несли повну ахінею: гриби мають власну свідомість; людина, котра споживає гриби, з часом втрачає свою свідомість, її заміняє свідомість гриба; Ленін з дитинства обожнював гриби і з часом... сам став

грибом; ще Ленін став радіохвилею, бо гриби є одночасно також й радіохвилею; Ленін підсадив на гриби своїх соратників; «Велику Жовтневу Соціалістичну Революцію» творили люди «під грибами» – і у контексті свідомості, і у контексті галюциногенного впливу. Цей абсурд був серйозно сприйнятий багатьма телеглядачами, навіть деякими діячами КПРС. Стався великий скандал. Творці фільму – Сергій Курьохін та Сергій Шолохов – наприкінці свого творіння вже відверто стібалися, не стримували сміх. Але, не всім глядачам допомогла така підказка. Визначальне інше: над Леніним тепер можна було сміятися. Без загрози бути розстріляним, ув'язненим, або відправленим у заслання.

Після розвалу Радянського Союзу 1991 р. відбулась часткова декомунізація. Ленінград знов став Санкт - Петербургом, хоча назву області лиши старою – Ленінградською. Грошові знаки країн колишнього СРСР полишив портрет творця соціалістичної державності. У більшості випадків нові аграрні підприємства, котрі прийшли на зміну колгоспів, змінювали назви з комуністичних на аполітичні. Заводи і фабрики втрачали приписку «імені Леніна».

Лише пам'ятники Володимиру Іллічу продовжуватимуть стояти тисячами у сотнях міст. Однак, за пару десятиліть вони втратять своє сакральне значення, перетворившись на пам'ятки архітектури, котрі будуть сприйматись без прив'язки до історичних та політичних подій. Наприклад, у рідному міста автора – Бердянську – пам'ятник Леніну у центрі міста облюбувала молодь, котра використовувала п'єдестал навкруги пам'ятника як місце для катання на скейтах. Часто до скульптури Володимира Ілліча клали квіти молодята, котрі святкували власне весілля. На околиці Бердянська, прямо поряд з нічним клубом «Колізей» (нині ця будівля зрівняна з землею), стояв пам'ятник Леніну та Горькому, котрі ніби вели бесіду, сидячи й дивлячись один на одного. Навряд Володимир Ілліч міг собі уявити, що колись буде монументально вітати клубну молодь, котра полюбляє буржуазне нічне життя. Так само і буржуазна молодь, котра відвідувала нічний клуб, могла лише з посмішкою констатувати недоречність прив'язки Леніна й Горького до цього місця, якщо взагалі думала про це.

Так само і назви площ, вулиць, проспектів – все це на пострадянському просторі лишалось з іменем Леніна та його товаришів і наступників. Після 2014 р. в Україні розпочалась декомунізація, вказана у передмові до книги, котра надала вулицям інших, позбавлених комуністичного змісту, назв. Так, все звелось до механічної ліквідації ідеологічних архітектурних пам'яток та перейменування вулиць, площ, проспектів, сіл та міст. Проте, так діяли і самі комуністи майже на сотню років раніше.

Наразі культ Леніна змінився для значної частини суспільства певним «антикультом». Серед правих політичних течій існує теорія «єврейської змови», провідну роль у котрій відігравав сам Ленін та члени політбюро (серед яких більшість становили євреї). При цьому, сама ця ідея з'явилась століттям раніше й просто є відродженим агітаційним елементом противників більшовиків. Абсолютно вірно про це висловився дослідник біографії Леніна Р. Сервіс: «Ленін дійсно за «етнічним» походженням був частково євреєм. Але при цьому він залишався справжнім інтернаціоналістом. Головний ініціатор та ідеолог всеросійської бійні плекав ненависть до більшості форм російського патріотизму. Але всі вигадки білих відносно його керівництва жидо - масонським хрестовим походом проти Росії - матінки були настільки ж безглузді, як і створений для нього червоними ореол світського Христа Великої Соціалістичної Революції. У будь - якому разі, демонізований чи освячений, Ілліч вправно служив об'єктом політичної пропаганди. Але він і не мав нічого проти»¹.

Намагання представити Леніна в однотонних барвах – чорних, або білих – є однозначно помилковими. Як писав біограф О. Клінге: «Він був видатним політиком, а видатні політики, особливо померлі, янголами не бувають. Ленін вмів добиватись своїх цілей, використовуючи найрізноманітніші засоби. Не всі з них були ідеальними з моральної точки зору. Що ж, для Леніна на першому місці була саме ціль»². Для когось Ленін був уособленням зла, і ця точка зору має право на існування. Для когось він був уособленням борця за краще життя

¹ Сервіс Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – С. 446.

² Клинге А. Ленин. Самая правдивая биография Ильича. – М.: Эксмо, Яуза, 2017. – С. 121.

простого люду, і ця точка зору також має право на існування. Історична дійсність та сприйняття цієї дійсності кожною людиною не є ідентичними.

У підсумку, культ особи Володимира Леніна помер разом з його дітищем – СРСР – у далекому 1991 році. Далі була лише інерція, котрої нині зовсім не спостерігається. Ленін став історією.

Післямова

Чи живі ідеї Леніна зараз? Ні. Вони остаточно відумерли. Комуністичний Китай став на капіталістичні рейки, соціалістична Куба поступово повертає капіталістичні ринкові відносини та демократичні свободи. Венесуела також не продемонструвала успіхів. Єдина країна, котра неухильно слідує заповітам Леніна - Сталіна – Північна Корея, котра, перебуваючи у тотальній бідності, стала скоріше світовим прикладом не наслідувати шлях «диктатури пролетаріату».

З іншого боку, ленінські ідеї не мають і достатнього підґрунтя. Цивілізовані країни світу надають своїм громадянам весь спектр політичних та громадянських свобод, достойний рівень життя. Масова культура та інтернет, культ споживання породили новий вид суспільства – споживацький. Це суспільство не цікавлять ідеї боротьби за соціальну рівність, експропріації та диктатури. Набагато приємнішим є перегляд голлівудських блокбастерів, музика, спорт, подорожі, секс, вечірки, або хоч комп'ютерні ігри. Прагнути придбати новий смартфон, інший девайс, автомобіль, квартиру в іпотеку – це замінило стару ідею досягнення комунізму. Чи погано це? Аж ніяк. Кожна людина у світі ХХІ сторіччя може знайти заняття до вподоби, або поринути у власний мікросвіт, котрий може зменшити негативні сторони реального життя. Покоління Instagram та Світова революція несумісні.

Поразка ленінського спадку не призвела до перемоги капіталізму у чистому вигляді. Сучасні країни намагаються дотримуватись ідей соціальної демократії, надаючи, у деяких випадках, безкоштовну освіту, медицину, соціальну допомогу нужденним та біженцям. Робітниче законодавство достатньо захищає права робітників. Принаймні, це декларується. Лібертаріанство, як повний антипод комунізму, не має значних успіхів, оскільки сама ідея держави як регулятора суспільних відносин пов'язана з необхідністю спрямовувати грошові потоки на допомогу тим, хто цього потребує. Загалом, комуністична догма про те, що за капіталізму «людина людині – вовк», не справдилася. Можливо, у цьому є деяка заслуга Леніна, котрий змусив капіталістичний світ дбати про інтереси трудового народу, аби цей народ не «почервонішав» та не знищив цей самий світ.

Сучасні ліві політичні ідеї не відкидають капіталізм, демократію та свободу слова. Вони продовжили соціал - демократичну традицію кінця XIX – початку XX ст., котру комуністи засудили. Загалом, сучасна епоха (на момент написання цих строк) довела, що радикальні ідеї відходять у минуле. «Лівацькою» вважається Демократична партія США, а «правою» Республіканська партія США, котрі насправді є і демократичними, і капіталістичними (з різним рівнем відданості ідеям соціальної демократії). До лівих відносять зелених еко - активістів, соціал - феміністок, ЛГБТ - активістів, котрі мінімально сповідують ті самі ідеї, котрі пропагував і котрих дотримувався В. Ленін.

Постать Володимира Ілліча Леніна дійсно є фундаментальною у світовій історії. Він зміг створити свою фракцію, свою партію, захопити владу у величезній державі, втримати цю владу та побудувати першу у світі соціалістичну державу – СРСР, яка вже у 1945 – 1991 рр. була однією з двох головних країн світу, нарівні з США (біполярний світ). Наряду з деякими прогресивними намірами та ідеями, Ленін був ініціатором масових репресій, що забрали життя мільйонів людей. Прагнення покращити життя пригноблених одночасно поєднувалось з прагненням знищувати цілі верстви населення.

Щодо ставлення автора до персони та спадку Володимира Леніна... скажу так: якщо заради світлої ідеї довелося вбити десятки мільйонів людей ¹ – нехай буде проклята ця ідея. Та й сама ідея була далеко не світлою й ґрунтувалась на насиллі проти одних заради ефемерного благополуччя інших. На практиці це благополуччя було реалізовано у вигляді тоталітарної держави, диктатури бюрократії, соціально - економічної зрівнялівки, масових вбивств. Так, з безкоштовною освітою, медициною, відносною рівністю населення у достатку, пільгами, оплачуваними відпустками, потужним розвитком інфраструктури. Але, без свободи слова, без свободи мирних зібрань, без демократії та виборів, без права на вільне пересування, без права на свободу совісті, без поваги до гідності

¹ У результаті Громадянської війни загинуло більш ніж 12 мільйонів жителів колишньої Російської імперії. Наступники та послідовники Леніна у світі (СРСР, Китаї, інших країнах) винищили ще декілька десятків мільйонів людей. На додаток, інші десятки і десятки мільйонів – відправлені до в'язниць, концтаборів, примусово виселені з рідних домівок.

та індивідуальності, без законності. З репресіями, атмосферою страху, доносами, цензурою, ідеологічним «промиванням мозку», неефективною командно - адміністративною економікою, яка сама і зруйнувала СРСР. Ленін був дивовижним маніпулятором. 1905 р. він критично писав про самодержавну Росію: «Немає й мови про свободу слова, друку, зборів, союзів, без якої вибори є найчистішою комедією»¹. Проте, майже 70 років в СРСР існувала саме така система. Тільки, на відміну від Російської імперії, «комедія» була посилена у сотню разів та стала «трагікомедією». І творець більшовизму, комуністичної партії та Радянського Союзу несе повну відповідальність за своє дітище.

Зрештою, ким був Володимир Ленін? Генієм, злодієм, революціонером, тираном, борцем за благополуччя трудового народу, вбивцею мільйонів людей, руйнівником епохи, творцем нової епохи. І все це одночасно. Він змінив світ. А чи варто було?

¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Издание 5. Том 11. Июль – октябрь 1905. – М.: Издательство политической литературы, 1960. – С. 182.

Рекомендована література

Арутюнов А. Досье Ленина без ретуши. Документы. Факты. Свидетельства. – М.: Вече, 1999. – 656 с.

Бонч - Бруевич В. Воспоминания о Ленине. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/4170-vozpominaniya-o-lenine51.html?showall=1>

Вернадский Г. Ленин – красный диктатор. – М.: Аграф, 2001. – 320 с.

В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891 – 1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 607 с.

В. И. Ленин. Военная переписка (1917 – 1920) / Составитель полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное Издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1958. – 276 с.

Волкогонов Д. Ленин: политический портрет. Книга 1. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://flibusta.site/b/244314/read>

Второй съезд РСДРП. Июль – август 1903 года. Протоколы. М.: Госполитиздат, 1959. – 851 с.

Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. 1900 – 1917. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=Kp05DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

История России. Учебник. – М.: «ПРОСПЕКТ», 1997. – 544 с.

Карабчевский Н. Что глаза мои видели (Том 2. Революция и Россия). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.e-reading.club/book.php?book=25445>

Клинге А. Ленин. Самая правдивая биография Ильича. – М.: Эксмо, Яуза, 2017. – 320 с.

Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть I. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/1380-vozpominaniya-o-lenine-chast-i.html>

Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть II. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/1399-vozpominaniya-o-lenine-chast-ii.html>

Крупская Н. Воспоминания о Ленине. Часть III. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/1400-vozpominaniya-o-lenine-chast-iii.html>

Крупская Н. Последние полгода жизни Владимира Ильича. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/1401-poslednie-polgoda-zhizni-vladimira-ilicha.html>

Ленин В. Полное собрание сочинений в пятидесяти пяти томах. Издание пятое. – Москва: Издательство политической литературы, 1960 – 1981.

Октябрьский переворот: Революция 1917 года глазами ее руководителей. Воспоминания русских политиков и комментариев западного историка. – М.: Современник, 1991. – 380 с.

Сервис Р. Ленин / Перев. с англ. Г. И. Левитан; Худ обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – 624 с. + 32 с. вкл.

Третий съезд РСДРП. Апрель – май 1905 года. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 783 с.

Ульянова - Елизарова А. О В. И. Ленине и семье Ульяновых [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://leninism.su/memory/4246-o-v-i-lenine-i-seme-ulyanovykh.html?showall=1>

Фельштинский Ю. Вожди в законе. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – 384 с.

Чернов В. Перед бурей. Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвест, 2004. – 416 с.